

SOHIBQIRON YULDUZI

Соҳибқирон юлдузи

№ 3 (25) 2016 йил.

**Соҳибқирон Амир Темур
таваллудининг
680 йиллигига бағишланади**

**Амир Темур шахсини идрок этиш тарихни идрок этиш
демакдир. Амир Темурни улуғлаш - тарих қаърига чуқур
илдиз отган томирларимиз, маданиятимиз, қудратимизга
асосланиб, буюк ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир.**

Ислом КАРИМОВ

SOHIBQIRON

Адабий-бадний, илмий, ижтимоий-маърифий журнал

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Акмал Саидов,
Муҳаммад Али,
Убайдулла Уватов,
Поён Равшанов,
Абдураҳим Эркаев,
Тулқин Ҳайит,
Юлдуз Эргашева,
Очил Бўриев,
Лола Саодатова,
Нафас Шодмонов,
Муҳаммад, Очил

БОШ МУҲАРРИР:

Бахтиёр Ҳайдаров

МУАССИС:

SOHIBQIRON SHULASI M.CH.J.

Қапқадарё вилоят матбуот ва ахборот бошқармасида 2012 йил 12 мартда 14-076 рақами билан рўйхатта олинган.
Журнал ойда бир марта чоп этилади.

Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.
Манзилсимиз: Қарши шаҳри Мустақиллик шохкўчаси 2-уй.
Телефон: 221-09-46.

Масъул котиб:

Шерали Панжиев

Нашр учун масъул:

Равшан Тўхтамишев

Илҳом Тогаев.

Саҳифаловчи:

Зафар Махсатов.

Чоп этилган 07.09. 2016 йилда рухсат этилди. Бичими 70x100 1/16.
8 босма табоқ. Адади 970 нусха.
Буюртма №755

Журнал «Photo Express» ишлаб чиқариш корхонаси босмахонасида чоп этилди.

Босмахона манзили:

Қарши шаҳри Мустақиллик шох кўчаси 22 -уй.

Электрон манзилсимиз:

sohibqiron@inbox.uz

УШБУ СОНДА:

Таҳқиқот

Акмал Саидов,
Люсьен Керен: «Улуғ Соҳибқироннинг тарихда қолдирган изи ҳали кўп асрлар давомида ўрганилиб, келажак авлодлар учун намуна бўлиб хизмат қилдади» (француз олими ҳаёти ва ижодига чизгилар)..... 4
Убайдулла Уватов, «Улуғ салтанат» тарихий эпопеясига бир назар.....20

Шукрона

Гулум Мирзо, «Йўлнома».....18
Шербой Шеров, Шеърлар.....115

Тарих тилсимлари

Поён Равшанов, «Оқсарой тарихи».....30
Саидмухтор Оқилов, «Насафийлар сардори-Абул Муин ан- Насафийнинг мотуридия таълимоти ривожигаги ўрни».....45
Юлдуз Эргашева, «Амир Темур ва темурийлар даври маданияти-бебаҳо хазина».....56
Бахтиёр Ҳайдаров, «Тарих билан бўйлашган кўприк».....63
Очил Бўриев, «Темурбек ҳофизул Қуръон».....73
Соҳиб Жўраев, «Соҳибқирон даврида халқаро ҳамкорлик алоқалари».....79

Жаҳон адабиёти

Артур Конан Дойл «Креббининг тажрибаси» (Инглиз тилидан Жуматурди Ақиев таржимаси).....81

YULDUZI

2016 йил № 3 (25)

2016 йил -

Соғлом она ва бола йили

Руҳият сурати

Турсунбой Боймиров, «Оқбурун» 87
Неъмат Арслон, Юдифь (новелла):.....104

Яшаётган сатрлар

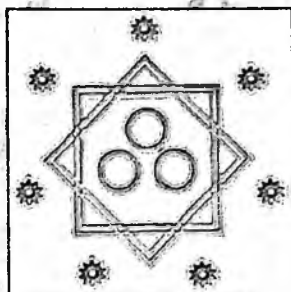
Исмоил Тўхтамишев, Шеърлар.....113

Нуронийлар ижоди

Рўзи бахши Қулгўраев, «Тарк этма ватанга чексиз
меҳрингни».....117

Баркамоллик зиёси

Садоқат Нарзуллаева, «Соҳибқирон сиймоси»
(Достондан парча).....118

Журнал таниқли
шоир, маънавият
жонкуяри
(марҳум) Исмоил
Тўхтамишев
ташаббуси билан
ташkil этилган.
2010 йилдан
буён чоп
этилади.

Журнал
саҳифаларида
мусаввир
Ганишер
Ҳайдаров
ижодий
ишларидан
бадий безак
сифатида
фойдаланилди.

"Амир Темур бобомиз ҳақида. . . асарлар бугунги кунда ҳам кўплаб пайдо бўлмоқда. Франциялик таниқли олим Люсьен Керен томонидан 2006 йили халқаро миқёсда кенг нишонланган Соҳибқироннинг 670 йиллик таваллуд тўйи арафасида Парижда француз тилида нашр қилинган "Самарқандга, Амир Темур даврига саёҳат" номли фундаментал тадқиқот бу фикрнинг яққол тасдиғидир".

Ислом КАРИМОВ

Люсьен Керен: "Улуғ Соҳибқироннинг тарихда қолдирган изи ҳали кўп асрлар давомида ўрганилиб, келажак авлодлар учун намуна бўлиб хизмат қилади"
(француз олими ҳаёти ва ижодига чизгилар)

Европада, хусусан, Францияда бир неча асрлардан буён эл-юртимиз тарихи, маданияти, тили, буюк аجدодларимиз мероси хусусида чуқур тадқиқотлар олиб борилаётганини мамнуният ва фахр-ифтихор билан таъкидлаш лозим. Бу соҳада қизиқошлик қилган ва ажойиб натижаларга эришган француз олимлари орасида профессор Люсьен Керен алоҳида ўрин тутadi.

Люсьен Керен номи юртдошларимизга Амир Темур ва темурийлар тарихи теран ҳамда ҳолис тадқиқ этилган бир қатор китоблари ва мақолалари билан яхши таниш². Чунки бу асарлар ўзбек тилига таржима ва нашр қилина бошланганига 20 йилдан ошди.

А. Кереннинг энг асосий китобларидан бири "Амир Темур салтанати"³ илк бор 1978 йилда босилиб чиққан. Шундан сўнг у Франция ва Швейцарияда бир неча бор нашр этилди. Бу китобда Амир

¹ Каримов И. А. Миллий давлатчилигимиз тарихининг мумтоз намунаси // Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқалар, форсча матидан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. - Т.: "Ўзбекистон", 2011. - 6-бет.

² Қаранг: А. Керен. Амир Темур салтанати // француз тилидан таржимон ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов; махсус муҳаррир Х. Султон; Сўз боши Луи Базен. - Т.: Маънавият, 1999. - 224 бет; А. Керен. Темур хоқон салтанати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994й // Француз тилидан Баҳодир Эрматов таржимаси; А. Керен. Элчининг гувоҳликлари // "Андижоннома" газетаси. 1995, 17 ноябрь; Керен А., Саидов А. Темурхонлик мулоқотлари: Амир Темур француз олими наздида // Халқ сўзи, 1996, 13, 15 ва 26 март; А. Керен. Темурийлар давлатининг асосчиси ва ҳукмдори: Темурбек элчи Клавихо нигоҳида // Андижонда Соҳибқиронни хотирлаб: илмий-назарий анжуман материаллари. - : 1996. - 21-27-бетлар; А. Керен. Амир Темур, Боязид ва пасроний қиролар. Француз тилидан А. Саидов таржимаси // Соҳибқирон юлдузи, 2011. № 2. - 11-16-бетлар; А. Керен. Амир Темур ва Ибн Халдуун учрашуви. Француз тилидан А. Саидов таржимаси // "Соҳибқирон юлдузи", 2013. № 10. - 4-7-бетлар; А. Керен. Улуғбек ва Самарқанд астрономия мактаби (XV аср) / Француз тилидан Ж. Санақулов таржимаси // "Yer Yuzi" журнади, 2014, май-июнь, 3 (7)-сон. 37-44-бетлар; А. Керен. Буюк Темур: пьеса; француз тилидан Ш. Миноваров, Д. Бобожонов ва Д. Махсудов таржимаси // Амир Темур Ғарб адиблари нигоҳида. - Т.: "Davt press", 2016. - 87-195-бетлар.

³ Kehrén L. Tamerlan - l'empire du Seigneur de Fer, Neuchâtel, 1978.

Темурнинг таржимаи ҳоли ва салтанати тарихи солномалари тўлиқ қамраб олинган.

Профессор Люсьен Керен қаламига мансуб иккинчи йирик асар - "Самарқандга, Темур даврига саёҳат" китоби илк бор 1990 йилда Парижда 3 минг нусхада чоп этилган. ЮНЕСКОнинг "Ипак йўли - мулоқот йўли" дастурига мувофиқ ёзилган ва нашрга тайёрланган бу асар 2002 йилда иккинчи марта қайта нашр этилди. 2006 йилда Парижда ушбу китоб-альбомнинг учинчи наشري босмадан чиқди. Ушбу асар 1999 йилда япон тилида ҳам чоп этилди¹.

Бундан ташқари, Л. Керен билан ҳаммуаллифликда 1996 йилда "Амир Темур ва Франция"² номли рисолаи тайёрладик ва ўзбек тилида Тошкентда чоп эттирдик. Айни вақтда ушбу китобнинг қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи наشري дунё юзини кўриш арафасида.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, шўролар даврида сиёсат ва иқтисодиёт соҳалари билан бир қаторда илм-фан ва маданият жабҳалари ривожини ҳам "темир парда" ортида бўлган, Амир Темур тўғрисида илиқ сўз айтиш айб, ҳатто жиноят ҳисобланган бир пайтда, яъни 1987 йил 22 мартда Парижда "Темурийлар тарихи ва санъатини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси" тузилди. Уюшманинг асосчиси ва биринчи раҳбари профессор Л. Керен бўлиб, у мазкур уюшмани унинг охиригача гоёта масъулият ва самарадорлик билан бошқарди.

Айнан Л. Керен ташаббуси ва бутун кунда Уюшмага раҳбарлик қилаётган Фредерик Бопертюи-Брессан саъй-ҳаракатлари натижасида Парижда махсус "Темурийлар" ("La Timuride") бюллетени чоп этилмоқда. Ушбу уюшма ва бюллетенни ташкил этишдан асосий мақсад Марказий Осиё ва Ҳиндистондаги Темурийлар тарихи ва санъатини кенг тарғиб қилишдан иборат.

Л. Керен 1996 йилда ЮНЕСКОнинг бод қароргоҳида Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш доирасида ташкил этилган турли мамлакатлар темуршунослари иштирокидаги халқаро конференция ҳамда "Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши" ҳафталигини тайёрлаш ва ўтказишда фаол иштирок этган таниқли жамоат арбобидир. Уша йили Л. Керен Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислон Каримовнинг фармонида биноан "Шуҳрат" медали билан тақдирланган.

Л. Керен таржимаи ҳолидан айрим қайдлар

Л. Керен 1920 йилда Франциянинг Страсбург шаҳрида туғилган бўлиб, 10 ёшда эканида отаси Париж префектурасидан иш топган ва улар оиласи билан шу шаҳарга кўчиб келишган. Люсьеннинг ёшлиги Париждаги Сен-Луи оролчасида (Ile Saint-Louis) ўтган. Бу ерда бутун дунёга машҳур "Парижнинг Биби-

¹ Lucien Kehren. Ambassades à Tamerlan et la relation de Ruy Gonzales de Clavijo // La Timuride, bulletin d'information de l'Association pour l'Art et l'Histoire Timurides et les échanges culturels franco-ouzbeks, 4e numéro, Paris, 1990; Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition - Paris: Imprimerie Nationale, 2002. - P. 354. Kehren L. La route de Samarkand au temps de Tamerlan. 3e édition - Paris: Imprimerie Nationale, 2006. - P. 354; Tamerlan au Japon // La Timuride, 20e numéro, Paris, 1999. - P. 3.

² Керен Л., Сандов А. Амир Темур ва Франция. - Т.: «Адолат», 1996. - 88 бет.

Марям ибодатхонаси" ("Cathedrale Notre-Dame de Paris") жойлашган. Худди шу ибодатхонада Наполеон ўзининг биринчи рафиқаси Жозефена билан никоҳдан ўтган ва Франция Императори деб эълон қилинган.

Орадан икки йил ўтиб, яъни 1932 йилда отаси вафот этган ва Люсьеннинг ўқиш харажатларини давлат ўз зиммасига олган. У ҳарбий хизмат даврига (ўша пайтда Францияда ҳарбий хизмат муддати 20 йил бўлган) шу ерда яшаган.

Иккинчи жаҳон уруши бошлангач, Л. Керен кўнгиллилар сафида жанглarda иштирок этган. Франция остоналарида бўлган жанглarning бирида у немис аскарлари томонидан асир олиниб, Туар (Thouars) шаҳридаги концлагерга (фашистлар режимининг сиёсий маҳбуслар қамаладиган махсус лагерига) ташланган. Олти ойдан сўнг бир неча маҳбуслар билан бирга у ердан қочишга муваффақ бўлган.

Ўша пайтда Франция жануби немис қўшинлари томонидан босиб олинмаган эди. Шу сабабли Л. Керен чегара ва тўсиқлардан ўтиб, француз партизанлари сафига, яъни Шарль де Голь' бошчилигидаги "Қаршилик кўрсатиш ҳаракати"²га бориб қўшилган.

Уруш давом этаётган пайтда - 1943 йили Л. Керенга Франциянинг мустамлака мамлакатларидан бирига хизматга боришни таклиф қилишган ва у Вьетнамга жўнаб кетган. Пастер институти Institut Pasteur ассистенти сифатида Сайгонда ичимлик сув муаммолари билан шуғулланган. У 1944 йили Вьетнамда генералнинг қизи - бўлажак турмуш ўртоғи билан танишиб, унга кўнгил қўйган ва уйланган. Америкаликлар Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига атом бомбалари ташлаганидан кейин, 1946 йилда Л. Керен Сайгонни тарк этиб, рафиқаси билан Францияга қайтиб келган.

Л. Керен 1946-1948 йилларда Парижнинг усимлик еглари бўйича изланишлар институтида ўқитувчи бўлиб ишлаган. Тез орада Африканинг Бенин давла-

¹ Шарль де Голль (Gaulle 1890. 22. 11, Лиль - 1970. 9. 11, Коломбеле Дёз-Эглиз) - Франция президенти (1959-69). 1940 йили Лондонда антигитлерчилар коалициясига қўшилган. "Озод Франция" (1942 йилдан "Қурашаётган Франция") ватанпарварлик ҳаракатига, 1941 йили эса "Франция миллий қўмитаси"га асос солган. 1943 йили Жазоирда тузилган "Францияни озод қилиш миллий қўмитаси"га раҳбар бўлган. 1944 йил июнда Голль бу қўмитани Франция Республикасининг Муваққат ҳукуматига айлантирган. Франция Муваққат ҳукумати бошлиғи (1944-46 йиллар), урушдан сўнг эса "Француз халқини бирлаштириш" партияси ташкилотчиси ва раҳбари, 1958 йили Франция бош вазири бўлган. Голлянинг ташаббуси билан Президент ҳуқуқини кенгайтирувчи янги конституция тайёрланган (1958). Унинг президентлиги даврида Франция ўзининг ядровий курулини барпо этиш режаларини амалга оширган, НАТО ҳарбий ташкилотидан чиққан.

² Қаршилик кўрсатиш ҳаракати - Иккинчи жаҳон уруши даврида Германия, Италия, Япония босқинчиларига, уларнинг иттифоқчилари ва маҳаллий сотқин агентларига қарши антифашистик миллий озодлик ҳаракати. Бу ҳаракат фашистларга қарши ташвиқот-тарғибот, иш ташлаш, босқинчилар маъмуриятига хизмат қилувчи ходимлар, Ватан хошларини ўлдириш, партизанлик кураши ва умумхалқ курули қўзғолонлари шаклида олиб борилиб, Югославия, Франция, Италия, Польша, Чехословакия, Греция, Албания, Хитой, Вьетнам, Корея, Индонезия, Филиппин, Бирма ва бошқа мамлакатларда кенг тус олган. Ўзбекистонлик кўлаб жангчилар Марказий ва Ғарбий Европа мамлакатларидаги "Қаршилик кўрсатиш ҳаракати" сафларида фаол қатнашганлар. Югославия ва унга яқин ҳудудларда 260 нафар ўзбекистонлик фашизмга қарши жанглarda иштирок этган.

тига ишга юборилган ва у ерда 1948–1951 йилларда ўсимлик ёғлари бўйича изланишлар илмий лабораторияси бошлиги лавозимида фаолият кўрсатган. Уч йилдан сўнг яна Францияга қайтган. Париждаги илмий лабораторияда ишлаб, Сарбонна Университетида таҳсил олган. 1951 йилда кимё соҳасида илмий диссертациясини ёқлаган ва Париж университетининг доктори бўлган.

Илмий даражага эга бўлиши 1951–1957 йилларда Л. Кереннинг кейинги ишлари ривожига катта туртки берган. Шу туфайли ёш олимга Бразилиянинг Сан-Пауло шаҳридаги илмий лабораторияда биокимё фанидан дарс беришни таклиф этишган ва у Сан-Пауло ва Рио де Жанейро шаҳарлари университетларида дарс берган.

Бразилияда яшаб турган даврида Л. Керен бу ерга Россиядаги инқилобдан сўнг келиб қолган бир рус кишиси билан танишиб қолган. Самарқанд ва шундай мафтункор шаҳарни барпо этган Амир Темур ҳақида биринчи мартаба ўша одамдан эшитган.

«У доим шу мавзуда ҳаяжонга тўлиб–тошиб сўзлаганида, мен завқ билан берилиб тинглардим, – деб эслаган кейинчалик ўша илк хотираларини Л. Керен. – Амир Темур бир неча бор тушларимга ҳам кириб чиққан. Шундан кейин менда буюк Амир Темур шахсига нисбатан чексиз бир қизиқиш пайдо бўлди. Ва мен бутун бўш вақтимни шу улуг зот ҳақидаги маълумотларни излаш билан ўтказа бошладим».

Л. Керен Рио де Жанейро шаҳридаги кўплаб кутубхоналарда бўлади. Ниҳоят, Португалия Қиролининг Бразилия ҳукуматиغا совға қилган китоблари орасидан Шарафиддин Али Яздий қадамига мансуб тўртта жилдан иборат муҳташам "Зафарнома" асарини топишга муяссар бўлади. Бу китоб форс тилидан Франция Қироли Луи XIV учун Франсуа Петти де ла Кроа¹ томонидан махсус таржима қилинган бўлиб, унга Қиролининг шахсий муҳри босилган экан. Француз олими ана шу китобдан Амир Темурга доир кўплаб тарихий маълумотларни билиб олган.

Л. Кереннинг Самарқандга илк сафари

Бразилия сафаридан сўнг Л. Керен 1958–1962 йилларда Марокашда ернинг шўрланиши ва тоза ичимлик сув муаммолари бўйича изланишлар олиб борадиган француз–марокаш лабораторияси бошлиги бўлиб хизмат қилган. У ердан ЮНЕСКО дастури доирасида бир гуруҳ марокашлик мутахассислар сафида

¹ Франсуа Петти де ла Кроа (François Pétis de La Croix) (1653–1713) – француз шарқшуноси, дипломат ва таржимон. Али Яздийнинг «Зафарнома» асари дастлаб Франсуа Петти де ла Кроа томонидан таржима қилинган ва ўлимидан сўнг 1722 йилда чоп этилган. Франсуа қирол саройинининг араб тили таржимони оиласида дунёга келганлиги учун ҳам Шарқ тилларига ва маданиятига баланд ҳавас қўйган. Отасининг ўлимидан сўнг сарой таржимони вазифаси унга юклатилган ва Людовик XIVнинг давлат котиби Кольбер томонидан Шарққа жўнатилган, яъни ўн йил Сурия, Эрон ва Туркияда яшаб ижод қилган. Бир муддат Франциянинг Мароккодаги элчисининг котиби вазифасида ҳам ишлаган. У «Турк эртақлари», беш жилдан иборат «Минг бир кеча» эртақлар тўплами, «Арман тили лугати», «Эфиопия тавсифи» каби асарлар муаллифи ва таржимони ҳисобланади. «Зафарнома» асарининг 1425 йилдаги тўлиқ варианттини Франсуа Петти де ла Кроа маҳорат билан «Буюк Амир Темур ёки Темурбек тарихи» (Histoire de Timur-Bec, connu sous le nom du grand Tamerlan, écrite en persan par Charfeddin Ait Yezdi et traduite en français par François Pétis de La Croix, publié par Alexandre-Louis-Marie Pétis de La Croix, Paris, 1722, 4 vol., in-12.) номи остида таржима қилган.

ирригация (сув иншоотлари) қурилмалари билан танишиш мақсадида Ўзбекистонга келган.

Ўзбекистонга сафари олдидан у Работ шаҳрида Менгли Жерай деган киши билан танишиб қолган. "У менга: Самарқанд тарихига қизиқар экансан, сени Қўқон хонининг авлоди Исломбек Худоёрхон билан таништириб қўяман. У ҳозир Парижда яшаяпти, деб айтди", дея хотирлайди олим.

Уша даврда Исломбек Худоёрхон¹ Афғонистоннинг Париждаги элчихонасида маданият масалалари бўйича атташе бўлиб хизмат қилган. У Францияга келишидан аввал, Россияда юз берган инқилобдан сўнг Афғонистонга қочиб ўтган. Л. Керен Парижга қайтганидан сўнг Исломбек Худоёрхон билан учрашган ва улар дўстлашиб қолганлар. Кейинчалик дўстона мулоқотлари хусусида олим шундай эслаган: "У менга Ўзбекистондек гўзал диёр дунёда ягона экани, унинг Самарқанд, Бухоро каби афсонавий шаҳарлари ва Фарғона водийсининг беқиёс дала-ю боғлари ҳақида тўлқинланиб гапириб берарди".

Ўзбекистонга сафари туфайли Л. Кереннинг ҳаётидаги энг юксак орзуси ушалган: у Самарқандни кўриш бахтига мушарраф бўлган. Амир Темур бунёд эттирган муаззам обидалар кўрки ва маҳобатидан ҳайратга тушган. Ўз эътирофини олим мана бундай мухтасар ифода этган: "Кўрганларим эшитганларимдан минг бор зиёда бўлиб чиқди!"

"Уша даврларда ўзбекларнинг уйда меҳмон бўлганимда Амир Темур ҳақида кўп гапириб бўлмас эди, аммо уларнинг дилида мен учун тушуниб бўлмайдиган қандайдир дарди борлигини сезар эдим, - деб эслайди Л. Керен мен билан суҳбатларининг бирида: - Амир Темур макбарасини зиёрат қилар эканман, Улуғ Амир шахси борасидаги тарих ҳақиқати билан шўролар мафкураси бўхтонларининг бир-бирига нақадар зидлиги ҳақида кўнглимдан кечган тугёнлар туфайли ўзбеклар қалбидаги уша дарднинг моҳиятини англаб етдим, назаримда".

Энг муҳими, француз олими бу ердаги тарихий иншоотларни кўриб, бундай мухташам сарой ва макбаралар фақат одил ва маърифатпарвар ҳукмдор бошчи-

¹ Саййид Муҳаммад Исломбек (1888-1983) - Саййид Муҳаммад Худоёрхоннинг бешинчи ўғли, Тошкентнинг Қашқар маҳалласида тугилган; рус қизи Александрга уйланган; бош-шевиклар таъқибидан қочиб яшаган; ўзбек, рус, форс, араб, турк тилларини билган, кейинчалик иш жараёнида француз, немис, инглиз тилларида ҳам равон сўзлашишни ўрганган. Афғонистоннинг дипломати сифатида дунёнинг Россия, Франция, Швейцария каби турли мамлакатларида 55 йил мунтазам хизмат қилган. Фарбий Европа давлатлари раҳбарлари Саййид Исломбекни Амир Темурнинг муносиб авлоди деб иззат кўрсатишган. Франция Президенти генерал Шарль де Голль (1890-1970) 1961 йили Франциянинг олий мукофоти - "Фахрий легион" орденини Елисей саройида унга шахсан топширган. Саййид Муҳаммад Исломбек 95 ёшида Швейцариянинг Монтре шаҳри яқинидаги Вальмонт шифохонасида вафот этган. Васиятига кўра унинг хоки Париждаги Пер ла Шез қабристонига - рафиқаси Александра Худоёрхон қабри ёнига дафи этилган. Қаранг: А. Игамбердиев, А. Амирсайдов. История Кокандского Ханства: Библиографический указатель с иллюстрациями. XVIII век - 1876. - Т.: DAVR PRESS, 2007. - С. 92; А. Иброҳимов. Илдишим ва ўзим. Тарихий-ҳужжатли роман / Масъул муҳаррир Н. Муҳамедов. - Т.: "Adabiyot uchqunlari", 2015. - 514-517-бетлар; А. Бердимуродов. Парижда яшаган темурий // А. Бердимуродов. Самарқанд тарихидан томчилар. - Т.: "Маънавият", 2015. - 201-202-бетлар.

лигидаги қудратли давлатдагина барпо этилиши мумкинлигига амин бўлган. Л. Керен Ўзбекистон, Самарқанд сафаридан ана шундай бой ва унутилмас таассуротлар билан Францияга қайтган.

Мирзачўлни ўзлаштириш пайтидаги бу илк сафари профессор Л. Керен ҳаётида бурилиш нуқтаси бўлган. Шу пайтдан бошлаб у ўз ҳаётини Амир Темур шахси ва Темурийлар сулоласи тарихини ўрганишга бағишлаган.

Биокимё соҳасидан - темуршунослик сари

Л. Керен узоқ йиллар давомида Француз техникавий ёрдами ва Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт дастури доирасида эксперт ва маслаҳатчи сифатида дунёнинг кўпгина мамлакатларида фаолият кўрсатган. Жумладан, Вьетнам, Бенин, Марокаш, Бразилия, Ливанда иш олиб борган. Португалияда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилган.

У қаерда ва қайси мамлакатда ишлагансин, асосий иш фаолиятдан ташқари бўш вақтини ўша давлатнинг машҳур кутубхоналаридан Амир Темур ҳақидаги янги маълумотларни топиш, уларни тарихий далиллар асосида бойитиб, кўплаб илмий ва бадиий асарларни чоп этишга қаратган.

1962-1965 йилларда Ливанга лаборатория бошлиғи этиб тайинланган. Бундан Л. Кереннинг хурсандчилиги чексиз эди. Чунки Дамашқнинг Амир Темур бўлган манзилларини зиёрат қилиш имкони туғилган эди. Чиндан ҳам, бу ерда у машҳур араб тарихчи олими Ибн Халдун ёзиб қолдирган маълумотларга таянган ҳолда, буюк Соҳибқирон Сурияга юриши, дағида бир кунга тўхтаб ўтган, Темурбекнинг отлари сув ичган жойларни бориб кўрган.

"Ибн Халдуннинг ёзишича, Амир Темур ўта зийрак ва ҳақиқий инсон бўлган. У билганларини ҳаётда қўлаб, янги нарсаларни ўрганишга интиланган. Жанглارни моҳирлик билан бошқарадиган буюк лашкарбоши ҳисобланган. У ўзи фатҳ этган мамлакатларнинг илм-фани ва маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган". Бу фикрлар ҳам Амир Темур бўлган жойларни зиёрат қилиш баробарида, бу зот ҳақида ёзилган не-не китобларни излаб-топиб ўқиган, мағзини чаққан ва ҳатто ана шу асарлар муаллифлари яшаган манзилларни ҳам бориб кўришга интиланган заҳматкаш олимга тааллуқли, албатта.

Л. Керен 1966-1970 йилларда Францияда хусусий инженерлик изланишлари олиб бориш хизматининг маслаҳатчиси, 1970-1973 йилларда Корсикада атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ишлари бўйича қишлоқ хўжалик вазирлигининг эксперти, 1973-1978 йилларда БМТ эксперти бўлган. Шунингдек, Марокаш ички ишлар вазирлигида ичимлик сувларни ифлосланишдан ҳимоя қилиш ишлари бўйича техник маслаҳатчи, 1978-1982 йилларда БМТнинг Португалиядаги эксперти бўлиб ишлаган. Лиссабон университетида атроф муҳитни ҳимоя қилиш бўйича дарс берган. Сўнгра 1982 йилдан умрининг охиригача илмий ишлар билан машғул бўлган.

Кейинги ярим аср умрини Темурийлар даврини ўрганишга бағишлаган бу инсон ўзининг илмий изланишлари натижасида бобокалонимиз Амир Темур

ҳақида кўплаб янги маълумотларни топди ва уларни европаликларга танитишга катта ҳисса қўшди. Л. Керен 2013 йил июнь ойида, 92 ёшида оламдан ўтди, лекин унинг Амир Темурга оид тадқиқотлари Ўзбекистонда ва дунё миқёсида қизиқиб ўрганилмоқда.

Герасимов чизган расмга муносабат

Л. Керен қайд этганидек, Амир Темур портретига тортилган чизгилар кўпинча шубҳа уйғотади. Табиийки, энг дастлабки манбалар Соҳибқирон тасвирланган Шарқ миниатюраларидир, бироқ улардан ҳам кўп нарса олиб бўлмайди. Нега деганда, бизга маълум барча миниатюралар Улуғ Амир вафотидан сўнг яратилган.

Амир Темур тасвирланган энг қадимий, яъни XVI асрга мансуб Европа гравюралари уйдирма портретлардан бошқа нарса эмас, деганди олим. Улуғ Амирни инглизлар "Икки Атиргул уруши" даврининг лорди қиёфасида кўрса, французлар эчкисоқол д'Артанян, немислар серсоқол рицар, италянлар эса флоренциялик жаноб кўринишида тасаввур қилишган. Бобурийлар ҳукмронлик қилган Ҳиндистонда яратилган миниатюраларда эса Соҳибқирон юзи думалоқ, кўзлари ошиқона боқишда, яъни ҳинд рожаларига монанд акс эттирилган.

Маълумки, Рембрандт ҳам ўз ижодида Амир Темур ва темурийлар мавзусига мурожаат қилган. Машҳур рассомнинг картиналаридан бирида буюк Соҳибқирон ўз ворислари бўлмиш илҳоздалар¹ Умаршайх, Бобур, Ҳумоюн ва Акбар мирзолар давраида акс эттирилган. Манбаларда қайд этилишича, рассом бу асарни чизишда Бобурийлар даврида Ҳиндистонда яратилган миниатюралардан илҳомланган¹.

Жаҳон рассомлари томонидан Амир Темур тасвири туширилган тўртта нодир расм Париж миллий кутубхонасида, шу портретлардан олинган нусхалар эса, Тошкентдаги Темурийлар тарихи давлат музейида сақланмоқда². Лекин на миниатюраларда ва на гравюраларда Улуғ Амирнинг ногиронлигига бирон-бир ишора йўқ. Шу ҳолатнинг ўзи ҳам бу тасвирлар ҳаётийликдан қанчалик узоқ эканини яққол кўрсатиб турибди.

Чиндан ҳам, ана шу тасвирлар, шунингдек, машҳур француз рассоми ва ҳайкалтароши Жан-Леон Жером³ 1898 йили Парижда яратган олтин ҳайкалча ва советлар даврида антрополог-ҳайкалтарош М. Герасимов ишлаган "қўрқинчли" бюстни ҳисобга олмаганда, Ўзбекистон истиқлолга эришгунга қадар Соҳиб-

¹ Ушбу картина АКШдаги Нью-Йорк музейида, Фрих тўпламида сақланмоқда. Ўлчами: 116,8х134,9 см: матога мойбўёк билан ишланган.

Қараг: (<http://biography.sgu.ru/bio/data/files/pictures/image/1393.jpg>).

² Қурбонова Д.А. Жаҳон ҳақиқатларидаги темурийларга оид жавоҳирлар / маъсул муҳаррир Н.Ҳабибуллаев. – Т.: Академнашр, 2011. – 19-бет.

³ Жан-Леон Жером (Jean-Léon Gérôme, 1824-1904) – машҳур француз рассоми ва ҳайкалтароши, Франция Тасвирий санъат академияси аъзоси. Франциянинг Юкери Сона вилоятидаги Везуль шаҳарчасида заргар Пьер Жером хонадонида дунёга келган. Даставвал тасвирий санъат билан шуғулланган, кейинчалик ўзи чизган суратлар асосида мўъжаз ҳайкаллар ясашга ўтган. Башарият тарихидаги беш забардаст шахсга бағишланган «Цезарь Рубиконни кесиб ўтмоқда» (1895), «Қохирага кираётган Бонапарт» (1897), «Амир Темур» (1898), «Буюк Фредерико» (1899), «Жорж Вашингтон» (1901) номли санъат асарлари шулар жумласидандир.

қироннинг ҳайкали ёхуд портрети Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам мавжуд бўлмаган.

"Минг афсуски, ислом дини одамларнинг ташқи қиёфасини акс эттиришни ман қилган, - дейди Л. Керен. - Шунинг учун рус антрополог олими профессор М. Герасимов ўзи яшаган давр, яъни шўролар мафкурасига биноан Амир Темурни жаҳлдор, ваҳший ва бешафқат одам сифатида тасвирлаган. Аслида эса тарихий манбаларга таяниб иш кўриш керак эди. Чунки Амир Темурни яқиндан билганлар у ҳақда ўзгача фикр билдиришган".

Бугунги кунда дунёда темуршунослик соҳаси тобора ривожланаётганини эътироф этган ҳолда, Амир Темур шаънига турли бўғтонун маломатлар ёғдирадиган айрим кучларнинг мафкуравий хуружлари ҳам давом этаётганини очиқ айтишга тўғри келади. Жумладан, охириги вақтларда интернет орқали Амир Темурнинг қиёфаси ҳақида ғайриилмий фикрларни тикиштириш, Парижда Соҳибқиронга бағишлаб гўё ҳеч қачон ҳеч қандай ҳайкал яратилмагани ва ҳатто Амир Темур шахсининг ўзи гўёки тарихда мавжуд бўлмаганини "асослаб бериш"га қаратилган чиқишлар ҳам учраб турибди¹.

Бу каби уйдирмаларга нисбатан Л. Керен бир ўринда шундай муносабат билдирган: "Сурия кутубхоналарида ишлаётганимда китоблардан бирида Амир Темур Исонинг минораси ва Хумаинда масжидини буздириб ташлаган эмиш, деган гапларни ўқиб қолдим. Аммо бу иншоотлар ҳозиргача бус-бутун турибди. Дushmanлар атайлаб бундай ёлгонларни тарқатиб, Амир Темур ҳақида салбий фикр туғдиришга ҳаракат қилган".

Шундай қилиб, турли тасвирларда турлича сиймолар акс этганидан аёнки, дунё аҳли - на Шарқда, на Ғарбда яқин вақтларгача Амир Темурнинг қиёфаси қандай бўлгани ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаган. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Республикамиз Биринчи Президенти Ислам Каримов ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан шонли тарихнинг бошқа муаммолари қатори ушбу масала бўйича ҳам ижобий ечимга келинди.

Хусусан, Юртбошимизнинг Соҳибқирон портретининг ижодий муҳокамалардан ўтган варианты кўриб чиқилган йигилишда Амир Темурнинг либоси, қурол-аслаҳаси, қадуу қомати ва қиёфаси юзасидан ўз фикрларини билдирди. Айниқса, умрининг кўп қисми ҳарбий юриш ва сафарларда, эл-юрт ташвишида ўтган инсоннинг қўллари, бармоқлари, гавдаси қандай бўлиши, юз-кўзлари қандай маъно англатиши зарурлиги ҳақида мулоҳаза ва таклифларини айтди².

Шундан сўнг Ўзбекистон халқ рассоми Малик Набиев ана шу қимматли фикрлар асосида портретни қайта ишлади. Натижада бутунлай бошқа сиймо - бугунги кунда бутун халқимизга яхши маълум бўлган Соҳибқироннинг мумтоз қиёфаси пайдо бўлди. Айнан шу сиймо кейинчалик юртимизда Амир Темурга атаб барпо этилган барча ҳайкаллар учун асос бўлди.

Л. Керен турли тарихий манбалар ва Ибн Арабшоҳнинг Амир Темур ҳақидаги солномасидаги маълумотларга таянган ҳолда Соҳибқирон-

¹ Қаранг: Апофеоз "тамерланофилии", 07. 08. 2012. 14:23 (<http://www.islamnews.ru/news/135683.html>).

² Каримов И. А. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Т.: "Маънавият", 2008. - 151-152-бетлар.

«Француз олими ҳаёти ва ижодига чизгилар»

нинг етук ёшдаги портретини яратиш мумкин, деб ҳисоблар эди¹. Чиндан ҳам, бу маълумотлар Амир Темурнинг аниқ ва ҳаққоний портретини яратишда ўзбекистонлик мусаввирларга бебаҳо материал бўлиб хизмат қилди. Шу асосда ҳатто Л. Кереннинг ўзи ҳам Амир Темур бюстини ясаган эди.

"Соғ бўлса - отда, бетоб пайти аравада ўз қўшин билан бирга юрган Лашкарбоши"

Амир Темур ҳарбий стратегиянинг моҳир устаси бўлган, дея эътироф этарди Л. Керен. У кўплаб давлатларни уруш қилмасдан туриб ўзига тобе қила билган. Буюк Ҳукмдор жангга киришдан олдин одатда ўз чопарлари орқали рақиб томон одамлари орасида "Кимки ўзи таслим бўлса, унга ҳеч қандай солиқ солинмайди. Таслим бўлмаганлар ва қаршилиқ кўрсатганларга эса жуда катта солиқ тўлаттираман", дея хабар тарқатган. Шу йўсинда Бағдод ва Уммон каби шаҳарларни жангсиз эгаллаган. Бу ҳам Соҳибқиронга хос раҳм-шафқат, инсонийлик фазилатларининг ёрқин исботидир.

Л. Керен таъкидлаганидек, 1396 йилда Султон Боязид Европа ҳудудини иш-гол қила бошлайди. Кастилия Қироли Европанинг кўпгина давлатларига ёрдам сўраб мурожаат қилганида уларнинг биронтасидан ҳам садо чиқмайди. Шундан кейин Европа давлатларининг иттифоқчи кучларини ташкил этишга қарор қилинган. Бу салиб юришига Бургундия² герцоги маршал Бусико³ қўмондонлик қилган.

Болгариянинг шимолидаги Никопол шаҳри яқинида Боязид Йилдиримга қарши бўлиб ўтган жангга турклар талаба қозongan ва Европа иттифоқчи кучлари қўшини бутунлай тор-мор этилган. Боязид эса Константинополь шаҳрини забт этганидан сўнг Европа қирғасига томон янада ичкарилаб бораверган.

Европа қиролларидан ишончли кўмак ҳам ололмаган, нажот ҳам топмаган Кастилия Қироли Амир Темур⁴ мурожаат қилган ва Соҳибқирон европаликларга ёрдам беришга рози бўлган. Шундай қилиб, Амир Темур 80 минг кишилик аскар, Ҳиндистондан олиб келинган жанговар филлари ва ҳоримас отлари билан Анқара остоналаригача бориб, Боязидни енгган.

¹ Қаранг: Л. Керен. Амир Темур салтанати // француз тилидан таржимон ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов; махсус муҳаррир Х. Султон; Сўз боши Луи Базен. - Т.: Маънавият, 1999. - 162-бет.

² IX-XV асрларда ҳозирги Франция ҳудудларидаги герцоглик. 1477 йилда Франция қироллиги таркибига қўшилган. Қаранг: Lucien Kehren. Un contemporain de Tamerlan: le mar?chal de Boucicaut // La Timuride, 20e num?ro, Paris, 1999. - P. 13-16.

³ Бусико (асл исми: Жан II ле Менгр; фр.: Jean II Le Meingre, 1366 йил 28 август - 1421 йил 21 июнь) - Юз йиллик уруш даврининг франциялик ҳарбий арбоби, маршал, сайёҳ. У 1396 йилда Муқаддас Рим императори Люксембурглик Сигизмунд даъвати билан Усмонлилар салтанатига қарши курашга отланган. Айни чоғда, 1399 йилда Византия императори Мануил II Палеологнинг туркларга қарши курашида ёрдамга юборилган қўшинга қўмондонлик қилган. Шунингдек, 1415 йили Англияга қарши урушда Франция қўшинининг илғор қисmini бошқарган. Азенкур жангида французлар мағлуб бўлгач, маршал Бусико яна банди этилган ва 1421 йил 21 июнда Англияда вафот этган.

"Мен ярим асрдан кўпроқ вақт давомида Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ўрганиб келаман, - деганди сўнгги суҳбатларидан бирида Л. Керен. - Амир Темур аввало ўзининг чин инсонийлик фазилатлари билан мени гоятда қизиқтиради. Улуғ Соҳибқироннинг тарихда қолдирган изи ҳали кўп асрлар давомида ўрганилиб, келажак авлодлар учун намуна бўлиб хизмат қилади. Темурбек ҳар томонлама зеҳни ўткир инсон бўлган. Ҳамма жангларида зафар қозонган, бирон марта ҳам мағлуб бўлмаган, бинобарин ниҳоятда уста лашкарбоши бўлган. Диний масалалар юзасидан уламолар билан бемалол баҳслаша билган".

Буюк Ҳукмдорнинг улкан салтанатида тинчлик-осойишталик ҳукм сурган, хорижий давлатлардан келган савдогарлар учун қатор қулайликлар яратилган ва уларнинг хавфсизлиги таъминланган. Салтанат йўлларининг ҳар 20 километр оралиқдаги масофасида карвонсаройлар қурилган. Амир Темур ўша пайтда суғурта тизимини ҳам ишлаб чиққан. Кимнинг ҳудудида ўтирлик ёки талончилик содир этилса, ўша ҳукмдордан молларнинг беш баробар нархи ундириб олинган.

Амир Темур салтанатида барча қонунларга тўлиқ риоя қилинган. Қозиларга ҳар кимнинг эркин мурожаат қилиши мумкин бўлган. Котибият ишларига ҳам катта аҳамият берилган: ҳар бир қарорнинг мусхаси олиниб рақамланган ва архивда сақланган. Афсуски, бу ҳужжатлар бугунги кунгача етиб келмаган.

Аслида, Амир Темур оддий, ҳамтар одам бўлган, дер эди Л. Керен. Жангларга ҳар доим аскарларни ўзи бошлаб кирган ва у иштирок этган жанглар ҳамиша ғалаба билан тутаган. Амир Темур соғ бўлса - отда, бетоб пайтлари эса аравада қўшин билан бирга юрган. Ўз қўшини билан ёнма-ён минглаб километр масофаларни босиб ўтган. Амир Темур қўшини таркибида турли миллат ва дин вакиллари - Ҳиндистон, Хитой ва Эфиопиядан аскарлар, ҳатто бавариялик И. Шильтбергер ҳам бўлган. Уларнинг ҳаммаси Амир Темурни яхши кўрган ва ҳамиша садоқат билан унга эргашган.

Амир Темур қўшинини молиялаштириш тизими қандай ишлаб чиқилгани ҳақида кўп ўйлайман, деган эди Л. Керен. Буюк Ҳукмдор катта миқдордаги қўшин аскарларини қандай сақлаб турган экан? Бу таажжубли жумбоққа энди жавоб топгандекман. Яъни, Темурбек баъзи жойларда худди божхоналар каби манзиллар ташкил этган бўлиб, бу ерда Соҳибқирон салтанати ҳудудига кирадиган савдогарлардан бож тўлови олинган.

Амир Темур таваллудини нишонлаш аъъанага айланаётгани у зотни дунёга танитиш борасида катта аҳамият касб этади, албатта. Бу инсон нафақат буюк лашкарбоши ва давлат раҳбари, балки аввало ўз фаолияти билан жаҳон цивилизацияси ривожига катта ҳисса қўшган тарихий шахс сифатида кўз олдимизда гавдаланади, дер эди Л. Керен. Айнан Амир Темур Европани Усмонийлар салтанати истилосидан сақлаб қолган. Шу билан бирга, русларни ҳам мўғуллар истибдодидан халос қилган. Бу воқелиklar жаҳон тарихида гоятда муҳим ўрин тутади.

Темурбек ҳукмронлиги даврида Самарқанд дунёдаги энг гўзал шаҳарлардан бирига айланган. Амир Темур ўз атрофига нафақат салтанати, балки дунёнинг

«Француз олими ҳаёти ва ижодига чизгилар»
тўрт томонидан ўша даврнинг энг таниқли ҳунармандлари, олимлари ва санъ-
аткорларини тўлаган. Уларга ҳурмат-иззат кўрсатиб, бажарган ишлари учун
муносиб ҳақ тўлаган.

Бетакрор санъат асарлари Амир Темур авлодлари орқали Ҳиндистонгача
етиб борган. Мирзо Бобур ҳам ўз даврида Самарқанддан моҳир усталарни
Ҳиндистонга жалб этиб, машҳур санъат асарлари ва меъморчилик обидалари
яратилишига бош-қош бўлган.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти билан учрашув таассуротлари

А. Керен 1996 йили Ислом Каримовнинг Парижга келишини эшитиб жуда
хурсанд бўлган. Биз ЮНЕСКО қароргоҳида Амир Темур таваллудининг 660
йиллигига бағишланган тантанали тадбирда бирга иштирок этдик. Ўшанда
А. Керен учун кўплаб қутилмаган воқеалар юз берган бўлиб, бу ҳақда унинг ўзи
кейинчалик шундай хотирлаганди:

Мен бир четда туриб Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом
Каримов билан Франция Президенти Жак Ширак ўртасидаги суҳбатни кузатиб
турардим. Бир пайт мену, шошилини равишда қидириб қолишди. Ўзим ҳам
бунинг сабабини тушунмай ҳайрон эдим. Зудлик билан одамлар орасини очиб,
менга йўл беришди ва мен икки Президент олдига қандай келиб қолганимни
хам билмай қолдим.

Шунда Ислом Каримов менга "Шухрат" медалини топширди ва бу мен учун
яна бир қутилмаган воқеа бўлди. Бундай юксак эътибордан бошим осмонга
етди. Ўзбекистон Президентининг мени мукофотлаш ҳақидаги Фармони фран-
цуз тилида ёзиб келингани эса мени янада ҳайратга солди ва беҳад қувонтирди.

Жак Ширак ва рафиқасининг қизиқлиги шу қадар катта эдики, улар мен
билан қарийб ярим соат давомида суҳбатлашишди. Мен Амир Темур ҳақида
кўплаб қизиқарли маълумотларни уларга сўзлаб бердим.

Шундан сўнг Фредерик Бопертюи-Брессан хоним ва мен Ислом Каримов
билан мулоқотда бўлдик. У бизни кучоғига олиб, самимий миннатдорлигини
изҳор этди. Ўзбекистон ва Франция ўртасида ҳамкорлик алоқаларини ривож-
лантириш билан боғлиқ ўз фикрларини билдирди.

Темурбек озод этган насроний маликалар ҳақида

Дунё тарихида жуда муҳим ўрин тутган учта буюк лашкарбоши бўлган, дер
эди А. Керен. Булар Европадан Осиёга юриш қилган Александр Македонский,
Мўғулистондан Европага қадар етиб борган Чингизхон ва Самарқанд воҳаси-
дан чиққан, Европанинг Боязид томонидан босиб олинishiга йўл қўймаган, шу-
нингдек, Олтин Ўрдани тор-мор этиб, Русияни озод этган Амир Темурдир.

Наполеон ҳақида гапирадиган бўлсак, у кўп галабаларни қўлга киритган.
Аммо, руслар билан бўлиб ўтган Ватерлоо жангида мағлубиятга учраган. Напо-
леон ўз давлати ҳудудида жон таслим қилган. Амир Темур эса ҳақиқий лашкар-
боши сифатида жангда, Хитойга юриши пайтида вафот этган. Буюк жаҳонгир-
лар орасида фақат Темурбек Европа тақдирига ижобий таъсир кўрсатган.

Анқара жангида Боязид қўшинини енгган Амир Темур томонидан озод этилган Испаниянинг икки нафар элчиси ўз юртига жўнаб кетиш учун ижозат сўраганида, Темурбек Қиролга совға-саломлар билан ўз элчиси Муҳаммад Кешийни ҳам уларга қўшиб юборган. Соҳибқирон Боязид ҳарами асираларидан уч нафар юнон-венгер насабига мансуб маликани христиан дунёсига қайтаришни мақсад қилгани боис, уларни ҳам элчилар билан бирга Испанияга жўнатган.

Буларнинг барчаси афсона эмас, балки ўша даврда бўлиб ўтган тарихий воқеалардир, деб таъкидлайди Л. Керен. Амир Темур ҳузуридан йўлга чиққан элчиларнинг Испаниядаги Кадис бандаргоҳига келиб тушгани ва ўзлари билан уч нафар насроний маликани олиб келгани ҳақида далилий ҳужжатлар мавжуд. Ўша пайтда Кастилия Қироли Энрике III Сеговия шаҳрининг энг ҳашаматли қасрида элчиларни катта ҳурмат билан кутиб олган.

Маликалар шу даражада гўзал эдики, ўша заҳоти улар ҳусн-малоҳатининг овозаси бутун шаҳарга тарқалган. Маликаларнинг энг каттаси - Анжелина 20 ёшда бўлган. Уни Сеговия шаҳри ҳокими севиб қолиб, Қиролдан уйланишга ижозат сўраган. Шундай қилиб, маркиз Хуан Диего де Контрерац ва дона Анжелина де Грес турмуш қуришган. Улар узок йиллар давомида Сеговиядаги муъжаз қасрда бахтли ҳаёт кечиришган.

Бошқа икки малика ҳам испан зиделиларига турмушга чиқишган ва мамлакатнинг жанубида яшашган. Бироқ улар ҳақида маълумотлар анча кам. Л. Керен Севилья шаҳрининг қадимий архивларида сақланиб қолган ҳужжатлар асосида улар ҳақида ҳам имкон қадар маълумот тўплашга интилан.

Гап шундаки, Кастилия қироли фармойиши асосида ушбу шаҳар ҳокимиятига элчилик сафари иштирокчиларининг ётиб-туриши ва озиқ-овқатидан хабар олиб туриш юкланган бўлиб, ҳокимият мизаси меҳмонларнинг исм-шарифи ва улар учун таом тайёрлашга сарфланган маҳсулотлар номи ва миқдорини алоҳида дафтарга қайд этиб борган. Ана шу рўйхатда дона Анжелина билан ёнма-ён қайд этилган Мария ва Каталина, Л. Кереннинг фикрича, тутқунликдан озод этилган ўша икки нафар малика бўлиши мумкин¹.

Мен Испанияга борганимда ана шу воқеалар ҳақида атрофлича маълумот тўплаш мақсадида дона Анжелинанинг авлодлари, жумладан, маркиз Контрерац де Лоцоя билан учрашдим, дейди Л. Керен. Улар Амир Темур ва темурийлар тарихи ҳақида китоб ёзаётганимни эшитиб ниҳоятда хурсанд бўлдилар.

Мен ҳатто маркиз Хуан Диего де Контрерац ва дона Анжелина де Грес яшаган қасрда бир кеча тунадим. Эртаси куни шу қасрга яқин ерда жойлашган Сан Хуан де Кабальерос черковидаги дона Анжелинанинг қабрини зиёрат қилдим. Унинг қабртошида "Бу ерга граф Хуаннинг қизи, Мо-

¹ Л. Керен. Амир Темур салтанати // француз тилидан таржимон ва изоҳлар муаллифи Б. Эрматов; махсус муҳаррир Х. Султон; Сўз боши Луи Базен. - Т.: Маънавият, 1999. - 210-бет.

жористон Қиролининг набираси, Диего де Контрераднинг рафиқаси, Темурбек озод этган ва юртига жўнатган таниқли зодагон хоним Анжелина де Грес дафн этилган», деб ёзилган экан¹.

Бўлажак темуршуносларга васият

Ҳозирги кунда Амир Темур ҳаёти ҳақида ҳақиқатни ёзиш ва мунтазам излашни олиб бориш керак, дерди Л. Керен. Соҳибқирон муҳрида "Куч - адолатда" деган шиор ёзилган. Бу ибора замирида чуқур маъно бор.

Шунингдек, Амир Темур номини дунёга таратиш учун у ҳақда фильмлар яратиш, телеведение ва театрда асарлар саҳналаштириш лозим. Чунки европаликлар театрда алоҳида эътибор билан қарашади. Томошабинлар олдида саҳнада жонли тимсол - Амир Темур сиймоси намоён бўлишига не етсин!

Мен Амир Темур ҳақидаги тарихий ҳақиқатни юзага чиқариш мақсадида пьеса ёзганман. Унда инсоний ҳис-туйғулар, севги ва оддий ҳаёт акс эттирилган. Пьесамни саҳналаштириш учун тобиқ советлар даврида Ўзбекистондан тегишли саҳна декорацияси ва либослар сўраб мурожаат этгандим. Бироқ ўшанда пьесамни ўқиб, "Амир Темур ва севги бир-бири билан ҳеч боғланмайдиган", деган жавоб қайтаришган. Шу сабабли пьесам саҳналаштирилмай қолган.

"Ҳозир бу асарни қайта ишлаб, кўплаб қизиқарли саҳналар билан бойитдим. Насиб этса, яқин орада францияликлар тарихий далиллар асосида саҳналаштирилган пьесани томоша қилиб, Амир Темур сиймоси ҳақида аниқ хулосалар чиқаришади, деган умиддаман. Ҳозирги кундаги энг катта орзуларимдан бири ҳам шу", деган эди Л. Керен. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 2016 йили француз олими ва адаби қаламига мансуб ушбу пьеса матни Ш. Миноваров, Д. Бобоҷонов ва Д. Махсудов таржимасида ўзбек китобхонлари эътиборига ҳавола этилди².

Фредерик Бопертуй-Брессан: Люсьен Керен ҳақида

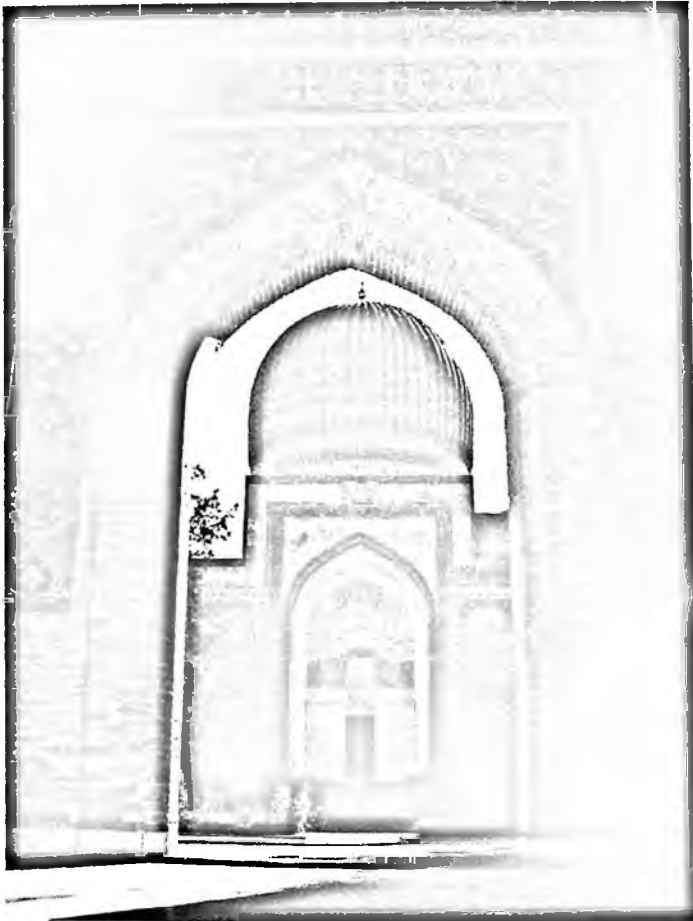
Л. Керен билан 20 йилдан кўпроқ муддат бирга ишладик, дейди Ф. Брессан. Л. Керен мендан кўра анча йиллар олдин Амир Темур шахсига қизиқиб қолган ва бу мавзуда кўплаб китоблар ёзган. У нафақат Францияда, айтиб чоғда дунё миқёсида ҳам жуда таниқли тарихчи олим ҳисобланади. Кимё соҳаси бўйича мутахассис бўлишига қарамай, тарих, хусусан, темуршунослик соҳасида катта натижаларга эришган.

Л. Керен Амир Темур тарихига доир мавжуд деярли барча манбаларни ўрганиб чиққан ва бу буюк зот шахси билан боғлиқ ҳаққоний тарихни очиқ ҳамда

¹ Л. Керен ўзининг "Амир Темур салтанати" китобини аجدодлари ушбу гайриоддий саргузаштларнинг бош қаҳрамонлари бўлмиш икки қадрдон дўстига: Амир Темур авлодидан - Ислонбек Худоёрхонга ва юнонистонлик доня Анжелинининг авлодидан - маркиз Контрера де Лоцояга бағишлаган. - А. С.

² Л. Керен. Буюк Темур: пьеса // Амир Темур Фарб адаблари нигоҳида. - Т. : "Davt press", 2016. - 87-195-бетлар.

холис ёритиб берган. Шу нуқтаи назардан, жаҳонда ҳозирги кунгача бу мавзуда яратилган кўплаб асарлар орасида Л. Керен ёзган китоблар алоҳида ажралиб туради, деб ўйлайман. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримов Л. Кереннинг бу борадаги самарали фаолиятини юксак баҳолаб, француз олимини "Шухрат" медали билан тақдирлагани жуда аҳамиятлидир.

Айниқса, Испания Қиролининг Амир Темур ҳузурига юборган элчиси Луи Гонсалес де Клавихо хотираларини Л. Керен француз тилига таржима қилгач, унинг ўзи ҳам, бутун дунёдаги француз тили китобхонлар ҳам Амир Темур ва унинг салтанати ҳақида жуда кўп ва муҳим маълумотларга эга бўлди. Оқсаройнинг ҳақиқий ўлчамини ҳам фақат шу китобдан топганмиз, дейди Ф. Брессан.

Хулоса қилиб айтганда, Л. Кереннинг Амир Темур ҳақидаги китоблари уни донги кетган темуршунос олимлар қаторига қўшгани бежиз эмас. Айниқса, уни Соҳибқироннинг Европадаги ўрни ва хизматига оид фикрлари диққатни

жалб этади. Бинобарин, Л. Керен Амир Темур Европа андозасидаги буюк давлат бошлиғи ва музаффар саркарда, моҳир дипломат ва илм-фан ҳомийси эканини алоҳида эътироф этган.

Шу маънода, мамлакатимизда икки қутлуг сана - Ўзбекистон Мустақиллигининг 25 йиллиги ва Амир Темур таваллудининг 680 йиллиги кенг нишонланаётган бир даврда миллий маънавиятимизнинг фидойи тарғиботчиси бўлган француз олими хотирасини ёд этиб, Л. Керен ҳаёти ва ижодининг муайян қирралари ҳақида мухтасар сўз юритдик.

ЙЎЛНОМА

"Афросиёб":

Тошкенту Қарши;
Тезлик - 255 километр/соат
Шошдан чиқиб кетяпман шитоб.
Қаторларни қувар бетоқат,
Жигарранг түп мисоли офтоб.

Мен шошяпман,
Қуёш ҳам шошар,
Филдирайди неча том оша.
Мўлтиб чиқди,
Сирдарёга ҳам,
Мана, сизга тонгдан томоша.

Деразада бошланди даштлар,
Офтобимда сусайди шаштлар.
Шаҳарлик-да,
Қайдан ҳам билсин,-
Кенгликлардан олмоқни гаштлар.

Жиззах.
Довон ошаётган оним,
Бўм-бўш кўрдим хира самони.
Йўқ, ҳар ҳолда, ойнам олдида,
Учратмадим кун - бевафони.

"Ўзбекистон энг тезюар
поездларга эга мамлакатлар
бўйича дунё рейтингида
17-ўринда қайд этилди ва бу
борада АҚШдан ҳам ўзиб кетди"

Юзин тўсгач абрлар ила,
Кетавердим сабрлар ила.
Йўл таноби йиглаб кўришди,
Согинч отлик жабрлар ила.

Сўнг суратин чизди тоғларда,
Баъзан қолиб кетди богларда.
(Ишқ сарғайтган чехрайи зардин,
Қизгандими биздек "соғ"лардан?)

Ярқиради қиличдек дарё,
Шарқиради яшил қон,
Ҳар ен
Дарахтлар қўл ушлашиб гўё
Чекиндилар ортга - Шош томон.

Ордада йўллар - аршин ва аршин.
Олдада йўллар - аршин ва аршин.
Ораликда учқур робита -
"Афросиёб":
Тошкенту Қарши.

Жанговар саф аробалари
каби ўтар,
Уйлар карвони.
Кўҳна кентлар харобалари -
Мозийларнинг ўлмас достони.

Қўш торининг ҳавозасини,
Наволарга ростлагач оқин, -
Амир Темур дарвозасидан,
Куйдек кирар ложувард оқим.

Самарқанддан отланиб,
Темур,
Қанча муддат юрган Кашк¹ қача?
От устида ўтган бир умр. . .
Аммо, бутун -
Давр бошқача.

. . . Кўк бағрида чарх урар лочин,
Балки бизни қувиб ўтмоқчи?!.
Қанотлари толди -
Жонҳалак
Ва шиддатдан чирпирак,
Очун.

Бор бўлсин йўл,
Работ,

Расталар!
Эй, соғинчдан кўнгли хасталар,
Пойингизга гилам бўлмоқда.

Дарахтлар -
Шу гул гулдасталар.

Йўл оғмоқда Насафга сари,
Сафарим тез бормоқда қариб.
Бекат.
Гавжум.
Қаршимда яшнар,
Офтобларнинг зебо-сарвари!

"Афросиёб":
Тошкенту Қарши. . .

¹Кашк - Қашқа воҳасининг қадимий номи.

"УЛУҒ САЛТАНАТ" тарихий эпопеясига бир назар

2014 йилда "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али қаламига мансуб "Жаҳонгир Мирзо", "Умаршайх Мирзо", "Мироншоҳ Мирзо", "Шоҳрух Мирзо" каби тўрт китобдан иборат "Улуғ салтанат" тарихий эпопеясини нашрдан чиқариб, ўқувчиларни бағоят хушнуд этди. Алоҳида китоб ҳолида нашр этилган эпопея қисмлари ўқувчилар эътиборини ўзига тортди, қўлмақўл бўлиб ўқилди, дастлабки икки китоб диалогия шаклида 2007 йилда Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотига сазовор бўлган эди.

"Улуғ салтанат" тарихий роман-эпопеясида Соҳибқироннинг салтанат тепасига келиши жараёнлари, давлатнинг шаклланиши, Амир Темурнинг буюк шахс сифатида камол топиши, Туроннинг қудратли давлатга айланиши, шимолий сарҳадларни мустақамлаш, юрт муҳофазаси таъмишлари таърифланган, қарийб қирқ йиллик давр воқеалари қамраб олинган.

Ёзилган саналарга (1996-2013 йиллар) қараб, адиб шу даврадагина Соҳибқирон тарихига мурожаат қилган экан-да, деб уйлаш мумкин. Бундай қараш, албатта, хато бўларди. Амир Темур даври мавзуси Муҳаммад Али учун мана қирқ йилдирки, қадрдон.

Биз адибнинг бу мавзуда шеърлар ("Ривоят", "Соҳибқирон"), "Гумбаздаги нур" достони (1967), унда Амир Темур, унинг набираси Муҳаммад Султон, Амир Темур мақбараси қурилиши саҳналари, XV аср Самарқанд манзаралари тасвирланганини, "Сарбадорлар" (1989) роман-диалогиясида 24-30 ёшли Темурбек сиймоси чизиб берилганини, ўзбек бадиий адабиётида биринчи марта Амир Темурнинг образи яратилганини биламиз. "Улуғбек Мирзонинг сўнгги куни" пьесаси (2001), сермазмун эсселар, илмий-маърифий ва омма-боп мақолалар ("Амир Темур чамани" мажмуаси, "Амир Темур солномаси" рисоласи - 2008) ҳам адибнинг ижод маҳсулидир. "Авлиёнинг башорати" (2010), "Исмим Темурбекдир, Темурбек сўзум" (2015) достонларида адиб яна севимли мавзусини давом эттиради. Яқинда адиб "Соҳибқирон" номли китобига киритилган туркум шеърларини эълон қилди ("Шарқ юлдузи" журнали, 2016 йил 1-сон). Ана шу узок йиллик изланишлар Муҳаммад Алини табиий равишда Соҳибқирон ҳақида кенг қўламли эпопея яратишга олиб келди.

«Улуг салтанат» тарихий эпопеясига бир назар»

Мустамлака замонида, ўзбек адабиётида тарихий мавзунинг ишланиши жуда ночор аҳволда эди. Бой ва бетакрор тарихимиз бўлишига қарамай, бу мавзуда битилган асарлар бармоқ билан санарли эди. Энг ачинарлиси, буюк бобомиз Амир Темур ҳақида бадиий асарлар деярли йўқ бўлиб, табу (тақиқ) қўйилган бу мавзу адабиётдан четда қолиб келди. Тўғри, бу ерда Ойбекнинг (гарчи ўз вақтида эълон қилиш имкони бўлмаган бўлса ҳам) "Темур", Муҳаммад Алининг "Гумбаздаги нур" дostonларини эслаб ўтишимиз жоиз. Умуман олганда, адабиётдаги бу кемтиклик мустақилликка эришгунимизгача сақланиб турди.

Истиқлол қўлга киритилганидан сўнг, юртимизда тарихни чуқур ва теран англашга катта эътибор берилди. Республикамиз Биринчи Президенти Ислom Каримовнинг "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" деган сўзи шиорга айланиб кетди.

Академик Матёқуб Қўшжоновнинг эътироф этишича, мустақилликка эришганимиздан кейин тарихимизга янгича назар ташлар эканмиз, "... Амир Темур шахсиятининг қай даражада улугвор эканлиги яққол кўрина бошлади. У ҳақда кўп кунт ва меҳнат сарф қилиб эпопея шаклидаги йирик асарнинг яратилиши ҳаёт талаби бўлиб қолди. Бу вазифани бажариш ёзувчи Муҳаммад Али зиммасига тушди. ... (Муҳаммад Али. "Улуг салтанат". Биринчи китоб. Т., 2003. 328-329-бетлар).

Абдулла Қодирийнинг "Уткан кунлар", "Меҳробдан чаён" романлари XIX аср тарихимизни, Ойбекнинг "Навоий" романи XV аср тарихимизни англаб етишда катта кўмак берган. Бунга Муҳаммад Алининг "Сарбадорлар" тарихий роман-дилогиясини ҳам қўшиш мумкин. Гап шундаки, шу пайтгача Амир Темур ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Амир Хусайннинг сарбадорларга муносабати ҳақида турфа қарашлар мавжуд бўлиб, тарихчи олимлар томонидан турлича изоҳланиб келинади. Ёзувчи давр ва мавзуга тарихий мантиққа суяниб ёндашганидан сарбадорлар фақат Амир Хусайн томонидангина дорга тортилиши мумкин, деган хулосага келди. Амир Темурнинг эса бундай қилиши ҳақиқатдан йироқ эканлигини ишонч билан тасвирлади. Чунки Соҳибқирон сарбадорларнинг сардорларидан бири - Мавлонозодани дордан қутқариб қолган эди. Бу Амир Темурнинг сарбадорлар ҳаракатига яқинлигини кўрсатадиган рад қилиб бўлмайдиган муҳим далил ҳисобланади. "Улуг салтанат" роман-эпопеяси ҳам тарихчиларимизга баъзи ўринларда кўмак бериши мумкин. Чунончи, Амир Темурнинг етти йиллик юриши сабаблари, Амир Темур ва Боязид Йилдирим, Амир Темур ва Тўхтамишхон каби тарихий шахслар муносабатларининг асардаги янгича талқини ўқувчи диққатини ўзига тортмай қолмайди.

Амир Темур шахси барча замонларда ҳам халқларни ҳайратга солиб келган. Бунинг сабаби, бобомизнинг буюк инсон эканлигидадир. "Буюк шахсларни миллат қайгуси, халқ дарди яратади", деб таъкидлаган Республикамиз Биринчи Президенти Ислom Каримов: "Дунёнинг қайси ерида, қайси замонда Амир Темурдек буюк саркарда, Амир Темурдек буюк давлат арбоби, Амир Темурдек илм-фан, маънавият ва руҳоният ҳомийси бўлган?" деган ўринли саволни ўртага қўйганида мутлақ ҳақлигига амин бўламиз.

Амир Темур ва темурийлар даври тарихи халқимиз ҳаётининг, жаҳон тари-

хининг жуда ҳам бой, сермазмун саҳифаларидан ҳисобланади. Уни ўрганиш нафақат ўша давр ҳақида асар ёзишга бел боғлаган ёзувчилар, рассомлар, санъат арбоблари учун, балки тарихчилар учун ҳам шарафли, айна пайтда, мураккаб ва ўз навбатида машаққатли вазифадир. Тарихни ўрганишда, уни бадиийат усуллари орқали ифода қилишда ижод аҳлининг, хусусан, ёзувчиларнинг роли катта. Муҳаммад Алининг "Сарбадорлар" тарихий роман-дилогиясига тўхталар экан, академик Матёкуб Қўшжонов ўзининг "Ўтмишдан бир саҳифа" мақоласида бу ҳақда шундай ёзган эди: "70 йил давомида тарихимиз бузилиб, кўп ҳолларда камситилиб талқин қилинди. Тарихчиларимиз бу ҳолни дарров тузатишга ожиздирлар. Шундай пайтда тарихимизнинг маълум бир даврлари хусусида кўпчилик ўқиши мумкин бўлган бадиий асарнинг дунёга келиши олқишларга сазовор ишдир". (Муҳаммад Али. "Сарбадорлар". Биринчи китоб. Т., 1992. 5-бет.)

Жаҳон тарихининг ўлмас сиймоларидан ҳисобланган буюк давлат арбоби, бунёдкор зот, илму фан ҳомийси, тенги йўқ саркарда "Ҳазрат Соҳибқирон (Амир) Темур Гурагон" (Шарафиддин Али Яздий таърифи) ҳақида кўпчилик ўқиши мумкин бўлган бадиий асар яратиш осон иш эмас. "Доим бир нарсани таъкидлаб келаман, - дейди ёзувчи. - Яъни адиб ўша давр манбаларини чуқур ўрганиши, ўрганиш билан бир қаторда, Соҳибқирон шахси, фаолияти, мураккаб давр тўғрисида муайян ҳулосалар чиқариши ва бу ҳулосаларнинг умумтарих бўйича қабул қилиниб, муомалага киритилган тушунчаларга мос келишини таъминлай олиши лозим. Бунда, муҳим шартлардан бири, тарихий фактларга қатъий амал қилиниши керак. Токи муаллиф тарих қатламларини кўтариб, уларнинг ичидан ижодкор мақсадига, асар гоёсига муносиб фактларни бир-бир териб олиш, сўнг бири-бирига муқояса қилиб, ҳаққоний ҳулосалар чиқариш ва уларни асар қаҳрамонлари ҳаётига сингдириб юбориш, ўқувчига муносиб равишда ишонарли тарзда тақдим этиш ташвишини чексин."

Бу, чиндан ҳам, ижодкор олдида турган энг мураккаб вазифа. Албатта, чексиз меҳнат, тер тўкишлар, такрор-такрор муҳоҷазалар юритиш эвазига бўлади. Айна пайтда, ёзувчига бундай йирик кўламдаги бесарҳад асарни бошқара олиш санъати ҳам керак. Муҳаммад Али ўз асарини ёзар экан, шундай санъат соҳиб-и эканини кўрсатди, бадиий ижод талабларини доим ёдда тутди, уларни инсоф билан ҳал этишга киришди ва бунинг уддасидан чиқа олди.

Ҳўш, йигирма йил давомида ёзилган "Улуғ салтанат" тарихий роман-эпопеясини яратишда ёзувчи қандай манбаларга суянди, қайси китоблардан фойдаланди? Бу ерда бир ҳақиқатни эслаб ўтайлик: одатда, тарихий мавзуда асар ёзган ижодкорнинг икки ҳолатда қалам юргизиши мураккаб кечади: а) ёзилаётган мавзу ҳақида манбалар, китоблар кам бўлса; б) ёзилаётган мавзу ҳақида манбалар, китоблар, тадқиқотлар ҳаддан зиёд кўп бўлса. . .

Шукрлар бўлсинки, Амир Темур ҳақида жаҳоннинг турли тилларида ёзилган манбалар, тадқиқотлар ва китоблар ниҳоятда кўп. Аввало, Амир Темур сиймоси ёрқин тасвирланган "Темур тузуклари" китобини айтиб ўтамиз. Кейин Амир Темурнинг ўзи буюриб ёздирган ва кўриб маъқуллаган икки асарга тўхталмоқ жоиз.

Биринчиси, муаррих Фиёсиддин Алининг 1402-1403 йилларда ёзилган "Ҳиндистон газовоти кундалиги" китоби. Бу Соҳибқирон ҳақида ёзилган илк асар

«Улуғ салтанат» тарихий эпопеясига бир назар»

ҳисобланади. Асарда Амир Темурнинг Ҳиндистон юриши, шунингдек, салтанатнинг аввалги йиллари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Низомиддин Шомий "Зафарнома"сини ёзишни ҳам муаррихга Амир Темурнинг ўзи буюрган. Асар 1404 йилда ёзиб тугатилган.

1403–1406 йилларда Кастилия қироли Генрих III Амир Темур саройига Руи Гонсалес де Клавихони элчи қилиб юборади. Элчи ўз кундаликларида Амир Темур даври ва бу даврдаги халқаро алоқалар тўғрисида бебаҳо маълумотлар беради. У Амир Темур шон-шухрат чўққисига чиққан бир пайтда, Самарқанд буюк пойтахт сифатида дунёга донг таратиб, жумла-жаҳонни лол қолдирган бир даврда барчасини ўз кўзи билан кўрган киши томонидан ёзилганлиги билан қимматлидир.

Албатта, Амир Темур даврини тўла ёритиб берган манба ҳақли равишда Шарафиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асаридир. У 1425 йилда Шерозда ёзиб тугалланган. "Подшоҳликнинг барча томонларидан (Амир) Темур ҳақидаги туркий ва форсий тилларда баён этилган ҳикояларнинг ҳамма шеърӣй ва насрий нусхалари тўпланиб бўлгач, – деб ёзади Шарафиддин Али Яздӣй, – улар билан танишиш учун унга гуруҳ тузилган, туркий ва форсий тилларнинг билимдонлари икки гуруҳни, воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар эса бир гуруҳни ташкил этган. Дастлаб (Амир Темур) ҳақида ҳар бир ҳикоя ўқилгач, агар бу воқеалар баёни ўз кўзи билан кўрган кишининг талқинига тўғри келмай қолса, (Шероз ҳокими) Иброҳим Султон ҳақиқатни топиш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, мазкур воқеани (Амир) Темурнинг бошқа замондошларидан суриштирган ёки қўшимча маълумотлар туплаган. ..." (Шарафиддин Али Яздӣй. Зафарнома. Т., 1994. 7-бет).

Шунингдек, араб муаррихи Ибн Арабшохнинг "Амир Темур тарихи", Абдураззоқ Самарқандийнинг "Маъраъи саъдий ва мажмаи баҳрайн", Фасих Хавофийнинг "Мужмали Фасихий", Муиниддин Натанзийнинг "Мунтахаб ут-таворих", Ҳафизӣ Абрӯнинг "Зубдат-таворих", Мирхонд, Хондамир ва бошқа кўп тарихчиларнинг китоблари ҳам муътабар манбалар ҳисобланади.

"Улуғ салтанат" асарини варақлар эканмиз, Муҳаммад Алига юқоридаги китобларнинг муҳим манбалар сифатида хизмат қилганини, ёзувчининг, шунингдек, Европа, рус ва замонавий ўзбек олимларининг Амир Темур даврини ёритган манба ва тадқиқотларини синчковлик билан ўқиб-ўрганганини кўрамиз. Муҳаммад Али бу манбаларни ўрганганда, улардан шунчаки фактлар олиб қўя қолмаган, балки ҳар манбадан олинган турлича талқин этилган бир мавзудаги фактни бир-бирига муқояса қилишдан, чақмоқтошни бир-бирига урганда учқун чиққан каби асл фикр мағзини топишдан, таҳлил этишдан эринмаган, тафаккур призмасидан ўтказиб, мантиқан хулосаларга келгандан кейингина ўз асарида фойдаланган.

Адибнинг изланувчанлигига кичик мисол келтириш ўринли. Маълумки, Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоис" асари еттинчи мажлисида Амир Темурнинг жазодан қўрқиб титраган ва Қуръон ўқиб юборган Хожа Абдулқодир Марогийга қараб форсий бир сатр шеър ўқигани ҳақида ёзилган. Лекин бу сатр кимга тегишли экани ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Адибимиз ўз изланишлари натижасида, уни романда пири муршид Мир Саййид Барака тилидан чиройли тарзда ёритади ва рубойини тўлиқ шарҳлашга ҳам улгуради:

"Муътабар каломлардан тошдай қотиб турган Соҳибқироннинг кўнгли беихтиёр юмшай бошлади, газаби лутфга алмашди ва атрофга боқиб беихтиёр бир мисра шеър ўқиди:

Абдол ан бим чанг бар мусҳаф зад. . . -

(Яъни: Қўрқувдан Қуръонга чанг солди дарвеш).

Буни эшитган пири муршид ҳайратдан ёқа тутди! Ё раббий! Соҳибқирон бундан тўрт юз йиллар муқаддам яшаган машҳур шайх, сўфий шоир Абусаид Абулхайр рубойисининг тўртинчи сатрини келтирганди! Тасаввуфий бу рубойда теран мазмун ифодалангани пири муршиднинг ёдида. Мазмуни бундай эди: Нигор - Оллоҳни кўрганда жаннатдаги ҳурлар ҳамма ишни тўхтатиб, Уни қутлаш учун сафга тизилибдурлар. Жаннат ҳам, ўзи қанчалик чиройли бўлмасин, Оллоҳ дийдоридан ҳайратланиб, қарсак чалиб юборибди, дарвеш эса бемисл иқтидор, ҳокими мутлақ жамолидан кўриб кетиб, дарҳол "Қуръон"га чанг солиб, ўқишга киришибди. . . Бу рубойни Соҳибқирон мутолаа қилган, ҳатто ёд олган экан! Аммо қачон ўқиган, қандай хотирда сақлаб қолган, бу ёғини пири муршид билмайди". (Муҳаммад Али. "Улуг салтанат". "Шоҳрух Мирзо", Т. , 2014. 510-511-бетлар).

Шунингдек, адибга халқимизнинг XIII-XV асрлар турмуш тарзига оид материаллар, этнография, топонимика, шаҳарлар географияси, тил муаммолари, урф-одатлар, ҳарбий ва диний атама-лар, кийим-кечақпар, таомлар, маиший ҳаёт ҳақидаги турли маълумотларни ҳам тўлиқлашга тўғри келди. Чунки роман-эпопеядаги ҳаракатлар, воқеалар майдони жуда кенг, Турону Эрон, Шом, Ироқу Рум, Олтин Урда, шарқда Юлдуз водийси-гача бўлган ерларда бўлиб ўтади.

Адабиётнинг бош мавзуси инсон эканлигини яхши биламиз. Роман-эпопеяни ёзишга киришар экан, адиб устозлар - Лев Толстой, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировларнинг ижодий тажрибаларидан фойдаланишга киришди. Ижодкор олдида Амир Темурни, халқимизнинг буюк фарзандини, буюк инсонни бутун ўзининг мураккабликлари ва зиддиятлари билан тасвирлаб, кўрсатиб бериш вазифаси турарди.

Эпопеянинг бош қаҳрамони Амир Темурдир. Амир Темур деганда, биз ҳаммаша отда юрадиган, ҳарбий юришлар соҳиби, фотиҳ, йигирма етти мамлакатни мусаххар қилган, совуту дубулғага ўралган саркарда кўз олдимизга келади. Соҳибқирон ҳақида жаҳонда ёзилган китобларда асосан мана шундай тасаввур берилади. Афсуски, бу Соҳибқиронга бир ёқлама қарашлар натижасидир.

Муҳаммад Али Амир Темурга бундай қарашлардан ўзгача, яъни Соҳибқироннинг мустақил Ватанида унинг тимсоли янгича талқин этилаётган нуқтаи назардан ёндашишга ҳаракат қилди. Бу тўғри йўл эди. Уни Соҳибқироннинг кам ёритилган оилавий ҳаёти, хонадони, фарзандлар, келинлар, ҳарам аҳли, улар орасидаги инсоний муносабатларни кўрсатиб бериш кўпроқ қизиқтирди.

Ёзувчи улкан жаҳоншумул сиймо ҳаётини таърифлаш учун ўзига хос йўл тутди. Муҳаммад Али асарининг жозибаси, унда дунё адабиётида илк марта

оилавий ҳаётининг ёритилишида ва мана шу ракурсда Амир Темур сиймоси жололанишининг кўрсатиб берилишидадир. Мўхтасар қилиб айтсак, буюк бобомизнинг инсон сифатида, ҳа, севган ва севилган, ишонган ва шубҳаланган, қувонган ва қаҳрланган, дунёни забт этган жаҳонгир ва айни бир пайтда оддий чумолидан шиддатни ўрганган бир банда сифатида таърифланишидадир.

Амир Темур нафақат улуг саркарда, айни пайтда фаолияти халқимиз тарихи зарварақларини безаган табаррук инсон, ҳақиқатни ёқлагувчи, адолатпеша, ёлгонни ёмон кўргувчи, бир сўзли, оқибатли шахс. У кечирмоқ ҳам Оллоҳнинг бир инояти, деб ҳисоблайдиган улуг зот. Бировга ёмонликни раво кўрмайдиган бутун қалб эгаси. Шунинг учун ҳам у, "Тузуқлар"да айтилганидек, ёмонлик қилганларни ўз ёмонликларига топширади ва бундайлар билан курашиб, вақтини беҳуда кеткизмайди. Масалан, бадният Шибиргон ҳокими Зиндачашм Опардий тўрт марта хиёнат қилганида ҳам кечирази, яъни ёмонлигидан қайтар, дўст бўлиб кетар, деб умид қилади. Душманни ҳам дўстга айлантириш Соҳибқироннинг эзгу одатларидан бири эди. Булар эпопеяда яхши акс эттирилган.

Асарнинг энг катта ютуғи, унда Соҳибқирон Амир Темурнинг тўлақонли образи яратилишидир. У - буюк давлат арбоби, бунёдкор инсон, илму фанимизни ривожлантиришга замин яратган қалби мунаввар шахс, енгиллишни билмаган бетимсол саркарда! Фарчаланиб кетган мамлакатни бирлаштириб, улкан давлат туза олган диёнатли зот, туққо-ю донишманд сиймо, меҳрибон ота, ардоқли маҳбуб. . . Иймони бутун, қалби пок, покиза бир хонадон соҳиби сифатида аҳли аёлига меҳрибон, шерюрак, валломат зот. Унинг фарзандлар тарбияси ҳақида кўрсатган ғамхўрликлари таҳсинларга лойиқдир. Уқувчи уни кўриб туради, ўзини ўша даврда кезиб юргандек ҳис қилади. Романда улуг бобомиз комил инсон сифатида ёрқин намоён бўлади.

Роман-эпопеяда жуда кўп тарихий сиймолар, тўқима образлар ҳаракат қилади. Соҳибқирон саройи, боғлари, ҳовли-ҳаёти, ҳарам аҳли, шаҳзодалар, маликалар, канизаклар ва ҳоказо кўп образлар шу роман-эпопея орқали адабиётимизга кириб келганини алоҳида таъкидлашнинг истардик. Сароймулкхоним (бу зот ҳақида озми-кўпми адабиётимизда ёзилганини айтиб ўтайлик), Улжой Туркон оқа, Туман оқа, Дилшод оқа, Тағой Туркон оқа, Чўлпон Мулк оқа, Тўқал хоним каби маликалар, Жаҳонгир Мирзо, Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Муҳаммад Султон, Халил Султон каби ўғил ва набиралар, Оқа бегим, Султон Бахт бегим каби қизлар, Хонзода хоним, Согинч хоним сингари келинлар, Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некуз, Аббос баҳодир, Жаҳоншоҳ ибн Жоку сингари амирлар образлари адабиётимизда мутлақо янгиликдир. Бу образларнинг ҳар бири ҳақида кўп ибратли сўзлар келтириш мумкин. Чунончи, Ҳалокухон тахти инъом этилган Мироншоҳ Мирзога узатилган малика Хонзода хонимнинг "Мироншоҳ Мирзо" романидан келтирилган Сароймулкхонимга ёзган мактубига тўхталайлик. Мактуб ва унга берилган жавобда маликаларнинг сиймолари шундоққина кўриниб туради, ўқувчи дарҳол давр руҳини ҳис қилади. Бир-бирига ҳурмат, юксак одоб юзасидан ёзилган, меҳр, куйиниш, қайишиш туйғуларига йўғрилган майин, чиройли самимиятга тўла мактубни ўқиб, киши мамнунлик ҳиссини туйди.

Хонзода хоним ёзади: "... Махди улё жаноби олияларини жуда кўргим келаду. Худди арода уч ой эрмас, уч йил кечгондек. ... Оллоҳ азиз қилгон чехрага назар солмак кони савобду, дерлар ахир. Кунлар ўтиб турибду. Пешонамнинг шундоғ эканлиги, албатта, ёлғиз худодандур ва балки ўзим ҳам сабабчидурмен. ... Худо раҳмат қилгур волидам Шакар бика жаноби олиялари муҳтарам бобомлар Султон Муҳаммад Ўзбекхон ҳазратларидан сўйлаб, яхши юмушларим худонинг илтифотидур, ёмон ишларимга ўзим сабабчидурман, деганларини кўп айтар эрдилар. Оллоҳ таоло мени бир томондан сийлаб (яъни ҳасаб йўли (шахсан қозонилган донг-довруқ, фазилат - У. У.) билан шарафлаб, кўрку ҳусн ато этиб, иккинчи ёқдан қисди (яъни ёш туриб, суюкли ёримни Жаҳонгир Мирзони бағримдан тортиб олди). Мени ёлғиз ўзингиз англагойсиз". ("Мироншоҳ Мирзо" романи, 129-бет)

Сароймулкхоним жавоб битади: "Ассалому алайкум ва баракотух. Суюкли ва ардоқли маликаи даврон Севин бика жаноби олияларига, нурли узорларига тикилиб-тикилиб ўлтириш бахтидан умидвор хонимойимдан деб билгайлар. Худонинг бемисл марҳаматидай туюлгон-муборак мактубингиз қўлимизга етди, бошимиз эса нақ-осмонга. ... Хатингизнинг қорасидан дилларимиз ёришди. ... " ("Мироншоҳ Мирзо", 133-бет)

Виктор Гюго ва Лев Толстой сингари буюк адиблар тарихий романларининг мафтунни бўлган машҳур француз ёзувчиси Пьер Гамарра уларнинг тажрибаларидан келиб чиқиб, XX аср роман эпопеяси, умуман, шу жанр ҳақида мулоҳазалар юритар экан, шундай дейди: "Жуда мураккаб жанр. ... У ёзувчидан нафақат кенг кўламдаги тарихий ва ижтимоий билимларий мукамал билишни талаб қилади, балки уларни ўз ўрнида моҳирона ишлата олишни ҳам шарт қилиб қўяди. ... Борди-ю ёзувчи шунинг уддасидан чиқа олса, унинг асари ўлмас бўлиб қолади, келгуси авлодлар унинг ҳам хизмат қилади. ... " (Пьер Гамарра. "Читая и перечить! - вая". М., 1985. Стр.12).

Бу сўзлар, том маънода Муҳаммад Алига ҳам тегишлидай туюлади. Адибимиз ҳақида ҳам, у тарихни синчиклаб ўрганди, ўқиб-изланишдан эринмади, ўрганган билимларини эпопеяда моҳирона ишлата олди дейишимиз мумкин. Биз бу ҳақда ўз вақтида "Улуг салтанат талқини" ("Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси, 2007 йил 6 апрел) номли мақоламизда ҳам фикр юритган эдик. Бу ерда профессор Акмал Саидовнинг "Улуг салтанат" эпопеяси ҳақидаги қуйидаги сўзларини келтириб ўтиш жоиз: "Мағрибу Машриқда асрлар давомида, - деб ёзади олим "Улуг аждодлар тараннуми" номли мақоласида. - Амир Темур ва темурийларга бағишланган минглаб китоблар битилган бўлса ҳам, лекин атоқли адибимиз Муҳаммад Алининг "Улуг салтанат" тетралогияси каби улкан кўламли асар, яъни Соҳибқирон бобомиз ва фарзандлари ҳақида тўртта китобдан иборат тарихий эпопея ҳали яратилмаганини эҳтиром ва эътироф билан таъкидлашга бурчлимиз" ("Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси, 2015 йил 9 январь).

Ҳар қандай асар савиясини белгилашда муҳим бўлган асосий компонентлар борки, уларнинг айримлари ҳақида тўхталиш зарур.

Шундай компонентлардан биринчиси, қаламга олинган давр руҳига кира олиш, тарихий колоритни кўрсата олиш масаласи. Айтиш керакки, муаллиф

қўламдорлиги, эпик ҳаводорлиги, бадий қуввати, мавзунинг залворли ва мурак-каблиги билан ажралиб турадиган бу роман-эпопеяда Соҳибқирон даври руҳи-ни бера олишга эришган, XIV аср манзаралари, кишилари, урф-одатлари, яъни тарихий колоритни ўқувчи кўз олдида гавдалантиришга муваффақ бўлган.

Роман-эпопеяни рамзларга бой асар дейиш лозим. Батзи мисолларни келти-риб ўтайлик. Боғи Чинордаги, бири Соҳибқирон - ота, бири Жаҳонгир Мирзо - бола, деб таърифланган икки чинор, ота-бола чинорлар. . . Эсланг: "бола чинор" Жаҳонгир Мирзо вафотидан олдин қуриб қолади (биринчи китоб); бу нимага ишора? "Ота чинор" Соҳибқироннинг фалакка парвозидан аввал "бирдан касал тегиб, танаси ёрилиб-ёрилиб кетади, ичидан бор шираси оқиб чиқади. . ." (тўртинчи китоб). Бу-чи? . . Хулосани ўқувчининг ўзи чиқаради.

Яна, Амир Темур Жаҳонгир Мирзо тугилганда "Кўз тегмасин деб, ҳатто Ҳиротнинг Тайобод қишлоғига одам юбориб, пири шайх Зайниддин Абу Бакр Тайободийдан калимаи шаҳодат ёзилган уч бурчак қора бахмал тумор қилдириб келди ва ўтliga, бу туморни ҳамиша юрагингизга яқин ерга тақиб юрингиз, деб тайинлади". Жаҳонгир Мирзо вафот этганда, Хонзода хоним туморни чақалоқ Муҳаммад Султонга тақади. . . Тўртинчи китобда, қутилмаганда валиаҳд шаҳзо-да Муҳаммад Султон оламдан ўтганда, туморни тақиш унинг шаҳзода совутига чулганиб олган рафикаси Соғинч хонимга қолади.

Яна, Улуг бобосига туҳфа қилиш учун "Қуръони карим"ни китобат қилишга бел боғлаган валиаҳд шаҳзода Муҳаммад Султон қизиқ манзарани кузатади. 23-сурани кўчирганда, ажабо, ўзи ҳам 23 ёшга қирибди, Рум забт этилганда эса "Рум сураси"ни кўчириб бўлибди. . . Иккинчи китобда, 23 ёшга тулиб бетобланиб оламдан ўтганда, "Қуръони карим"нинг "Ал-Ҳааққа" номли 69-сурасини кўчириб улгурган экан холос. . . (тўртинчи китоб).

Яна, Соҳибқирон туш кўради. . . У оқ нафрондан кўтарила бошлайди. Нар-вон 69-зинасига борганда тугайди ва куздан гойиб бўлади. Улуг Амир бирдан набираси шаҳзода Муҳаммад Султон китобат қилмоқчи бўлган "Қуръони Ка-рим"нинг ҳам 69-сурада туҳтаганини эслади. Бундоқ қараса, ўзи ҳам умр поғоналарининг 69-сида турибди экан! . . (тўртинчи китоб). Буларнинг қандай ишоратлар эканини англаш ўқувчининг вазифаси бўлиб қолади.

Ёзувчининг қаҳрамон психологиясини очишдаги маҳорати ҳам эътиборга сазовор. Биргина мисол келтириб ўтайлик. Шибиргон ҳокими Зиндачашм Опар-дий отаси руҳини шод этиш учун Жузжон дарёси бўйида худойи (аслида катта зиёфат) уюштиради. Унда Абулмаолий Термизий, Амир Кайхусрав, Амир Мусо, Маҳмудшоҳ Бухорий каби ва бошқа Амир Темурнинг ашаддий мухолифлари жам бўлишган. Зиндачашм Опардийнинг бундан пинҳона мақсади - Хуросон давлати тузиш режасини меҳмондорчилик баҳонасида пишитиб олишдан иборат. Аслида бундай фикр иштирокчиларнинг ҳар бирида яширин. . .

"Амир Мусо хаёлга чўмганча сойдаги бежирим ишланган чархпалакка тер-милиб ўлтирар, хаёлида амирларнинг ҳар бири билан хуфя гаплашиш йўллари-ни қидирарди. Чархпалак дунёнинг тимсоли экани ҳақида у кўп эшитган. Ҳа, чархпалак - дунё, анови кўрачалар эса - дунёга ёпишиб олган одамлар. Ҳов ана, энг тепага чиққан кўрача офтобда ялтириб, ўзини олам-жаҳонга кўз-кўз қилмоқ-

да, бу-Темурбек. . . Сувга шўнгиб тўлиб чиқиш илинжида туб-тубга ботиб гойиб бўлиб кетган эскирган кўрача - Амир Мусо. . . У ҳам юксакларга чиқади, чиқажак!" ("Жаҳонгир Мирзо". Т., 2014. 266-бет)

Даврада хурсандчилик, аъло кайфият ҳукмрон. Ҳамманинг руҳи тетик. Ёзувчи таърифни шундай давом эттиради: "Пастроқдаги улкан чархпалақдан ариқча сув қуйиларди. Ариқ атрофига гулу райҳонлар экилган, шоҳи кўрпачалар тўшалиб, парқувлар қўйилган супани айланиб ўтиб яна дарёга қўшилиб кетарди. Чархпалақ кўрачалардан бир меъёردа ариқча қуйилаётган сувнинг шовуллаши кишига хуш ёқарди" (юқоридаги китоб. 264-бет.). Сувнинг хуш ёқар даражада шовуллашига эътибор беринг.

Давра қизгин вақтида бирдан Амир Темурнинг бостириб келаётгани ҳақида даҳшатли хабар етгандан кейинги чархпалақ тасвири: ". . . сукунатни майин титратиб турган чархпалақнинг айланиши секинлашгандай туюлди, кўрачалар ҳам илгаридай бир-бирига уланиб эмас, маъюс, айри-айрича "шало. . . шало. . ." этиб товуш чиқарарди" (юқоридаги китоб. 274-бет). Бу тасвирлардан қаҳрамонлар руҳий ҳолатидаги эврилишларни изохсиз ҳам яхши англаб олиш мумкин.

Бадий асарни асар қиладиган муҳим компонентлардан яна бири - тил. Муҳаммад Али асарларини мураккаб бўяб бежаб ташлашни ёқтирмайди, содда тилда ёзишга ҳаракат қилади. Бу жуда яхши фазилат. Лекин айнан ўша содда тилда ёзиш эса осон эмас.

"Улуг салтанат"ни яратишда муаллифнинг тилга катта аҳамият берганлиги кўриниб турибди. Асарда тарихий колоритни ҳам, давр руҳини ҳам, қаҳрамонлар образларини ҳам ёрқин чизиб бера оладиган восита - тил ҳисобланади. Муҳаммад Али ўзбек тилининг бой имкониятларидан фойдаланиб, ўз асарини ширали, жонли, ўз давр колоритини сақлаган ҳолда бой ва оҳанраболи тил билан ярата олган. Тилимизда мавжуд бўлган, аммо унутилаёзган жуда кўп бўёқдор сўзларни асарига киритиб, қаҳрамонлар тилини ҳам, муаллиф тилини ҳам нафис ифода қилишга интилан. Қадимги туркий ҳарбий термин(истилож)-ларни жуда ўрнида ишлатганини алоҳида таъкидлаш керак. Асарнинг тили жуда бой, романнинг енгил ўқилиши ва ўқувчига ҳузур бағишлаши сабаби ҳам ана шунда.

Роман-эпопеянинг архитекτονикаси ҳам ўзига хос. Ёзувчи ҳар бир китобнинг йигирма уч бобдан, ҳар бобнинг эса икки қисмдан иборат бўлишига қатъий амал қилади.

Жами 92 бобдан иборат улкан роман-эпопеянинг бадий хусусиятлари ҳақида тўхталар эканмиз, қайта нашр қилинганда эътиборга олинса фойдадан холи бўлмас, деган умидда, айрим танқидий мулоҳазаларни ҳам билдириб ўтишни лозим топамиз.

Тарихий асарда баён, тафсилотлар бўлиши сабаби жанр табиатидан келиб чиқади, албатта. Баён ҳам керак, меъёр сақланиши жоиз. Олтин Ўрда, Дашти Қипчоқ, Оқ Ўрда, Кўк Ўрдалар тарихига бағишланган тафсилотлар (иккинчи китоб) ўқувчини зериктириб қўяди. Эрондаги музаффарийлар тарихи (учинчи китоб) ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Юқорида "Мироншоҳ Мирзо" романидан Хонзода хоним билан Сароймулкхоним мактублари ҳақида сўз юритдик. Хонзода хоним мактубида, афсуски, анахронизмга бир оз йўл қўйил-

«Улуғ салтанат» тарихий эпопеясига бир назар»

ганини айтиш жоиз. У қайта нашрда тузатилишига шубҳа йўқ. Кўпдан кўп тарихий фактлар, шахслар, воқеалар билан узлуксиз изланишлар олиб борган адабимиз назаридан битта-яримта саҳвлар ўтиши табиий ҳол. Бундай жузъий камчиликлар роман-эпопея қадр-қимматига раҳна сололмайди, лекин "Улуғ салтанат"дай мукамал асарда шундай жузъий камчиликлар ҳам, бўлмасин, деган тилагимиз бор.

Хулоса қилганда, "Улуғ салтанат" эпопеяси, биринчи тарафдан, Амир Темур мавзусидай мураккаб ва ўта масъулиятли мавзуга бағишлангани, юкнинг эса чиндан ҳам залворли экани, иккинчи тарафдан, ўзбек адабиёти тарихидаги биринчи тетралогия - роман-эпопея бўлгани билан адабиётимизни ҳақли суратда бойитди. Оригиналлиги билан ажралиб турадиган бу асарнинг бадий савияси юксак, уни адабиётимизнинг энг етук асарлари савияси даражасида, деб бемалол айта оламиз. "Улуғ салтанат" юқорида айтилган адабиётимиздаги кемтикликни тўлдирибгина қолмади, балки Амир Темур шахсияти ва замони мавзусига бутун ижод аҳли диққатини қаратишга эришди, миллат тарихида муҳим саналган мураккаб мавзуларга дадил ва жасорат билан ёндашиш намунасига айланди. У ҳақда Матқуб Қўшжонов, Пиримқул Қодиров, Беғали Қосимов, Акмал Саидов, Шариф Юсупов, Темур Широнов, Амридин Бердимуродов, Насимхон Раҳмон ва бошқа етук адиблар, олимлар мақолалар ёзиб, асарга муносиб баҳо берганлари бежиз эмас.

Таниқли адабиётшунос олим, академик Бахтиёр Назаров "Улуғ салтанат" асари ҳақидаги "Юксак тарихий эътиқодга муносиб бадий самара" мақоласида шундай сўзларни келтиради: "Муҳаммад Али . . . улуғ салтанатнинг инсоният тамаддунида ўйнаган ролини бадий гавдалантиришга бағишланган роман-эпопея яратиб, ўзбек адабиётида эпик жанрнинг том маънодаги тетралогия типига асос солиди, бу масалада ўзбек адабиётининг янги босқичини бошлаб берди. Тўғри, бир неча ўн асарни ўзида мужассам этган "Гўрўтги" типидagi дostonларга, Алишер Навоийнинг "Хамса"си каби маҳобатли асарларга эга эдик. Уларнинг юксак ўз қадр-қиммати, ўз йўриги бор. "Улуғ салтанат" эса миллат ва Ўрта Осиё халқлари тарихидаги улкан давр ва буюк тарихий шахс ҳамда сиймолар қиёфасини жаҳон адабиёти талаблари асосида реалистик акс эттирган роман-эпопея сифатида қимматлидир. У "Абай йўли" роман-эпопеясидаги (замон нисбатига кўра ундаги айрим нуқтаи назарлар ўзгарган бўлишига қарамай) илғор тажрибаларни ўзбек адабиёти мисолида Ўрта Осиё ва умуман, Осиё адабиётида янги манзилга олиб чиқди. . . " (Муҳаммад Али. "Улуғ салтанат", "Шоҳрух Мирзо". Т., 2013. 507-бет).

Биз академик олимимиз билдирган мазкур фикрларга тўла қўшиламиз ва заҳматкаш адабимизни ҳамда зукко ўқувчиларимизни шундай асар билан муборакбод этамиз.

ОҚСАРОЙ ТАРИХИ

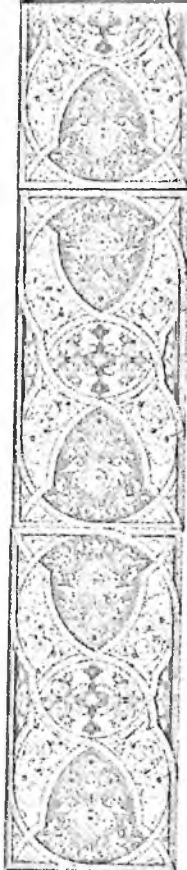
(Тадқиқнома)

Оқсарой қасри Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари барпо эттирган улғувор, муҳташам, тенгсиз меъморий обидадир. Қудратли давлатнинг заҳира маъмурий-бошқарув биноси тариқасида 1380-1396

йилларда қурилган кошона кечмиши ҳайратомуздир. Неча асрларга бош чекиб турган Оқсарой қандай вайроналикка юз тутган, сир-синаотлар, сабаблар, оқибатлар, мушоҳадалар кўп. Бу ҳақда қанча нақллар, афсоналар тўқилган, ҳақиқат уруғлари улар тагида кўкламай, қолиб кетган.

Ушбу тадқиқномада тарихий манбалар шаҳодати асосида мозий издиҳомлари, огрик нуқталари қатори, ечимга келиш имкониятлари ҳам қаламга олинади. Оқсаройнинг миллатимиз гурури сифатида қадр топиши мустақиллик руҳи билан узвий боғланганлиги ифода этилади.

Асар тарихимиз мухлисларига, тадқиқотчиларга, талаба ёшларга мўлжалланган.

(Давоми. Боши ўткан сонда)

ТИНИҚ ВА ГУБОРЛИ
НИСБАТЛАР

Оқсарой тарҳи унинг дангил-лама, осмонўпар қаср бўлишидан дарак бериб, ҳар қандай моҳир устанинг ҳам ишни бошлашга журъати етмаган. Бунини тасаввур этиш мумкин. Ҳокимиятига ўн йил тўлаётганда, Мўғулистон хавфи ҳали тўла бартараф этилмаган, Мовароуннаҳрнинг айрим қисмлари мустақиллик даъво қилиб, бўйсунмаслик йўлини тутаётган бир пайтда, сиёсатни ҳам, маданиятни ҳам қаттиқ ушлаган Амир Темур ҳазратлари давлат имкониятини ҳисобга олиб, 1380 йилда Оқсарой қурилишига изн беради. Оқсарой қасрининг бошлаб юборилиши, олданда айтганимдек, қурилиш мустаҳкамлиги манфаати ва моддий сабабларга кўра, чўзилиброқ, бир-икки йил ўтказиб бошланади. Шундан бўлса керак, бу мавзуга оид нақллар пайдо бўлади. Афсоналардан бирида, очикдан-очик, Амир Темур бу қадар улкан саройни қурдирмоқ учун давлат хазинасини қоқлай оладими, деган гоёни ташувчи афсона тўқилади. Эмишки, қурилишда мутасадди бўлган бош меъмор тамал тошига қоришма тайёрлашда, мустаҳкам бўлсин учун, атайин, хазинадан олинган олтин қумлардан ҳовуч-ҳовуч қўшиб аралаштирибди. Меъмор, ҳукмдор бу исрофгарчи-

ликка чидаш бера олмай, олтин қумларни беришдан воз кечади, қурилиш эса соддалашади, деб ўйлабди. Меъморнинг бу ишини кузатиб турган Соҳибқирон хазинабонга имо қилиб, олтин қум билан тўла янги халтани очдириб, ўз ҳовучлари билан қоришмага зарралари товланиб турган тиллодан солибди. Меъмор бу жўмардликдан ҳайратга тушибди-да, ишни бошлаб юборибди. Оқсарой тамалининг барпо этилишида ҳукмдорнинг қатнашуви, саховати ишнинг, Л. Ю. Маньковская таъбири билан айтганда, "кўз очиб-юмгунча" бошланиб кетишига сабаб бўлади.

Нақллар кўп. Ҳатто, сохталари эл номини рўқач қилиб тўқилган уйдирма, қўлболалари ҳам. Амир Темур тушига чиройли бир қушча кирибди. Қушча учиб, Оқсарой қурилиши танланиши керак бўлган майдонни айланибди. Маҳаллий мавқедаги "китоб"лардан бирида, Темурбек ишончли навкарларидан бирига 500 туя бериб, Самарқанддан гишт ташишни буюрганлиги айтилади. Ташиладиган гиштлар ҳар сафар синиб кетаверади, навкар эса тошга айланиб қолади. Шунда Амир Темур бу тошни Оқсаройнинг учинчи поғонасига (?) қўйган экан, навқари токи қиёматгача деворга жо бўлсин учун. . . Бу нақлдан кузатилган мақсадни дафъатан англаш мушкул. Амир Темурнинг золим-

лигини пеша қилишми ёки Оқсаройга ишлатиладиган гиштларнинг пишиқлигини синаб кўришми, нима муддао кўзда тутилган? Афсуски, бу хилдаги қўлбола "ривоятлар" тўмтоқлиги, халқ закосидан йироқлиги билан маҳдудликка маҳкумдир.

Бутина эмас. 2002 йилда чоп этилган бир рисолада Оқсарой ҳақида муаллифларнинг лоф уришлари кишини ҳайратга солади. "Оқсарой Амир Темурнинг ёзги дам олиш қароргоҳи учун мўлжалланган эди, - дейилади унда, - булар орасида бошқа бир эшик бўлган ва ундан катта ҳовлига чиқилар экан. Ҳовли оқ тошлардан иборат бўлиб, эни 300 чақирим атрофида, айвон билан ўраб олинган. Оқсаройнинг кенг ва баланд эшиги жуда чиройли қилиб, олтин сир билан нақшланган".

Оқсаройнинг оқ тошлар билан қопланган ҳовлиси эни оз эмас, кўп эмас, атиги 300 чақирим экан?! Бошқача айтганда, Шаҳрисабздан Термизга қадар бўлган ҳудудни эгаллаган экан. "Чақирим" билан "қадам"ни фарқламаслик Оқсарой ҳақида китобхонни лақиллатишга ҳуқуқ берадими? Рисола муаллифлари Клавихо таърифидан фойдаланганлар. Яхшилаб эътибор берганларида эди, Клавихо ҳовли саҳнининг кенглигини 300 қадам келади, деб айтганлигига амин бўлардилар. Бу 300 қадамнинг, аслида, қанча бўли-

«Оқсарой тарихи»

шини қадимшунос олимлар жиддий баҳс қилганлар. Бундай қусурларни эътиборсизлик дейиш қийин.

Яна бир "атоқли" тарихчи олим эса, "Оқсаройнинг баландлиги 74 метр бўлиб, икки қисми алоҳида минора шаклида кўтарилиб, тепаси ёғочсиз, арк шаклида ёпилган", дея "кашфиёт" қилишдан тортинмайди. Бундай миш-мишлар, гап-сўзларнинг илмий-назарий анжуман мақолалари сира-сида босилиши (2006) ажабланарли эмасми? Оқсарой ҳақидаги лофлардан яна бири 300 чақиримдан ҳам бошиб тушади, десам ҳайрон бўлманг. 1996 йилда босмадан чиққан бир "илмий тўплам"дан қуйидаги мисолни келтирай, матнини ўзингиз чақинг. Унда шундай сўзлар берилади: "Оқсарой Турон юртининг ҳукмдори Соҳибқирон фармонидан сўнг, 1330 йилнинг баҳорида табризлик меъмор Муҳаммад Юсуф Табризий бошчилигида маҳаллий ва чет эллардан келтирилган усталар томонидан қурила бошланган". Бу сўзларга изоҳ ҳожатми? Оқсарой Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари тутилишидан олти йил аввал барпо этила бошланган экан, деган фикрни қандай ҳазм қилиш мумкин?

Бу "лоф"да нашриёт ва мусахҳиҳнинг, беминнат хизмати бўлганлигини, 1380 санаси 1330 қилиб ёзилган бўлса, эътибор қилмаганликларини қайд этмай

бўлмайди. Вақтида бу рисоалар талабаларга сотилган. Оқсарой тўғрисидаги ҳозирга қадар ҳукм сураётган ғализликлар манбалар камлиги билан эмас, кўплиги, бири биридан, эслатилган антиқа "кашфиёт"лари билан тўғри йўлга тўсиқлар қалаштириши оқибатидан бўлса керак, деб ўйлайман.

Амир Темур ҳазратлари тарихига доир ёзма манбаларда учратмаган далилларга, рақамларга дуч келиб, иккиланасан, киши. "Амир Темур. Ривоят ва ҳақиқат" (1996) рисоласида манбага таянилмай, айтилган айрим хулосаларга тўхталиб ўтиш зарурати шундан туғилди. Китобнинг бир ўрнида муаллиф, Амир Темур "Хоразми Мовароуннаҳрга бирлаштиригандан сўнг онаси Тегина бегим Моҳ шарафига 1380 йилнинг баҳорида Шаҳрисабздаги Оқсарой қурилишини бошлади", деган фикрни айтади. Манбаи айтилган ҳолда бу хулоса ўқувчиларга тақдим этилса, нур устига нур бўларди. Оқсарой қурилиши билан боғлиқ бундай бағишловни, афсуски, тарихий асарлардан топиб бўлмайди. Бу, чинакамига "ривоятми ё ҳақиқат"? Клавихо, Оқсаройни Соҳибқирон отаси шарафига қурган деса, бу ерда онаси учун барпо этилганлиги уқтирилади. Тарихий манбалар ҳар иккала фаразни ҳам тасдиқламайди.

Оқсаройнинг Тегина бегим шарафига қурилганлиги юқоридаги рисола билан бир вақтда босил-

ган "Амир Темурга армуғон" тўпламида ҳам айнан шундай зикр этилган: "онаси шарафига қурдирган меъморчилик обидаси кошо-насининг. . ." Иқтибосни шу ерда бўлиб қўйишимнинг маънисини бор. Мақола муаллифи ишнинг бу томонини ўта замонавийлаштириб юборган, мана ўқинг: "биринчи гиштини тантанавор ҳукмдор томонидан қўйилган бўлиб, у йигирма йилдан ортиқ вақт давомида отаси ва ўғиллари мақбаралари яқинида бош майдон ва аслзодалар маҳалласи ёнида қуриб битказилган. Бино пойдеворларига уч метр чуқурлиқ қозиб, йирик ҳарсанг тошлар келтириб ташланган. Унинг устидан куйдирилган қамиш кулини ганч билан аралаштириб қорилган, сўнгра фундамент қўйилган".

Муаллиф фақат шулар билан чекланиб қолмайди. "Сарой қурилиши олдиндан пишган ёнгоқ билан тўрт бурчакли гишт пиширадиган бир неча хумдонлар барпо этилган, -дея давом этади у, - ганч тайёрланадиган устахоналар қурилган. Ҳеч нарса аралашмаган тоза тупроқдан фойдаланилган. Тупроқ аввал элақдан ўтказилган, тоза бўлган лой тайёрлаб гишт қўйилган. Гишт тўла қурилган, унинг чидамлиги текширилиб, сўнгра терилган". Агар тарихий манбаларда шу айтилганлар жамулжам бўлганда борми, топқирлигимизга, хаёлга эрк беришимизга сира ҳожат қолмаган

бўларди. Фақат бир эътироз, гишт тўла қуририлгач, хумдонда пиширилганлигини, Оқсарой пишиқ гишлардан кўтарилганлигини унутиб қўймасак бас, эди.

"Ривоят ва ҳақиқат" рисоласида Оқсаройда олиб борилган амалиёт хусусида янада аниқроқ рақамлар тилга олинади. "Қурилишнинг кўлами шу қадар кенг эдики, - деб уқтиради муаллиф, - унда қарийб 30 минг гишт терувчи, 20 мингга яқин кошинкор усталар ишлаган эдилар. Улар учун ҳар куни 700 қозонда таом тайёрланарди".

Хаёлни жамлаб, фаёз қилиб кўрайлик-а. Оқсаройни қуришда 50 минг уста, ҳунарманд, қосиблар ҳар куни тинмай ишлаганлар, улар учун 700 қозонда овқат пиширилган. Бу рақамларни 20 йилга зарб қилсак, нималар келиб чиқмайди, ахир?! Ўйлаб кўрайлик, ўша вақтда Шаҳрисабзнинг ўзида қанча аҳоли бўлган? Ҳатто, қалъа деворини тиклашдаги ҳашар кунларида ҳам ўн мингдан ортиқ киши қатнашмаган бўлса керак. Бу ўринда, Руи Гонсалес де Клавихонинг бир шаҳодатини эслашга тўғри келади. У, шундай гувоҳлик келтиради:

"Темурбек томонидан қурилган бир масжид алоҳида ажралиб туради. Масжиднинг қурилиши ҳали тугамаган. Унда Темурбекнинг отаси дафн этилган мақбара бор. Темурбекнинг амри билан унинг ўзи учун қурилаётган мақ-

«Оқсарой тарихи»

бара ҳали битмаган. Айтишлари-ча, бундан бир ой олдин бу ердан ўтган Темурбек мақбара қурилишининг боришидан кўнгли тўлмайди. Мақбаранинг эшиги паст эканини айтиб, уни қайтадан ишлашни буюради. Ҳозир усталар шу топшириқни бажариш устида ишламоқдалар.

Масжид ва мақбаралар тилло, зангори бўёқ ва кошинлар билан сайқаланган. Масжид олдидаги катта ҳовлида ҳовуз бор, атрофида дарахтлар ўсиб турибди. Подшонинг фармойишига биноан, масжидда ҳар куни йигирмата қўй сўйилиб, отаси ва ўглининг хотираси учун элга худойи ош бериларди. Элчилар шаҳарга келишлари билан уларни дарҳол ана шу масжидга бошлаб келдилар".

Клавихонинг келтирилган бу сўзларидан гап "Дор ус-саодат" меъморий мажмуаси ҳақида бораётганлиги аниқ сезилиб туради. Қадимшунос олима Л. Ю. Маньковская "Дор ус-саодат"нинг улкан бинолардан бўлиб, "унинг бўйи қарийб 70 метр, эни эса 50 метр эди", деб кўрсатади. Ҳукмдорнинг ўзи учун барпо этилаётган сағана ҳам ҳар жиҳатдан мукамал қурилиши лозим эди. 1404 йилнинг кузида Шаҳрисабзда бўлган Амир Темур ҳазратлари мақбара эшигининг пастроқ қўйилганидан кўнгли тўлмай, уни буздириб, баланд, кўркам эшик бино қилдиради. Масжид ва мақбараларда, Клавихо таъкидлагани-

дек бўёқ ва кошинлар безаклари тугалланган. Мақбара эшигини қайта бошдан бузиб, кўтариб қўйиш учун қанча уста ишлаши керак? Мингтами, юзтами? Мад-раса ва мақбаралар қурилишида ишлар деярли битиб қолган эди-ки, уларда кўпи билан эллик чоғли ҳунарманд банд бўлган кўри-нади. Хўш, йигирма йилдан кей-ин, 1404 йилда ҳам Оқсаройда эл-лик минг уста кечаю-кундауз тиним билмай меҳнат қилганми? Қурилишда минглаб одамлар иш-лаган, бунинкор этиб бўлмай-ди. Лекин, ақл Оқсаройда узоғи билан 5-7 минг (шунда ҳам имо-ратни кўтариш, гишт тейиш пайт-ларида) киши машгул бўлган, бу ҳам доимий бўлмаган, деган муло-ҳазага даъват этади. Фикримча, қасрий мажмуа 1496 йилда, Хер-ман Вамбери тасдиқлаганидек, охирига етказилган ва ёрдамчи-косиблар, гишт терувчилар-иш-ловчиларнинг асосий қисмига жавоб берилган. Клавихо Шах-рисабзга ташриф буюрганда мас-жиду мақбарада бўлганидек, Оқсаройда ҳам минг киши нари-берисида (бу ҳам кўп туюлади) одамлар меҳнат қилиб турган-лар. Ҳар куни сўйиладиган 20 қўй, назаримда, шунча устаю ҳунармандни едириш-ичиришга кифоя қилган. Қолаверса, ҳар куни худойи оши қилинаверма-ган. Сарой маҳобатли бўлгач, унинг атрофида, таъминотида ҳам маҳобатли миш-мишлар бўлар

«Оқсарой тарихи»

экан. Буларни истисно этиб бўлмайди. Фақат, эшитганларни, ўқиганларни фаросат ва фаҳм билан ҳазм қилиш ўринли бўла-ди, бу эса, кишини таҳайюлда адаштирамайди.

Соҳибқирон даврида Турон мулклари бойигандан бойиган. Бунинглаш учун XV асрга хо-рижлик кўзлари билан қараш ке-рак бўлади. Руи Гонсалес де Кла-вихо Амир Темур ҳазратлари яқинлари, фуқаролари ҳақида га-пираркан, бир жиҳатни алоҳида таъкидлайди:

"Чорвалари кўп: қўйлар, туялар ва отларнинг сон-саногии йўқ, сигир-лари эса кам. Лекин подшоҳ улар-ни ҳарбий сафарга чорласа, шу за-хотиёк бутун мол-мулклари, подала-ри, хотин, бола-чақалари билан йўлга чиқишади. Ҳарбий сафар кунлари-да қўшин қаерда бўлмасин, улар ўз моллари, яъни қўйлари, туялари, отлари билан ўша ерда бўлишиб, ланкарни озуқа ва улов билан таъ-минлашади.

Бу халқ билан подшоҳ кўпдан-кўп буюк жасоратларга эришган ва кўпдан-кўп ғалабаларни қўлга киритган. У меҳнатсевар, моҳир чавандоз, камон отувчи мерган. Умуман, урушда сабот-матонатли халқ. У бориға қаноат қилиб нон-сиз биргина сут ва гўшт билан ти-рикчилик қилишга ўрганган халқ. Иссиқ ва совуққа, очлик ва таш-наликка жаҳондаги бошқа эллар-дан саботлироқ ва чидамлироқ халқ. Борида гўштни ҳаддан

ортиқ истеъмол қилишади, йўти-да сувга қатиқ қўшиб қайнатиб ичиш билан кифояланадилар".

Амир Темур ҳазратлари қури-лишларининг моддий таъминоти ҳақида ҳам бу, хорижлик холис элчи томонидан самимият ила айтилган ушбу сўзлар маълум та-саввур уйғотади, деб ўйлайман. Шу сабабли, Шаҳрисабз қури-лишларида бир кунда йигирма жонлиқ сўйилишини воқеий ҳол деб қабул қилиш жоиз. Шу ўрин-да, тагин, моддий рағбат билан уланиб кетувчи бир муҳим манфа-атдорлик ҳақида мисолга муро-жаат қилиш эҳтиёжи туғилди. Бу бобда Ҳерман Вамберининг тап-тилигига, ҳақ сўзни ямламай, бо-рича баён этганидан, рост, мам-нун бўласан, киши. Амир Темур ҳазратлари қайси юртдан олим-ларни, муҳандисларни, ҳунарман-дларни олиб келар экан, уларнинг яшашлари учун зарур ҳамма нар-саларни муҳайё қилдиргани қаби, иш ҳақи - маошларини ўзларида оладиган миқдордан бир неча кар-ра ошиқ қилиб белгилаган. Бу ҳақда ўқиганмиз, эшитганмиз. Ҳерман Вамбери, бу хусусда му-лоҳаза юритар экан, Оврupo ўқув-чиларига уқдириб дейдики, "Те-мурнинг ҳимоя ва мурувватидан фойдаланган ажнабий уламо ва шоирларнинг сони ҳам аҳамият-сиз эмас эди. Бало даштидан Мо-вароуннаҳрга ўзи олиб келганлар-нинг ҳаммасига Соҳибқирон жа-вонмардона инъом ва эҳсон қилур

«Оқсарой тарихи»

эди. Истеъдодли бўлганлари, ма-салан, энг буюк қомусий арабий ёзувчи Жазирий жуда катта ман-саб олди. Нишопур, Бағдод, Марв, Хоразмнинг уламо ва мударрисла-ри, Бухоро, Самарқанд ва Кеш мадрасаларида илгарида бўлгани-дан ортиқ маош ва белгиланган иш ҳақи олдилар".

Ҳерман Вамбери бир вақтлар ватандошларига қарата айтган бу эътироф сўзларини қурувчиларга, жумладан, гишт терувчиларга, ко-шинкорларга, муҳандисларга, од-дий косиб - меҳнатчиларга ҳам бирдай тааллуқли бўлган, десак тўғрига эъз бурамиз.

Оқсарой қасри, кимлардир уйламасдан айтганидек, Амир Те-мур ҳазратларининг ёзги дам олиш қароргоҳи эмасди. XIX асрда са-лобали бу меъморий мажмуанинг амалий моҳиятига Ҳерман Вамбе-ри тушуниб етган эди. Чамамда, у Оқсаройнинг давлат аҳамияти-га моликлигини, ошкор этилмаган улуг ният билан бошқарув марка-зи - маъмурий-сиёсий бино сифа-тида қурилганлигини биринчи бўлиб ифодалаган бўлса керак. Ҳерман Вамбери, "Темур ўзининг пойтахтини ҳам шу ерда қуриш-ни ният қилиб, гўзал Оқсаройни барпо эттирган эди", дейди.

Аслини олганда, Ҳерман Вамбе-рининг бундай хулосага келиши-га Заҳириддин Муҳаммад Бобур-нинг, "Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурга кўп саъй ва эҳтимоллар

қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улут пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикроқ пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар", деган сўзлари туртки берган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур улут бобокалонининг кейинчалик Шаҳрисабз бобида бир тўхтамга келиб, Оқсаройни қурдириши ва пойтахтни қўчириши нияти бўлганлигига пайҳос қилмаган. Ҳерман Вамбери Оқсаройнинг маҳобатидан, Соҳибқироннинг кейинги йигирма беш йилдавомидаги жаҳоншумул фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, пойтахтни Шаҳрисабзга қўчириш гоясини биринчи бўлиб айтади.

Бу гоё кейинлар ҳам олимлар томонидан қўп бора турланди. Замондош олимларимиздан бири, "Амир Темурда қачон бўлса-да давлат пойтахтини Кешга қўчириш истаги бўлган. Бироқ шу истак нега амалга ошмади, жавоб бериш мушкул. Эҳтимол ҳали Оқсаройнинг тўлиқ қуриб битказилмагани халақит бергандир", дейди бу соҳада янада топқирлик қилиб. Оқсарой таърифидаги нисбатлар шундай, ҳам тиниқ, ҳам ғуборли бўлиб келган.

«Оқсарой тарихи»

"ОҚСАРОЙ"НИНГ ТАЛҚИНИ

Шаҳрисабзда бунёд этилган улугвор қасрий мажмуа "Оқсарой" деган ном олган. Ёзма манбаларда, илк бор, Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома"сида бу ҳақда маълумот берилади. Асарда, "Баҳор фасли келгач (781-1380) Кеш шаҳри қурилишига олий фармон берди ва у ерда ҳисор бунёд эттирди. Шу ўртада Оқсаройни ҳам бино қилдилар, унинг пештоқ ва равоқларини Айюқ юлдузига етказдилар, чунончи, бирон кимса жаҳонда унга тенг келадиган иморатни кўрмаган ва эшитмаган эди", дейилади.

Шарафиддин Али Яздий ўз "Зафарнома"сида (1425) Оқсарой номини уч ўрта тилга олади. Биринчи зикрда қаср номи сарлавҳада "Соҳибқирони саодатманд Кең қалъасини солиб, Оқсарой иморатини буюргани" тарзида келади. Бу ифодани Амир Темур ҳазратларини қасрни бошлаш вақтидаёқ унинг номини Оқсарой деб атаганлиги маъносида тушуниш мумкин. Бу мулоҳазада жон бор, деб ўйлайман. Қаср номи Соҳибқироннинг ўзидан чиққанлиги ҳақиқатга жуда яқин. Бошқа тарихий асарларда ҳам Оқсарой номи қайд этилади-да, унинг тарихи берилмайди, нега, нима сабабдан сарой шундай аталган, бу хусусда индамай ўтилади. Шу бўшлиқ, назаримда, бу ҳақда турли

талқинларга, тахминларга сабаб бўлган. Энди, шу тўғрида озгина баҳс юритайлик.

"Оқсарой номи "Белый Дворец" деб таржима этилади, -деб ёзган эди Г. Пугаченкова, -лекин у оқ эмас, балки ложувард - мовий эди. "Оқ" сифати бу ерда тўғри маъносида эмас, кўчма, рамзий, маънода - "бағрикенг", "улуғлик" - ни (русча "оқ қаср", "оқсуяк" сўзлари билан қиёсланг)ифода этади". Олима, фикримча, жуда мувофиқ ва мос изоҳни берган. "Оқсарой" деган атама қасрнинг ташқи кўриниши - оқ ёки кўклиги билан боғлиқ бўлмай, унинг сифати - эзгулик ва улуғликни ўзида ташиш хоҳиши билан вобаста ҳолда вужудга келган дейиш мақбул туюлади.

В.В.Бартольднинг бу борадаги тахмини бошқачароқ: муаррих Оқсаройнинг Хоразм юришидан кейин қурилганлигини унутмамай, "қурилиш Урганч яқинида бўлган бинолардан бирининг номини олган бўлиши эҳтимол. Шайбонийнинг Урганчга юриши (XVI аср боши) вақтида ҳам, Урганч атрофидаги Оқсарой деган жой эслатилади. Бу ерда Урганчга Хива йўли орқали келган Шайбоний сипоҳийларининг бир гуруҳи турган", деб ёзади "Орол денгизи ҳақида маълумот" номли ишида. Табиийки, бу тахмин тахминлигича қолиб, мақбуллик касб эта олмади.

Қасрнинг "Оқсарой" номини

«Оқсарой тарихи»

олиши ҳақида турфа қарашлар кейинги вақтда жуда кўпайиб кетди. "Оқсарой" (ундаги рангларнинг ой ёруғида жилоланиб - оқариб кўриниши туфайли обида Оқсарой номини олган. Оқ - кўнгиллилик рамзи)", деб ишонади бир тарихчи олим. Бири эса, "нақд қилишларича, Амир Темурга Оқсаройда бир неча бор фаришталар намоён бўлган. Фаришталар оқ либосда бўлгани учун унга "Оқсарой" деб ном қўйилган экан", деб ёзади.

Қадимшунослик илмининг пешволари бирор сўзни ҳавойи айтмайдилар, уларда аниқлик асосий мезон бўлиб ўрнашган. Галина Анатольевнанинг ном бобида айтганларини юқорида келтирдим. Яна бир йирик олима Лия Юльевна Маньковская, "бу муҳташам даргоҳнинг "Оқсарой" номи унинг улутвор ва муҳташам мавқеига нисбатан берилган", деган қарорга келади.

Адиба Хильда Хукҳэм Оқсаройнинг давлат аҳамияти даражасига эътибор бериб, қасрларнинг Амир Темур ҳазратларига "шахсий ҳузур-ҳаловат бағишладан ҳам кўра, кўпроқ сиёсий аҳамиятга молик қадриятлар эди, -деб кўрсатади, - Шаҳрисабздаги Оқсарой ҳам худди шундай сиёсий мақсадларга хизмат қилганди".

"Темур ва Улуғбек даври тарихи" (1996) китобида ўтмишда барпо этилган саройларнинг аниқ мўлжалланиш мезони мавжудли-

ги қайд этилади. "Саройлар ҳам икки хил бўлган. Биринчиси - асосан маъмурий-сиёсий вазифаларни бажаришга мўлжалланган бўлиб, қалъа ёки ҳисор ичида қурилган. Иккинчиси - шаҳар таш қарисидаги қароргоҳлар бўлиб, бог-роғлар бағрида эди. . . Биринчи хил саройни Темур Шаҳрисабзда қурдирди ва у Оқсарой номи билан шуҳрат топди", дейилади ушбу асарда. Таъкидлангани сингари, Оқсарой маъмурий-сиёсий вазифага мўлжалаб барпо этилган ва унинг номланиши ҳам шу йўналиш билан боглиқ ҳолда моҳият касб этган.

Шаҳрисабздаги маъмурий-сиёсий меъморий мажмуанинг "Оқсарой" деб номланишида унинг давлат аҳамиятига тааллуқ мавқеидан келиб чиқиб, муносабат билдирган Шарафиддин Али Яздий, Галина Пугаченкова, Лия Маньковская хулосалари ҳамоҳанглиги, илмийлиги, ҳаётийлиги аҳамияти катта.

АМИР ТЕМУР ОҚСАРОЙДА ЯШАГАНМИ ЁХУД ОЛИЙМАҚОМ ТАШРИФЛАР

Турон мамлакати ёғийлар хавфидан фориғ бўлиб, якжилов мақомига эришади. Ҳарбий қувват, иқтисодий юксалиш кундан-кунга кучая боради. Соҳибқирон бу ишлар учун умрининг ўн йилини сарфлаган, Мовароуннаҳр бир-бу-

«Оқсарой тарихи»

тун, жипс диёрга айланган эди. Аммо, қўни-қўшниларда ҳамон парокандалик, майда ҳокимлик, ўзбошимчалик қутқулари давом этар эди. Муаррих Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда, "ул маҳалда Эрон вилоятида ҳар мамлакатда бир жамоат бош чиқариб, подшоҳлик қилур эрдилар", дейди. Соҳибқирон 1381 йилда Хуросон юришига отланади. Ҳиротдек мустаҳкам қалъага эга шаҳар ҳам тобеъ этилади. Фотиҳлик узоқ чўзилмайди ва Амир Темур ҳазратлари Самарқандга қайтади. 1381-1382 йиллар оралигида суйикли қизи Тоғайшоҳ Ого - Ого Бегим вафот этади. Бу Соҳибқиронга берилган тақдирнинг ўнганмас зарбаси эди. Ҳамма соҳада зафарлар қўлга киритилаётган бир пайтда, Шаҳрисабзга мусибатдан бош эгиб бориш Амир Темур ҳазратлари учун огир ситам эди. Тоғайшоҳ Ого хокини, муаррих айтганидек, "Кешга элтиб қўядилар. Ва Ҳазрат Соҳибқирон анинг руҳи учун таъзият очиб, фуқаро ва масокинларга таомлар бериб, тасаддуқ ва хайру эҳсон қилади".

"Зафарнома"ларда - аввал ва сониёида Соҳибқироннинг 1383-1385 йилларда қўшин тортишлари, Шаҳрисабзга ташриф буюриши, Оқсаройда бўлиши талқинида айрим тафовутлар бор. Низомиддин Шомий, 1385-1386 йил воеалари тафсилини баён этаркан, шу йили Соҳибқироннинг Омул ва Мозандарон пойтахти

Сори шаҳарларини фатҳ этиб, Самарқандга қайтганини зикр этади. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, Амир Темур ҳазратлари "ёз фаслида айшу комронлик билан Самарқандда турди, қишни эса шоду хуррамликда Оқсаройда ўтказди".

Шарафиддин Али Яздийда шу воқеага бошқачароқ ёндашувни кузатдим. Омул ва Соридан Самарқандга қайтиб келгач, "ул ёз Соҳибқирон айшу ишрат била анда ўлтурди. Қиш бўлгонда Занжирсаройга бориб, ул қиш анда қишлади", дейилади. Икки муаррихнинг бир воқеага бўлган муносабати мағзини чақиб кўришга ботиндим. 1385 йилнинг қиши, Шаҳрисабз Оқсаройининг гиштардан тикланаётган қомати қалъа деворидан баландлаб, узоклардан ҳам кўзга ташланадиган бўлиб қолган вақтлар. Қурилишда иш қайнагандан қайнаган, Шаҳрисабзнинг теваарак-атрофи чодире чайлардан тўлиб кетган эди. Бу ҳолни ҳам тасаввур қилдим, ҳам кўнгилдан кечирдим. Шундай чала иморатда Соҳибқирон қишлаши ҳақиқатга тўғри келадими? Муаррихми ё котиб бу ўринда Занжирсаройни янглиштирган. Занжирсарой Қарши ва Бухоро оралигида, ҳозирги Муборакнинг Кўҳна Шаҳар мавзеида жойлашган, пишиқ гиштдан қурилган, сўнгги Чигатой хони Қозонхоннинг пойтахти-қароргоҳи эди. Занжирсаройнинг яшаш учун барча қулай-

ликларга эга кошона бўлганлиги маълум. Атрофида катта қўшин жойлашадиган "йўлдош" шаҳарчалари бўлган Занжирсарой олиймақом ташрифлар учун жуда ўнғай ва малоҳатли қўнолға ҳисобланарди.

Фотиҳлик режалари улғайиб, Соҳибқирон 1386 йилда Эрон сари уч йиллик юришни бошлайди. Озарбайжон, Гуржистон, Қорабортасарруфга киритилади. 1387 йилда эса, тузкўр Тўхтамиш мушкулот тугдиради - Соҳибқирон ҳарбий сафардалиги вақтида Мовароуннаҳрга бостириб келади. Мухташам Занжирсаройга ўтқуилиб, ер билан яксон этилади. Занжирсаройни номардларча бузиш кейинчалик Тўхтамишга қимматга тушади.

Тарихлардан шу йиллар воқеаҳолисаларини мутолаа қиларканман, уйга ботаман. 51-52 ёшни қоралаётган Соҳибқирондаги шижоат, оқил-фаросат, куч-қувват ҳайратга солади. Бир томонда фатҳ этилган мулклар, иккинчи ёқда катта оилавий йўқотишлар, учинчи тарафда калтабин мулкгирларнинг орқадан қиладиган ҳужум ва хуружлари, буларни қўя турай, мамлакат аҳволи, ободлик юмушлари, адолат тизгинининг маҳкам ушланиши. . . буларнинг ҳаммасига қандай вақт топишга улгуриш мумкин? Соҳибқирон эса ҳаммасига улгуради. 1390 йилда Амир Темур ҳазратларининг йўли яна бир сабаб билан Шаҳ-

рисабзга тушади. Муаррих бу ҳақда, "Маҳди аъло Қадоқ Хотунким, Соҳибқирон отаси Тарағайбекнинг ҳарамии муҳтарами эрди, бу жаҳон фонийдин саройи боқий сори кетти. Бу аламдин Ҳазратнинг муборак хотири асру мутаалам бўлди. Ани Кешга элтиб дафн этти. Бас, ош-сув бериб, фақир-мискинларга кўб нима анинг руҳи учун берди. Қиш чиққанда Ҳазрат Бухородин отланиб, Самарқанд сори мутаважжих бўлди. Йўлда ов солиб юруб, Қаршидан ўтув, Кеш вилоятига етиб, Хашка суйига (Кешкруд-Қашқадарё - П. Р.) тайин Оқёр мавзеида тушти", дея батафсил маълумот беради. Бу олиймақом қадам ранжида, шубҳа йўқки, Оқсаройни кўздан кечириш, ишларнинг қандай боришини назорат этиш билан ҳам боғлиқ бўлган. Чунки, Оқсарой қурилиши бошланганига га ропла-роса 10 йил тўлаётган эди. Йиллар ўтиб борар, ўшда эса, сусткашлик сезиларли эди. Соҳибқироннинг хорижий сафарларда, жангу жадалларда бўлиши қурилишда узилишлар юз беришига сабаб бўлмай қолмаган. Ҳар галги олиймақом ташрифлар эса, унга яна жон ва қанот бағишлаган. Олиймақом ташрифлар Амир Темур ҳазратлари беш йиллик ҳарбий сафарда бўлган йилларида ҳам Соҳибқирон номидан амалга оширилган пайтлар бўлади. 1394 йилнинг 17 августида ўгли Шоҳруҳ Мирзо Самарқанд-

га масъул ваколат билан юборилади. Шоҳруҳ Мирзо зиммасига "дод адли ила машгул бўлуб, раъойо, фуқаро ва масокин аҳволаридин гофил бўлмаслик" юкланади. Шоҳруҳ Мирзонинг Жайҳундан ўтгани хабари олингач, "Мовароуннаҳр вилоятининг содот ва қазот ва даругалари ўтрув келиб, Шаҳзодага кўруниш этиб, пешкашлар тортиб, сочқилар сочтилар. Шаҳзода юруб Кеш вилоятига тушди".

Шоҳруҳ Мирзо Шаҳрисабзда бўлиб, марқадрлар тавофидан кейин, шаҳардаги қурилишларни бориб кўради. Оқсарой бу пайтда ички ва ташқи безатилиш палласида бўлган. Бирон-бир эътироз бўлмаган ва Шоҳруҳ Мирзо Самарқандга жўнаб кетади.

Амир Темур ҳазратларининг шон-шавкатта бурканган беш йиллик юриши ниҳоясига етади ва у Эроннинг Ҳамадон вилоятидан пойтахти Самарқандга 1396 йилнинг ёзида йўлга чиқади. Низомиддин Шомийда бу сана жуда аниқ берилган. Бу ҳақда олдинроқда ёздим, Самарқандга қайтиш шаввол ойининг ўнинчи, душанба куни (1396 йил 17 июль) амалга ошади. Бу сана Ҳерман Вамберининг маълумотида мос келганлигини ҳам айтгандим. Шарафиддин Али Яздийда ҳам Соҳибқироннинг ватанига қайтиш санасида "Зафарнома" аввал санасидан деярли фарқ йўқ. Иккала асар, одатдагидай бир-бирини тасдиқ-

лаш, тўлдириш, муқояса этиш хусусиятлари билан диққатга сазовар. Амир Темур ҳазратлари Амурдарёдан ўтиб, Ҳузур орқали Шаҳрисабзга келиб, "ўзи солган кўшкка тушади". Бу кўшк - Оқсарой эди. Буни Низомиддин Шомий шундай кўрсатади: "Амир Соҳибқирон бир қанча кун Кеш вилоятида, Оқсаройда турди, тўйлар қилдилар, айшу ишрат додини бердилар, шодлик ва хурсандчилик билан кун ўтказдилар. Сўнг у ердан Самарқандга жўнаб, иззату комронлик қароргоҳида фароғатга чўмдилар". Шарафиддин Али Яздий ҳам, "ўзи солган кўшк"нинг Оқсарой эканлигини гапининг пировардида очик айтган. Амир Темур ҳазратлари узоқ сафардан қайтиб, Оқсаройда ўрнашган, инсонийлик расм - русумларини адо этади, улуг машоихлар, ота-онаси, фарзандлари яқинлари қабрларини зиёрат қилади, кўп садақалар беради.

Муҳими, Оқсаройнинг битганлиги шарафига эл аҳлини мукофотлайди, "ҳар ердан уламолар ва фузалолар келиб эрди, барчани лутфу инъом билан хушвақт қилади". Амир Темур ҳазратлари шарафига шахзодалар, беклар барчаси навбат билан "Оқсаройда тўй этиб, айшу ишратқа машгул бўладилар".

Ҳерман Вамбери икки "Зафарнома"да Оқсаройнинг қурилиб, ишга тушишини, фикримча, Амир Темур ҳазратларининг 1396

йил июлида Оқсаройда бир неча кун яшаганлигидан келиб чиқиб, қатъий равишда айтган. Бу вақтда Оқсарой қурилишига оз эмас, кўп эмас, 16 йил бўлаётган ва шундай дейишга асослар етарли эди. Ҳерман Вамбери қурилишга 12 йил сарф этилганлигини айтдики, бунга ажабланмаслик керак. Улугвор қаср гоёси, гарчанд, 1380 йилда тугилган бўлса-да, тажрибада мисли кўрилмаган, Шарқда, балким, жаҳонда танҳо бўлган салобатли иморатни қуриш билан боғлиқ тайёргарлик ишлари икки-уч йил меъморчилик матлабларига мувобик, кечикиб бошланган бўлиши табиий. Бу хусусда ривоятлар, нақллар, афсоналар бежизга тўқилмаган. Нима бўлганда ҳам, 1396 йил Оқсаройнинг қурилиши тугалланган йил, унинг биринчи яшовчиси, меҳмони ва мезбони Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ва унинг фарзандлари, ҳарамий, яқин беклари бўлган, дея қатъий айтиш ўринли бўлади. Хорижлик олимлар, сайёҳлар буни қачонлардир иллаган-у, бизлар бу ҳақда фахр-ифтихор билан айтишга негадир журъат қилмай келганмиз.

Соҳибқирон ҳазратлари беш йиллик фотиҳлик сафаридан қайтиб, бир йил давомида "Самарқанднинг арки ичинда Кўксаройда давлат била ўлтуруб, адлу доа била машгул бўлади". Пойтахтининг шимол томонида Боғи Шимол богини барпо эттиради ва зеб-

ли кўшк ҳам қурдиради. 1397 йилнинг ёзида, шаъбон ойида, муаррих Шарафиддин Али Яздий шаҳодат этганидек, пойтахтидан отланиб, Шаҳрисабз томон юради. Афтидан, ёз - саратон жуда иссиқ келган. Соҳибқирон роҳатни, ҳордиқни доим ўзи тугилиб ўсган, болалиги кечган Кешнинг сўлим жойларида, Қашқадарёнинг жигалари бўйларида чиқаришни хуш кўрган. 1370 йил баҳоридан буён, ҳарҳолда, шу удумга риоя қилинган. Мовароуннаҳр ҳокимиятига муяссар бўлиш юзланганда ҳам, Кешнинг баҳаво майдонида икки ой (1370) машварат қилинган, ҳам ҳордиқ, ҳам давлатни тузиш ишлари билан машғул бўлганди.

Амир Темур ҳазратлари, шундан кейин, орадан 27 йил кечиб, Шаҳрисабзни қўмсаб, унинг зилол сувлари хуморида "Кеш-жил" ғасига тушуб, оқ уй ва чодирлар тиктуруб ўлтурди ва айшу ифрат била неча кун фароғат қилди. Ва андин кўчуб, шаҳарга бориб, Оқсаройга тушти ва муборак Рамазонни анда ўткарди. Ва саодат била андин кўчуб, Султон Артуҷ яйлоғига тушти".

Олиймақом ташриф Оқсаройнинг шаънини беҳад даражада улуглаган эди. Бир ой давомида, муборак рамазонни Оқсаройнинг кенг-мўл боғларида, олди очик айвонларида, биллур ҳовуз бўйида, баланд супаларида яқинлари билан биргаликда ўтказиш жуда кат-

«Оқсарой тарихи»

та эҳтиром белгиси эди. 1397 йилнинг рамазон санасини Оқсарой меъморий мажмуасининг бутун сақланиб қолган кўринарли жойларидан бирига эсдалик лавҳаси сифатида тарихга муҳрлаб қўйиш лозим. Оқсаройда кечган бир ой оламга татиғулик дамлар эди.

Оқсарой битиб, нурпош таровати оламга овоза бўлгач, Соҳибқирон, ҳеч бир муболагасиз, ундан кўнгил узолмайди. Орадан бир йил кечар-кечмас, Амир Темур ҳазратлари яна Шаҳрисабзга йўл олади. Тарихларда бу воқеа 1398 йилнинг баҳорида бўлганлиги қайд этилади. Шарафиддин Али Яздий бу ташриф ҳақида қуйидагиларни ёзади:

"Неча кундин сўнг кўчуб (Амир Темур ҳазратлари - П. Р.), Кеш сори мутаважжих бўлди. Ва йўлда бир боғи воқеъ турурким, ул тоғдин Самарқандгача етти йағоч йўл турур ва ул тоғнинг оғзида оқар сув чиқиб борур эрди, Соҳибқирон ул тоғқа чиқиб кўрдиким, иморатқа лойиқ ер турур. Ва ҳар ердаким, ўшандоқ иморатқа қобил ер кўрса эрди, ул ерда албатта бир иморат солур эрди. Мунда етконда ҳукм қилдиким, "Боғи солсунларким, бу сув анда боргай ва ул боғнинг ичида қасри солсунлар!". Бас, ҳукм била анда боғи солиб, тугагандан сўнг ани Тахти Қароча от қўйдилар. Ва ҳазрат икки кун анда туруб кўчуб, тоғ этагидин Йом работига бориб тушти ва андин кўчуб, Кешга етиб, турмай Элчи

Балиғқа бориб туштилар. Ва неча кун анда туруб, айшу фароғат била ўткарди".

Оқсаройдан кейин Китоб ва Самарқанднинг Ургут мавзеси оралигидаги тоғда бог ва қаср барпо этиш Ҳиндистон юришидан олдинги хайрли ишлар бўлганди. Тоғда обод қилинган бог ва қаср Соҳибқироннинг улуг бобоси шарафига Тахти Қорача боги деб аталади.

Ҳиндистон юришидан зафар қучиб қайтган Амир Темур ҳазратлари 1399 йилнинг 7 мартада, сешанба куни, "Зафарнома"да талқин этилганидек, "Кеш вилоятига кириб, Шайх Шамсиддин Кулом мазорига бориб тавоф қилди. Андин чиқиб, ўзга машойихларининг мазорига бориб тавоф қилди. Андин сўнг атосининг мазорига бориб тавоф қилди. Ва ўн беш кун Оқсаройда ўлтуруб, айшу фароғат қилди. Шаъбон ойининг ўн тўртинчи кунда (21. 04. 1399) Кеш шаҳридин кўчуб, Рўдак суйига бориб тушти".

Бу олиймақом ташрифлар Оқсарой учун, унинг муносиб қасри олий эканини таҳсинлаш буюк илтифот эди. Қаранг-а, йилдан йил ўтмай, имкон бўлди дегунча, Соҳибқирон Шаҳрисабзга, улуглар тавофига келиб, Оқсаройга тушиб турган. Уч йиллик, беш йиллик юришларни муваффақиятли ортда қолдирган Амир Темур ҳазратлари истиқболида етти йиллик фотиҳлик юриши кўндаланг турарди. Шаҳрисабз, улуглар руҳи, Оқсарой ўз соҳибига ҳар сафар руҳ, матонат, куч ва қудрат бағишлагандек эди.

Етти йиллик муҳораба сари отлар экан, Амир Темур ҳазратлари 1399 йилнинг 10 сентябрида Ургутнинг Қаротепа богига келиб тушади. Тунни ўтказиб, Шаҳрисабзга етиб келади. Одатдагидай, муқаддас билгани мазорларни зиёрат қилиб, Термизга жўнайди. Тарихнинг шу варақларини ўқир эканман, ўз соҳибини олис йўлга, узоқ муддатта кузатиб қолаётган Оқсаройнинг нурлари хира тортгандай туюлиб кетди менга.

Оқсарой кошинларининг тасаввуримда хира тортиши бежиз бўлмагандек. Етти йиллик сафардан Амир Темур ҳазратлари музаффар бўлиб қайтади. Самарқандда шон-шавкат билан давлат ишларини бошқаради, қўшалоқ тўйлар қилади. 1404 йил охирлаб борарди. Хитойга қилинадиган юриш Соҳибқиронга тинчлик бермасди. Нима сабабдандир, буюк сафар олтидан Соҳибқирон ҳазратларига удуш бўлганидек, ота юрти Кешга, улуг зиёратгоҳларга қадам ранжидида қилишга вақт топилмайди. Оқсарой остонасидан хатлаб ўтилмайди. Булар бари армондек туюлади. Авлиёлар ва Ота зиёратида, руҳий фотиҳаларда ҳикмат кўп экан, деган тўхтамга келаман.

Оқсарой ўз соҳибини 1399 йилнинг кузида маъюс кузатиб қолганича, қайтиб у Зотнинг дийдорини кўрмади.

(Давоми бор)

Насафийлар сардори - Абул Муин ан-Насафийнинг мотуридия таълимоти ривождаги ўрни

Юртимиз ва она халқимиз истиқлол ша-рофатига муяссар бўлганидан сўнг тарихда яшаб ўтган кўплаб диний уламоларимиз ҳаёт йўллари ҳамда ул зотлардан бизгача етиб келган миллий, маънавий қадриятларимизнинг бебаҳо нумоналари сифатида эътироф этилаётган илмий меросларини ҳар томонлама тадқиқ этиш сиёсат даражасига кўтарилди. Қадимда Мовароуннаҳр деб аталган азим диёримизнинг Самарқанд, Бухоро, Шош, Хоразм, Насаф деб ном олган воҳаларидан етишиб чиққан юзлаб алломаларимизнинг илмий мерослари тадқиқ этилди. Юқорида санаб ўтилган воҳалар орасида Насаф воҳасидан "насафий", "паздавий", "касбавий", "кеший" каби нисбалар билан қалам тебратган алломаларимизнинг илмий меросларини ҳар томонлама чуқур тадқиқ этиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Ўтган 25 йил давомида насафлик алломалардан Абу Ҳафс ан-Насафий, Абул Баракот ан-Насафий, Абул Муин ан-Насафий, Маххул ан-Насафий, Абул Юсур ал-Паздавий, Абу Шакур ас-Сирлими қоби олимларнинг илмий мерослари тадқиқ этилди, уларнинг асарлари устида номзодлик ва магистрлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Бу борада Тошкент ислом университети ҳузуридаги Исламшунослик илмий тадқиқот марказининг самарали хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Мазкур мақоламизда биз имкон қадар насафлик яна бир аллома - мотуридия таълимотининг энг ёрқин вакили Абул Муин ан-Насафий илмий мероси ҳақида батафсил маълумот беришни жоиз топдик ва мақоламиз номига ҳам бежиз "Насафийлар сардори" деган номни олиб чиқмадик. Чунки бугунги кунда ҳам юртимизда чоп этилаётган энциклопедик китобларда ушбу алломанинг номи тушиб қолмоқда. Ваҳоланки, Абул Муин ан-Насафийнинг ҳаёти давомида амалга оширган ишлари Мовароуннаҳр диёрида калом мактаби ривожда катта бурилишга сабаб бўлган. Қуйида ушбу фикримизни аломанинг илмий мероси орқали исботлаб беришга ҳаракат қиламиз.

Абул Муин ан-Насафий ҳаёти ҳақида табақот шаклида ёзилган бир қанча

китобларда маълумот бериб ўтилган. Лекин ушбу китоблардаги маълумотлар алломанинг фаолияти ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишимиз учун имкон бермайди. Чунки, ушбу китоблардаги маълумотларнинг деярли барчаси бир-хил бўлиб, улар бир-биридан кўчирилганлигини кўрсатади.

Абул Муин ан-Насафийнинг ҳаёти ва илмий-маънавий мероси ҳақида Ибн Абил Вафо ал-Қураший (в. 1373 й.), Ибн Қутлубуго (в. 1474 й.), Тошкўбризода (в. 1582 й.), Ҳожи Халифа (в. 1657 й.) ва Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий (в. 1886 й.) каби олимлар ўз асарларида қисқача тўхталиб ўтганлар.

Юқоридаги олимлар ўз асарларида унинг тўлиқ исмини Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад ибн Муътаид ибн Муҳаммад ибн Макхул ибн ал-Фазл ан-Насафий ал-Макхулий деб келтирганлар¹.

Алломанинг юқоридаги номлар тартиби билан аталишидан қатъи назар, унинг исми табақот шаклидаги адабиётларда бир қанча ихтилофли ҳолда берилган. Масалан, барча китобларда унинг иккинчи бобоси "Муътаид", ёки "ал-Муътаид" деб номланган. Лекин Ибн Қутлубуго унинг бобоси номини "Саъид"² деб, Хайруддин аз-Зириклай эса, "Муъбад" деб атаган³.

Тарихчи ал-Кафавий алломанинг исмини Маймун ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Муътаид ибн Аҳмад⁴, деб атайди.

Абул Муин ан-Насафий яна "ал-Макхулий" нисбаси билан ҳам аталган. Бу ном унинг бобоси исмидан олинганлиги аёндыр. Шунингдек, у бир қанча лақаблар билан ҳам аталган. Масалан, аллома "ал-Имом ал-ажал аз-зоҳид" (Зоҳид ва улуг имом), "ал-Фақиҳ ал-ҳанафий ва сайф ал-ҳаққ" (Ҳанафий фақиҳи ва ҳақ (Аллоҳ) қиличи), "Жомий ал-усул" (Усуллар жамловчи) ва "Раис аҳли сунна вал жамоа" (Аҳли сунна вал жамоа раиси) каби номлар билан аталган. Бу номларни асосан биз алломанинг китоблари бошланишида учратишимиз мумкин. Унинг асарларини кўчирган ҳаттотлар "Қола . . ." (Яъни, . . . айтади), деб кетидан юқоридаги номлар билан алломани сифатлаганлар.

Лекин Самъоний Абул Муинга нисбатан "Ал-Ибсаний" нисбасини ҳам қўшиб атайди⁵. Самъоний Ибсан қишлоғини Қарши шаҳридан бир фарсах (тахминан, 6-7 км.) узоқликда жойлашганлигини таъкидлайди⁶. Бундан Абул Муин ан-Насафий ушбу қишлоқда таваллуд топганлиги маълум бўлади.

¹Қаранг: Тамимий Ал-Мавло Тақийуддин Абдулқодир. Ат-Табақот ас-сания фи тарожим ал-ҳанафия. IV жилдли / Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Ҳилал нашри. - Дор ар-Рифойи, 1983. Ж. IV. Б. 513; Ибн Қутлубуго ал-Қосим ибн Абдуллоҳ ас-Судуний. Тож ат-тарожим фи табақот ал-ҳанафия. - Leipzig: Fluegel, 1862. - Б. 78; Қураший Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абил Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-мудия фи табақот ал-ҳанафия. 2 жилдли. - Хайдаробод: 1332/1913. Ж. II. Б. 189; Бағдодий Исмоил Поша. Ҳадият ал-орифин. II жилдли. - Истанбул: 1951-1955. Ж. II. Б. 487.

²Ибн Қутлубуго. Тож ат-тарожим. - Б. 78.

³Зириклай Хайруддин. Ал-Аълом. VIII жилдли. - Байрут: Дор ал-илм лил малайин, 1998. Ж. VII. Б. 341.

⁴Ал-Кафавий Махмуд ибн Сулаймон. Катаиб аълам ал-ахйар мин фуқаҳои мазҳаб ан-Нуъмон ал-Мухтор. ТДШИ қошидаги Беруний номидаги ШҚМ. Қўлёзма. Инв. № 2929. - Б. 196.

⁵Самъоний Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий Ал-Ансоб. V жилдли. Абдуллоҳ Умар ал-Боруидий таҳрири остида. - Байрут: Дор ал-фикр. 1419/1998. Ж. II. Б. 396.

⁶Самъоний. Уша асар. Уша жойда.

Алломанинг таваллуд топган ва вафот этган йиллари ҳақида ҳам бир қанча ихтилофлар мавжуддир. Зириклий унинг тутилган йилини ҳижрий 418 (милодий 1027) деб кўрсатади¹. Алломанинг "Табсират ал-адилла" асарини нашрга тайёрлаган туркиялик олим Хусайн Отай Абул Муин ан-Насафий таваллуд санасини ҳижрий 438 йил, милодий 1046 йил деб кўрсатади². Хусайн Отайнинг шогирди, яна бир туркиялик олим Мустафо Сайид Язичиўгли алломанинг тутилган ва вафот этган йилларини 417-508/1026-1115 йиллар³, деб белгилайди. Аммо замонамиз бошқа тадқиқотчилари якуний хулосага келиб, Абул Муин ан-Насафийнинг вафот этган йилини ҳижрий 508, милодий 1114 йил, деб чекланадилар ва унинг таваллуд топган йили ҳақида кўпинча маълумот бермайдилар. Лекин Ибн Қутлубуго аллома 508 ҳижрий йили зул ҳижжа ойининг йигирма бешинчи кун и етмиш ёшида вафот этганлигини таъкидлайди⁴. Ибн Қутлубугонинг ушбу маълумоти билан биз "Табсират ал-адилла" асарининг Мисрнинг Искандария кутубхонасида 4406 (301) рақам билан сақланётган қўлёзмасида Насафийнинг ҳижрий 508 йил 70 ёшда вафот этган, деган маълумотларига таяниб, аллома 436/1046 йил таваллуд топган ва 508/1114 йил зул ҳижжа ойининг 25 кун и (21 май) вафот этган деган хулосага келдик.

Ҳозирги вақтда Абул Муин ан-Насафийнинг қабри Қарши шаҳридан унча узоқ бўлмаган Қарши туманининг Қовчин қишлоғида жойлашган мақбара деб тахмин қилинмоқда. Ушбу мақбара ҳозирги кунда маҳаллий аҳоли томонидан табаррук зиёратгоҳлардан бири сифатида қадрланиб келинмоқда⁵.

Абул Муин ан-Насафий дастлабки таълимни она шаҳри Насафда эгаллаб, сўнгра илм-фаннинг йирик марказларидан ҳисобланган Самарқандга кўчиб ўтган ва сиёсий вазиятлар таъсири остида Самарқанддан Бухорога кўчиб ўтган. Насафийнинг илмий фаолияти давомида бошқа ўлкаларга сафар қилганлиги манбаларда деярли учрамайди. Лекин алломанинг "ат-Тамҳид ли қавоиди-т-тавҳид" асари ношири Жийбуллоҳ Хасан Аҳмаднинг маълумот беришича, Насафий Дамашқда Али ибн ал-Хусайн Муҳаммад ал-Балхий ас-Сакалкандийга ҳадис илмидан сабоқ берган⁶. Бундан биз Насафийни Дамашқда ҳам илмий сафарда бўлган, деган тахминга келишимиз мумкин. Насафий "Табсират ал-адилла" номли шоҳ асарини 1106 йили Бухорода ёзиб тугатганидан, у Бухорода анча вақт муқим қолган деган хулосага келишимиз мумкин.

¹Зириклий. Ал-Аълом. Ж.VII. Б. 341.

²Насафий Абул Муин Маймун ибн Муҳаммад. Табсират ал-адилла фи усул ад-дин / Ҳ. Отай нашри. - Анкара: 1993. Ж.I. Б. 7.

³Язичи ўгли М. Maturidi kelim ekolu'nun iki buyuk simasi: Ebu Mansur Maturidi ve Ebu'l - Mu'in Nesefi // Ankara universitesi basimevi. - Ankara: 1985. - Б. 289.

⁴Ибн Қутлубуго. Тожу-т-тарожим. - Б. 78.

⁵Қашқадарё вилояти ҳокимлиги томонидан ташкил этилган "Насаф ва кешлик алломалар меросини ўрганиш илмий маркази" 2002 йил мазкур мақбара тарихига бағишланган "Ҳазрати Имом Муъйин зиёратгоҳи" номли рисолаи нашрдан чиқарган. Ушбу рисолада мақбара тарихи ва унинг атрофидаги иншоотлар ҳақида муҳим маълумотлар берилган. Қаранг: Ҳолиёров И, Шарапов Ш. Ҳазрати Имом Муъйин зиёратгоҳи. - Т.: Янги аср авлоди, 2002.

⁶Насафий Абул Муъин Маймун ибн Муҳаммад. Ат-Тамҳид ли қавоиди-т-тавҳид / Жийбуллоҳ Хасан Аҳмад нашри. - Миср: Дор ат-тибаа ал-муҳаммадия, 1986. - Б.34.

Аммо унинг қабри Қаршига яқин жойда жойлашгани, аллома ҳаётининг сўнгги йилларини она юрти Насафда ўтказганидан далолат беради.

Абул Муин ан-Насафий ўз даврнинг машҳур мутакаллим олими бўлган ва Самарқанддаги ҳанафий калом мактабининг йирик вакили Абу Мансур ал-Мотуридийдан (в. 944 й.) сўнг шу мактабнинг пешқадам вакили ҳисобланган. Насафийлар сулоласидан уч авлод кейин етишиб чиққан ушбу алломани мотуридия таълимотининг энг машҳур ва етук давомчиси, деб ҳисоблаш мумкин. Абул Муин ан-Насафий илмий-маънавий меросини яқиндан ўрганган тадқиқотчилар унинг ижодига юксак баҳо берганлар ва Мотуридийдан кейин ушбу мактаб тақдирининг ҳал қилинишида беқиёс хизмат кўрсатган мутакаллим олим сифатида эътироф этганлар.

Мотуридия калом мактабининг йирик вакили Абул Муин ан-Насафий нафақат калом илмининг алломаси, балки ўз даврнинг фақиҳи ва усулчи олими сифатида ҳам шуҳрат қозонган улуг сиймолардан биридир ¹.

Туркиялик каломшунос олим профессор Ҳ. Отай: "Мотуридия таълимотининг энг машҳур мутакаллим олими Абул Муин ан-Насафийдан кейин унинг йўлида ва тизимида у каби шахс ҳали етишиб чиқмаган" ², - деб алломанинг илмий меросига юксак баҳо беради. Мотуридийнинг "Тавҳид" асарини нашрга тайёрлаган тадқиқотчи Фатхуллох Хулайф ҳам, мотуридия калом мактабининг ривожда ҳеч ким Абул Муин ан-Насафийдек катта хизмат кўрсатмаган, ашъария мактабини Боқилалоний ва Ғаззолийсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, мотуридияни ҳам Абул Муинсиз асло тасаввур қилиб бўлмайди ³, - деб унинг илмий меросини алоҳида қадрлаган. Алломанинг шаънига ва у қолдирган бой илмий меросига бундай мактовларни билдирган яна кўплаб тадқиқотчи олимларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Абул Муин ан-Насафий Насафда тутилиб-вояга етгач, дастлабки билимларни ўз оиласида, хусусан отаси Муҳаммад ал-Макхулдан олган. Сўнгра Самарқандда ҳам узоқ йиллар илмий фаолият олиб борган ва ўз асарлари билан мотуридия калом мактабининг ривожланишида ўзининг катта ҳиссасини қўшган. Юсур ал-Паздавий, Фахрул ислом Абул Ҳасан ал-Паздавий ва Абул Муин ан-Насафийдан иборат олимлар гуруҳи дастлаб Самарқандда, сўнгра Бухорода самарали илмий фаолият олиб борганлар.

Насафий илмий меросини тадқиқ этган олимлар унга нисбатан турлича ёндошганлар. Биз Насафийни мотуридия таълимотининг вакили сифатида эътироф этамиз. Лекин Абул Муин ан-Насафийни баъзи олимлар нафақат мутакаллим, балки муҳаддис ёки фақиҳ сифатида ҳам таъкидлаганлар. Масалан, Самъоний алломани Ибсан қишлоғидан етишиб чиққан муҳаддис, деб таърифлаган. Шунингдек, Юсуф Зиё Кавакчи ⁴ ҳамда Бағдодий ⁵ каби қомусшунос

¹ Уватов У. Абул Муин ан-Насафий ҳаёти ва мероси. - Т.: Маънавият, 2003. - Б. 3.

² Отай Ҳ. Fahrreddin Rûzî'nin kelam ilmindeki yeri. Фахруддин ар-Розийнинг "ал-Муфасссал" асарининг туркча таржимасига ёзилган кириш сўзи: Kelvna giriş. - Ankara: 1978. - Б. 3.

³ Мотуридий Абу Мансур. Китоб ат-тавҳид / Фатхуллох Хулайф нашрга тайёрлаган. - Истанбул: ал-Мактабат ал-исломия, 1979. - Б.5.

⁴ Кавакчи Ю. XI ve XII asırlarda Karahaniyler davrinde Mavera' al-Nahr İslam Nukukcileri. - Ankara: 1976. - Б. 75-76.

⁵ Бағдодий. Ҳадият ал-орифин. Ж. II. Б. 487.

олимлар эса Абул Муин ан-Насафийни фақиҳ деб атаганлар.

Лекин, айти вақтда Насафийни фақат мутакаллим олим сифатида тан оладиган тадқиқотчилар ҳам мавжуд. Турк каломшунос олими М. С. Язичиўгли Насафийга нисбатан "фақиҳ" нисбасини ишлатилишига кескин қарши чиқади¹. Язичиўгли Кавакчи ва Бағдодийларни Насафийни фақиҳ деб атаганларига ургу бериб, уларнинг бу фикрларини рад этади. Унинг фикрича, юқоридаги каби айрим манбаларда Насафийни фақиҳ деб аталишига аш-Шайбонийнинг (в. 802 й.) "ал-Жомий ал-кабир" асарига ёзилган "Шарҳ ал-жомий ал-кабир" асари сабаб бўлган. Ҳақиқатан, кўпчилик манбаларда бу асар Насафийга мансуб эканлиги қайд этилган².

Язичиўгли бу асарни Насафийга тегишли эканлигини инкор этади. Унинг фикрича, К. Броккельман ҳам "Шарҳ ал-Жомий ал-кабир"ни Насафийга тегишли эканлигига шубҳа билан қараганлиги учун ҳам, унинг асарларини зикр қилганида бу китоб номини тилга олмайди.

Язичиўгли, Алоуддин ан-Насафий номли олимнинг "ал-Жомий ал-кабир"га шарҳ ёзганини ва бу асарни нашр қилдирган бир тадқиқотчининг эса, Ибн Абил Вафонинг "ал-Жавоҳир ал-мудия" асаридаги маълумотга таяниб³, бу асарни Насафийга тегишли, деган хулосага келганлигини таъкидлайди⁴.

Язичиўгли ўз фикрларини хулоса қилиб, "Шарҳ ал-жомий ал-кабир"ни Абул Муин ан-Насафий ёзганлигига ҳеч қандай асосли далил йўқлигини ва бу асарни Насафий номли бошқа бир олим ёзганлигининг эҳтимоли кўпроқдир, деган тўхтамга келади. Язичиўгли ўз фикрларини хулоса қилиб, "Насафийнинг каломга оид китоблари қўлимизда турган экан, қандайдир манбаларда уни "фақиҳ" деб таърифланган гапларга аҳамият бермаслик керак", - дейди. У ўз фикрининг исботи учун Балх ҳанафий уламолари билан боғлиқ анчагина маълумотларни ўз ичига олган китоб муаллифи Абдуллатиф Мударрис "ал-Жомий ал-кабир" асарини ва унинг баъзи шарҳларини зикр қилган бўлсада, Абул Муин ан-Насафийга оид биронта шарҳни айтмаганлигин таъкидлайди⁵. Шу тариқа Язичиўгли Насафийга нисбатан "фақиҳ" нисбасини ишлатилишига кескин қаршилик билдиради.

Бизнинг фикримизча, Язичиўгли каби, алломанинг илмий меросига нисбатан бир томонлама ёндошиш нотўғридир. Тўғри, айти дамда қўлимизда Насафийнинг биронта ҳам фикҳга оид асари йўқ. Лекин унинг асарларининг барчаси ҳали кашф қилинмаганини унутмаслик керак. Шунингдек, Насафийнинг энг яқин шогирди Алоуддин ас-Самарқандий машҳур фақиҳ бўлганлиги -

¹ Язичиўгли М. Maturidi kalam ekolu'nun iki buyuk simasi: Ebu Mansur Maturidi ve Ebu'l-Mu'in Nesefi // Ankara universitesi basimevi. - Ankara: 1985. - Б. 289.

² Насафий ҳақида маълумотлар келган кўпгина асарларда бу асар зикр қилинади: Бағдодий. Ҳадият ал-орифин. Ж. II. Б. 487; Қураший. Ал-Жавоҳир ал-мудия. Ж. II. Б. 189.

³ Қураший. Ал-Жавоҳир ал-мудия. II/189.

⁴ Язичи ўгли. Maturidi kalam ekolu'nun iki buyuk simasi: Ebu Mansur Maturidi ve Ebu'l-Mu'in Nesefi. - Б. 289.

⁵ Қаранг: Мударрис Муҳаммад Муҳрус Абдуллатиф. Машойих Балх минал ҳанафия ва ма инфарада биҳи минал масонл ал-фиқҳия. II жилдди. - Бағдод: ад-Дор ал-арабия лит тибба, 1978-1979. Ж. I. Б. 106.

ни ҳам ёдда тутишимиз керак. Чунончи, Алоуддин ас-Самарқандий асосан фикҳга оид "Тухфат ал-фуқаҳо" асарини ёзишда ўз устози Насафийдан тегишли маслаҳатлар олганлиги табиийдир. Шунини яна алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳанафий мазҳабида яна бир машҳур фақиҳ олим Бурҳонуддин ал-Маргиноний ҳам алломанинг "Табсират ал-адилла" асарини ривоят қилган. Масалан, Абу Ҳанифа ҳам машҳур фақиҳ олим сифатида эътироф этилсада, унинг фикҳ илмига оид махсус асарлари ҳақида ҳозирги кунгача маълумотлар йўқдир. Демак, Язичиўғлининг даъвосига кўра, Абу Ҳанифани ҳам фақиҳ бўлмаган деган хулосага келиш керак бўлиб қолади. Насафийнинг кўплаб шогирдлари нафақат калом, балки фикҳ соҳасида ҳам ижод қилганлар. Демак, алломани фақиҳ нисбаси билан ҳам аташимиз мумкин бўлади. Унинг айни дамда фикҳга оид асарларининг мавжуд эмаслиги Насафийни фикҳ билан шуғулланмаган, деган хулосага олиб келмаслиги лозим. Шунинг учун ҳам Юсуф Зиё Кавакжи Мовароуннаҳр фақиҳларининг ҳаёти ва илмий меросига бағишланган асарида Абул Муин ан-Насафийга ҳам алоҳида жой ажратган. Бу ерда яна бир масала борки, ўша даврларда шунинг уламоларнинг аксарияти "фақиҳ" нисбаси билан аталиши анъана бўлган.

Самъонийнинг Насафийга нисбатан "муҳаддис" нисбасини қўлаганига келсак, Абул Муиннинг шогирдларидан бири Аалӣ йўн ал-Ҳусайн ас-Сакалкандийни Дамашқда ундан ҳадис ривоят қилганлигини юқорида айтиб ўтган эдик. Демак, Самъоний Абул Муин ан-Насафийни муҳаддис деб атаганига ҳам эътироз билдириб бўлмайди. Юқоридаги маълумотлардан шу нарса аён бўладики, Абул Муин ан-Насафий ўз даврида жумҳур уламолар орасида "фақиҳ" нисбаси билан эътиром билан аталиб келинган.

Энди Абул Муин ан-Насафийнинг Мовароуннаҳрда мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссасини далиллар асосида ёритиб берамиз. Чунки Насафийнинг айнан шу хизматлари унинг мавқеининг нақадар улуг эканини белгилаб берган. Ҳаммаси Абул Муиннинг умрининг сўнгги йилларида ёзиб тугатган "Табсират ал-адилла" асари билан боғлиқдир. Чунки Насафий ўзининг устози Абу мансур ал-Мотуридийнинг таълимотига бўлган муносабатнинг сусайиб бораётгани сабабли унинг "Китоб ат-тавҳид" асарига шарҳ сифатида "Табсират ал-адилла фи усул ад-дин ала тариқати Абу мансур ал-Мотуридий" номли асарини ёзган.

Абу Мансур ал-Мотуридий ўзининг таълимотини ўша даврда кучли бўлган муътазилийлар билан ақидавий кураш жараёнида ривожлантириб кенгайттирди. Мотуридий яшаган даврда "мотуридия" деган таълимот умуман йўқ эди¹. Мовароуннаҳрдаги барча мутакаллимлар "ҳанафий олимлари" деб аталар эди. Демак, Мотуридийнинг энг асосий гоявий муҳолифлари, шубҳасиз муътазилийлар, ботинийлар, қарматийлар каби оқимлар ҳисобланган.

Мотуридийнинг Бағдодда фаолият олиб борган замондоши Абул Ҳасан ал-Ашъарий (873-935 й.) мовароуннаҳрлик мутакаллимлар учун муҳолиф эмасдек

¹ Маделунг В. Abu l-Mu'in al-Nasafi and Ash'ari Theology // Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth. Vol. II: The Sultan's Turret: Studies in Persian and Turkish Culture / Edited by Carole Hillenbrand. - Leiden, Boston, Kūln: Brill, 2000. - Б. 320.

туюлар эди. Аммо Абул Муин ан-Насафий даврига келиб ашъария таълимотига нисбатан мотуридия таълимотининг мавқеи бироз пасайиб бораётганини сезилиб турар эди.

Бунинг бир қанча сабаблари бор эди: биринчи сабаб - Хуросонда шофийларнинг мавқелари анча мустаҳкамланиб боргани бўлса, иккинчи сабаб - бу ўша асли басралик бўлган, кейинчалик Бағдодда ўзининг янги калом мактабига асос солган Абул Ҳасан ал-Ашъарийнинг айнан ўзи билан боғлиқ эди.

Аслида Ашъарий қирқ йил муътазилия тарафдори бўлган ва муътазилийларнинг энг катта пешволаридан бўлмиш Абу Али Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ал-Жўбонийнинг (850-917 й.) шогирди ҳисобланган¹. Лекин уч ака-уканинг охирагидagi тақдир ҳақидаги масала бўйича Ашъарий ўз устозидан қоникарли жавоб ололмайдиган ва шу сабабли у ушбу оқимдан юз ўгиради². Сўнгра у Бағдодда ўз фаолиятини олиб боради. Лекин унинг даврида Бағдоддаги аксарият уламолар ҳанбалий мазҳабида эдилар. Натижада Ашъарий муътазилийларнинг таъсиридан бутунлай фориг бўлганлигини исботлаш учун ўша даврдаги салаф уламолари: муҳаддис, муфассир ва фақиҳларга моилроқ туриб муътазилийларга қарши кураш олиб боради. Чунки Бағдоддаги ҳанбалий муҳити унинг муътазилийлардан тўлиқ холос бўлганига шубҳа билан қарар эди.

Бундай воқулай муҳитда Ашъарий бир томондан муътазилийлар билан курашишга, иккинчи томондан эса ҳанбалий уламоларнинг ишончларини қозонишга мажбур бўлган. Шу сабабли у ўз замонасидаги муфассир ва муҳаддисларга маъқул кўриниш учун асарларида кўпроқ нақлий далилларга, яъни Қуръон ва Ҳадисларга кўпроқ аҳамият беради.

Сўзимишнинг исботи учун Ашъарийнинг "Китоб ал-ибана ан усул ад-дийана" асари билан танишиб чиқишнинг ўзи kiffoйдир. Ибн Асокирнинг таъкидлашича, Ашъарийнинг ушбу асари унинг ҳанбалийлар билан ўртадаги "совуқлик"ни йўқотиш учун ёзилган, асари ҳисобланади ва ушбу асарда ҳанбалийларнинг таъсири мавжудлигини англаб олиш ҳам қийин эмасдир³.

Мотуридий эса Ашъарийга нисбатан сиёсий ва маънавий-маърифий жиҳатдан эркинроқ муҳитда яшаб ижод қилган. Шунинг учун у ўз асарларида фикрларини ифодалаш учун нақлий далиллар билан бир қаторда ақлий далилларга ҳам кўпроқ ўрин ажратган⁴. Бу эса, албатта ўша даврда ақлий исбот далилларни юнон фалсафасининг таъсири деб қабул қилган муҳаддис ва муфассирлар ҳамда салаф уламолари орасида Мотуридийга нисбатан Ашъарийнинг таълимоти маъқул деб топилишига сабаб бўлган.

Бизнинг фикримизча, Ашъарийнинг кўпроқ обрўга эга бўлганига яна бир сабаблардан бири - унинг насл-насаби билан ҳам боғлиқдир. Айрим манба-

¹ Язичиўғли М. Maturidi kelam ekolu'nun iki buyuk simasi: Ebu Mansur Maturidi ve Ebu'l-Mu'in Neseft... - Б. 282.

² Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII-XV веках. - Л.: Издательство Ленинградского Университета, 1966. - Б. 223.

³ Ибн Асокир. "Табийн казиб ал-Муфтарий фи ма нусиба ила Имом Абил Ҳасан ал-Ашъарий" - Дамашқ: 1947. - Б. 390-391.

⁴ Язичиўғли М. Maturidi kelam ekolu'nun iki buyuk simasi: Ebu Mansur Maturidi ve Ebu'l-Mu'in Neseft... - Б. 253.

ларда келишича, унинг насли Яман юртидаги бир қабила бошлиги ал-Ашъарга мансуб бўлса, бошқа бир жиҳатдан Пайгамбаримизнинг машҳур саҳобаларидан бири, ўзининг кўплаб Ҳадис ривоят қилгани билан танилган Абу Мусо ал-Ашъарийга бориб тақалади¹. Унинг бундай ҳурматли наслга эга бўлгани ҳам маълум даражада салафларда унга нисбатан ижобий ёндашувларни пайдо қилган бўлиши мумкин.

Мотуридиянинг ашъарияга нисбатан камроқ тарқалишига яна бир сабаблардан бири, Мотуридийнинг айрим издошлари уни танқид қилганлар. Натижада бундай танқидларни ўша давр олимлари бошқача талқин қилганлар. Мотуридийнинг замондоши ва издоши Абул Юсур Муҳаммад ал-Паздавий унинг "Китоб ат-тавҳид" асарини танқид қилган. У "Тавҳид"даги маънода ёпиқлик, кераксиз иборалар ва режанинг жуда мураккаблиги каби камчиликларни танқид остига олган². Паздавийнинг бу танқидларини баъзи ғарб олимлари нотўғри тушунганлар. Шундай олимлардан бири, француз Даниел Жимаре Паздавийнинг бу танқидларини ўқиб, уни қандай қилиб мотуридия мутакаллими деб ҳисоблаш мумкин, деган фикрга ҳам боради³. Бизнинг фикримизча, бу каби танқидлар ўша замонларда ва жойлардаги фикрий ҳурлик ва баҳслардаги ҳурриятликдан дарак беради. Паздавийнинг мана шу танқиди билан уни мотуридийлардан эмас, деган хулосага келиш нотўғридир.

Биз Паздавийнинг танқидларига нисбатан фикримизнинг далили сифатида шуни кўрсатишимиз мумкинки, Паздавий ўзининг билдирган танқидларидан қатъий назар, айнан мана шу асарининг кейинги бетларида Мотуридийни аҳли суннанинг энг пешқадам олимларидан ҳисоблайди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Паздавийнинг танқидлари фақатгина асардаги услуб ва матнлар тартибига тегишлидир. Асосий масалалар, яъни Мотуридийнинг шахсий фикрлари танқид остига олинмаган. Демак, Паздавийнинг Мотуридийга нисбатан билдирган танқидларини уни камситиш деб ҳисоблаш нотўғри бўлади. Паздавий ушбу асарида нафақат Мотуридий, балки Самарқанддан чиққан бошқа мутакаллимларнинг ҳам айрим жузъий камчиликларини кўрсатиб ўтган⁴.

Аслида Паздавий мотуридия мактабидан чиқиб уни танқид қилган ягона шахс эмас. Мотуридия мактабининг ёрқин вакилларида бўлган турк олими Камолуддин Муҳаммад ибн Абдилҳамид ибн ал-Ҳумам⁵ (в. 1457 й.) ҳам Мотуридийни танқид қилган. Паздавий Мотуридийнинг фақат услубини танқид остига олган бўлса, Ибн ал-Ҳумам ҳатто Мотуридийнинг айрим ақидавий қарашларига ҳам ўз эътирозларини билдирган.

¹ Калнабавий Исмоил ибн Мустафо ибн Маҳмуд Абул Фазл. Ҳошия ала шарҳ ад-Даввоний лил ақоид ал-Аздия / Аҳмад Рафъат ибн Усмон ал-Ҳилмий нашри. Тошбосма. - Истамбул: Аҳмад Хассон босмахонаси, 1905. - В. 36.

² Паздавий. Усул ад-дин - Б. 3. (Паздавийнинг ушбу асари "Аҳли сунна ақоиди" номи билан Док. Шерафиддин Ғулсук томонидан турк тилига ҳам таржима қилинган. Истанбул: 1980.).

³ Қаранг: Жимаре Д. Theories de l'acte humain en theologie musulmane. - Paris: 1980. - Б. 172.

⁴ Паздавий. Усул. - Б. 3.

⁵ Жимаре Д. Theories. - Б. 224; Ибн ал-Ҳумамнинг Тунис миллий кутубхонасида "Китоб матн ат-таҳрир фи усул ал-фиқҳ ал-ҳанафия" номли асарининг қўлёзмаси 9145 рақами билан сақланмоқда. Яна қаранг: Yazicioglu M. Le Kalam et Son Role Dans la Societe Turco-Ottomans aux Xve et XVIe Siecles. Докторлик диссертацияси. Париж. 1977. -Б. 93.

Ибн ал-Хумам мотуридия калом мактабининг ўзига хос жиҳатларидан бўлган "таквин" масаласида бу мактабга қарши чиқади. "Таквин"ни мотуридийлар Аллоҳнинг азалий сифати деб қабул қилса, Ибн ал-Хумам бундай демайди¹. Бунга у Абу Ҳанифанинг бу ҳақда ҳеч нарса айтмаганлигини асос қилади.

Юқорида номлари зикр этилган олимлар Мотуридий таълимотини бутунлай нотўғри таълимот сифатида эмас, балки ундаги айрим жузъий камчиликларни танқид остига олганлар ва шунга қарамай улар Мотуридийни ҳанафий мазҳабининг буюк мутакаллим сифатида эътироф этганлар. Аммо мотуридия таълимотига нисбатан юқоридаги танқидларни кўпчилик уламолар бошқача назарда тушунганлар ва табиийки, шунинг натижасида бу таълимотта бўлган эътибор аста-секин сусайиб борган.

Мотуридияга нисбатан бундай танқидлар таъсирида Насафий даврига келиб қўшни Хуросонда ашъарийлар бутунлай ўрнашиб олган эди ва улар вақти-вақти билан Мовароуннаҳрдаги мутакаллимларга қарши тўхмат таъналарини ёлдиришга журъат қила бошлаган эдилар. Мана шундай даврда Насафий ўз илмий фаолиятини олиб борган ва ўзининг шак-шубҳасиз устози деб ҳисоблаган Мотуридий ва унинг таълимотини юқоридаги билдирилган танқидлардан ислоҳ қилиб ривожлантирган ва уни мохолифлардан ҳимоя қилган.

Насафий ашъарийларнинг Мовароуннаҳрдаги мавқелари мустаҳкамланиб бораётганига бефарқ бўлолмас эди. Чунки Хуросонда фаолият олиб борган ашъария мутакаллимларидан Жувайний ҳамда Фахруддин ар-Розийлар Мовароуннаҳрга тез-тез сафар уюштирар ва ҳанафийлар билан мубоҳасалар олиб борар эдилар. Уларнинг сафарлари, албатта, Мовароуннаҳрда мотуридия мактабининг ривожига етарли даражада таъсир ўтказиши табиий эди.

Абул Муин ан-Насафий ўз асарларида ашъарийларга нисбатан ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашади. Уларни айрим масалада танқид қилса ҳам, Ашъарийни аҳли ҳадис мутакаллим сифатида эътироф этади.

Насафий ашъария мактабининг машҳур намояндалари Абу Бакр Муҳаммад ибн ат-Таййиб Боқиллоний (в. 1013 й.), Абу Бакр ибн Фурак (в. 1015 й.), Абул Қоҳир ал-Бағдодий ва Абу Исҳоқ ал-Исфаройинийларнинг (в. 1027 й.) ижодлари билан яқиндан таниш бўлган ва ўз асарларида уларга тез-тез мурожаат ҳам қилиб турган.

Лекин Насафий юқорида таъкидланган дўстона муносабатларга қарамасдан, мотуридия таълимотини танқид қилган ашъарийларни номларини келтирмасдан баён қилади ва улардан бири билан мунозара қилганини таъкидлайди². Аслида, мовароуннаҳрлик ҳанафийлар ашъария уламоларини аҳли сунна мутакаллимлари сифатида тан олишар ва уларнинг ушбу ўлкада пайдо бўлишларига унчалик аҳамият бермас эдилар. Шу нуқтаи назардан ҳам биз Паздавий ва Солимий каби ҳанафий уламоларининг асарларининг баъзи ўринларида, ҳатто Насафийнинг "Табсира" асарида ҳам ашъария таълимотига нисбатан хайрихоҳлик жиҳатларини ҳам сезишимиз мумкин. Очигини айтганда,

¹ Ибн ал-Хумам. Китоб ал-мусаяра. - Миср: 1889. - Б. 85. Мотуридийнинг "таквин" сифати учун қаранг: Тавҳид. - Б. 64-66, 118-121.

² Табсира. Ж. I. Б. 364-365.

Насафий яшаган даврда Мовароуннаҳрда икки мактаб ўртасида ақидавий масалаларнинг кўп жиҳатларида мутаносиблик мавжуд эди.

"Табсира"ни кўздан кечирсак, асарнинг дастлабки бетларидаги мавзуларда Насафий асосан муътазилий ва бошқа адашган фирқаларга қарши раддиялар билдиради. Бунда у баъзан Ашъарийнинг ҳам фикрларини қўллаб-қувватлайди.

Лекин икки аҳли сунна каломий мактаб ўртасидаги зиддиятларни Насафий кейинроқ шарҳлашга ўтади. Буни у "Табсира" асарида аниқ ва равшан қилиб очиб беради. Насафий ашъарийлар билан бошланган мунозара ва тортишувлар қайси марказий нуқталар атрофида намоён бўлаётганини аниқ баён этишга киришади. Унинг таъкидлашича, учта ашъария мутакаллимлари Мовароуннаҳр ҳанафийларига қарши тухмат тошларини ота бошлайдилар. Булардан икки ашъария олими қисқа-қисқа мунозаралар олиб борган бўлса, учинчиси эса бу ишда қатъийлик ва қўрсликни намойиш этади. Улар ўз далилларини Қуръон, фикҳ ва грамматикадан тўплаб ҳанафийларни тухмат қила бошлайдилар. Ҳамма масала асосан "халқ" (яратиш) сифати ҳақида боради. Улар ҳанафийларни куфрона бидъатчи деб номлайдилар ва "халқ" сифати ҳақида айтган гапларини ўтмишда ҳанафийлардан биронта ҳам нуфузли олим таъкидламаганини рўкач қиладилар.

Бундай кескин таъна ва тухматлар Насафийга оғир ботади. Чунки у ҳанафий мазҳабини қаттиқ ҳурмат қилар ва ушбу мазҳабга нисбатан билдирилган ҳар қандай салбий муносабатларга (бефарқ бўлолмас эди. У "Табсира"нинг навбатдаги бетларида ("Табсира", 310-372 бетлар) мовароуннаҳрлик ҳанафий уламолар ҳақида батафсил маълумот беришга ҳаракат қилади. Насафий ушбу мавзуга нуқта қўяр экан, унинг узун бўлиб кетганидан узр сўрайди ва ҳанафий уламоларининг пешвоси сифатида Мотуридийга алоҳида ургу беради. Насафийнинг асосий ва қатъий фикри шундан иборат эдики, таъна тоши отилаётган таълимот янги эмас, унга Абу Ҳанифанинг барча издошлари ҳамма вақт амал қилиб келганлар. Шунинг исботлаш учун Насафий тарихга мурожаат қилиб кўзга кўринган барча мовароуннаҳрлик ҳанафий олимларини номма-ном санаб чиқади.

Насафий юқоридаги бидъатчиларнинг номларини ошкор қилмаган ҳолда уларни ашъарийларнинг ўзига ҳам тухмат тошларини отганликда айблайди. Унинг таъкидлашича, кўзга кўринган ашъария олимларининг вафотидан сўнг уларнинг рақиблири томонидан бўхтон ва уйдирмалар тарқатила бошланди¹.

Бу ерда Насафий албатта ашъарияни назарда тутган. Чунки "Табсира"нинг юқорида зикр этилган (310-372 бетлар) бетларидаги бобларнинг асосий қисми ашъария рақиблирининг баҳс-мунозараларига бағишланган. Унда мотуридия ақидасига тухмат тошини отган номи аноним ҳолида келтирилган ашъария бўхтончиси зикр этилади.

Инглиз тадқиқотчиси В. Маделунг Насафий сир тутган ушбу ашъария олимни Абу Мансур ибн Айюб ан-Найсабурий бўлса керак, деб тахмин қилади².

¹ Табсира. Ж. I. Б. 372.

² Маделунг В. Abu l-Mu'in al-Nasafi and Ash'ari Theology. - Б. 327

Бизнинг фикримизча, Маделунгнинг ушбу тахминига асос бордир. Чунки Ибн Асокир ўз асарида Абу Мансур ибн Айюб ҳақида хабар беради ва у Абу Бакр ибн Фуракнинг шогирди бўлгани ва 1030 йили Нишопурда вафот этганини таъкидлайди¹.

Мовароуннаҳр калом мактабига бўлган "хужум" биринчи бўлиб мана шу ашъария мутакаллим томонидан бошланганининг эҳтимоли бордир. Чунки ўша даврдаги Хуросондаги шофиъийлар ва ҳанафийлар ўртасидаги кучли рақобатдан сўнг, можаролар Бағдодда эмас, балки Нишопурдаги шофиъий-ашъарий олими томонидан амалга оширилгани ажабланарли ҳол эмасдек туюлади.

Ашъарийларнинг мовароуннаҳрлик ҳанафийларга нисбатан бундай тухматлари Насафийнинг қаттиқ газабини келтиради. Насафий бу тухматни тўғридан-тўғри ўзининг маънавий устози ва шайхи Абу Мансур ал-Мотуридийга йўналтирилган деб ҳисоблайди. Чунки Абул Муин ан-Насафий Мотуридийни мовароуннаҳрлик бошқа мутакаллимлардан кўра кўпроқ қадрлаган. Яна "Табсира"га мурожаат қилсак, ушбу фикримизни асосли эканига гувоҳ бўламиз. Аслида Мотуридийга қадар Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифа ақидавий қарашлари таъсири остида "жузжония", "иёдий" номли таълимотлар шаклланган бўлсада, Насафий ўз асарида ушбу таълимотларни умуман тилга олмайди. Балки, уларнинг асосчилари ҳақида тўхталмай ўтади. Фақат муътазилийларга қарши тузилган ўнта иёдия масъаласини қисқача айтиб ўтади, холос². Демак, Насафий Мовароуннаҳрда Абу Ҳанифа мактабидан кейин Мотуридий таълимотини бошқа олимларнинг таълимотларига нисбатан энг юқори ҳисоблаган. Унинг "Табсират ал-адилла", "Баҳр ал-калом" ва "Тамҳид" номли асарлари Мотуридийнинг "Китоб ат-тавҳид" асарига жуда яқин руҳда ёзилган асарлардир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Мотуридий исмини биринчи бўлиб Абул Муин ан-Насафий ўз асарининг номига алоҳида мактаб сифатида олиб чиқди. Абул Муиннинг вафотидан бироз вақт ўтгач, унинг шогирди Нажмуддин Абу Ҳафс ан-Насафий ўзининг машҳур "Аҳид ан-Насафий" асарини яратган ва унда мотуридия таълимотини Абул Муин ифодалари воситасида акс эттирган.

Шу тариқа калом илми бўйича кейинги давр тараққиёт босқичларини белгилаб берувчи янги анъана юзага келган. Гарчи у ҳамон "Асҳоб Аби Ҳанифа" номи билан юритилсада, аслида у тўлиқ самарқандлик олимга тегишли эди. Шу боис бу таълимотни ҳеч иккиланмай "Мотуридия" деб аташ мумкин эди ва шундай ҳам бўлди. Мотуридий ўз даврида муътазилийларнинг пайдо бўлиши билан уларга қарши чиққан ҳолда ўз калом йўналишини вужудга келтирган бўлса, XI асрга келиб Абул Муин ан-Насафий ашъарийлар берган "туртки" эвазига Мотуридийнинг каломий (ақидавий) тизимларини алоҳида мактаб сифатида қабул қилинишига катта хизмат қилди. Насафий вафотидан сўнг бир қанча вақт ўтгач, мусулмон оламида "Мотуридия калом мактаби" деган ибора пайдо бўлди. Буни эса, албатта насафлик мужтаҳид аллома, "Сайфул Ҳаққ" (Ҳақиқат қиличи) деган юксак номга лойиқ топилган ҳанафий олими Абул Муин ан-Насафийнинг беқиёс хизматларининг маҳсули деб ҳисоблаш мумкин.

¹ Ибн Асокир. "Табйин казиб ал-муфтарий фи ма нусиба илал Имом Абил Ҳасан ал-Ашъарий" - Дамашқ: 1947. - Б. 249.

² Табсира. Ж. I. Б. 357.

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МАДАНИЯТИ - БЕБАҲО ХАЗИНА

Ўзбекистон қисқа 25 йил давр мобайнида улкан ютуқ ва марраларни қўлга киритди. Бугунги кунда ватанимиз қудрати ва салоҳияти, халқаро майдондаги обрў-эътибори тобора ортиб бораётгани, юртимизда амалга оширилаётган ислохот ва ўзгаришларнинг моҳияти ва аҳамиятини терең таҳлилдан ўтказган ҳолда чуқур англаш, кенг тарғиб этиш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Айниқса, юртимиздан етишиб чиққан буюк аجدодларимиз фаолиятини тадқиқ этиш, "бундай улуг зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намоёндалари тимсолида маърифат, илму фан, маданият, дин каби соҳаларининг барчасини ўзида уйғунлаш-

тирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришдан иборатдир"¹.

Юртимиздан ана шундай Амир Темурдек буюк бир зот етишиб чиқдики, у башариятнинг бугунги тараққиёти учун хизмат қилмоқда, десак муболага бўлмайди.

Маълумки, мўғуллар ҳукмронлиги даврида маданият, фан, адабиёт ва санъат таназзулга учради, кўплаб фозил кишилар, олимлар, шоирлар мўғул босқинчиларига қарши курашда ҳалок бўлди. Гарчи мўғуллар истилоси Марказий Осиё халқларининг маданиятида эришган тажриба ва анъаналарини емириб ташлашга уринган бўлса-да, уни бутунлай йўқ қилиб ташлай олмади.

XIV аср ўрталаридан то XVI асргача бўлган давр Марказий Осиё халқлари маданияти, санъати ва адабиёти тараққий этишида янги ва сермахсул давр бўлди. Бунга асосий сабаб мўғул босқинчиларига қарши курашда галабага

¹ Каримов И. А. «Юксак маънавият - энгилмас куч». -Т.: Маънавият, 2008, 44-бет.

«Амир Темур ва темурийлар даври маданияти-бебаҳо хазина»

эришиб Амир Темур томонидан марказлашган давлат барпо этилиши бўлди. Табиийки, мустақил давлатнинг ташкил топиши мамлакатда ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига, ҳунармандчилик, шаҳарлар қурилишига ва умуман маданиятнинг юксалишига олиб келди. Бу даврда Марказий Осиё халқлари илм-фан, меъморчилик, наққошлик, мусиқа, тасвирий санъат, адабиёт ва бошқа соҳаларда катта ютуқларга эришдилар. Шу даврда ажойиб саройлар, масжид ва мадрасалар, кошинкор мақбаралар қурилди. Бу даврда етишиб чиққан буюк олимлар, адабиёт ва санъат намоёндалари бу давлат шуҳратини оламга ёйдилар. Улугбек, Али Қушчи, Коший, Лутфий, Алишер Навоий, Беҳзод каби мутафаккирларимиз мамлакатимиз маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшдилар.

Амир Темур Мовароуннаҳрда ўзаро ички урушларга ва мамлакатдаги тарқоқликка чек қўйди. Буюк Жаҳонгир ўзи бирлаштирган ўлкаларнинг иқтисодий ва маданий равноқига катта аҳамият берди. Шаҳарларда масжид, мадраса ва маданий-маиший бинолар барпо этилди. Айниқса, Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро каби шаҳарлар ўсди, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ ривож топди. Мовароуннаҳрнинг Хитой, Ҳиндистон, Арабистон ва ҳатто узоқ Испания, Италия, Франция, Англия каби Европа мамлакатлари билан иқтисодий ва маданий алоқалари кенгайди.

Испан қиролининг Амир Темур саройига ташриф буюрган элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг ёзишича, уша даврда Самарқанд бозорларида дунёнинг барча томонларидан келган турли тилларда сузлашувчи, турли динга мансуб савдогарларни ва уларнинг анъоний молларини ҳар қадамда учратиш мумкин бўлган. Шубҳасиз, Амир Темур даврида Мовароуннаҳр Буюк Ипак йўлининг энг серқатнов, сердаромад ва гавжум қисми ҳисобланган.

Соҳибқирон даври маданияти ҳақида таърихкор эканмиз, шубҳасиз, буюк давлат арбоби, саркарда ва маданият ҳомийси Амир Темурнинг бу соҳадаги ролини алоҳида қайд этишимиз зарур. У буюк иморатлар барпо этди ва уларни улкан боғу-роғлар билан буркади, шаҳар ва қишлоқларни тиклади ва бузилганларини қайта обод қилди. Амир Темурнинг ижодкорлик фаолияти кишини ҳайратда қолдиради. Мусулмон меъморчилигидаги энг яхши давр Амир Темур ва унинг авлодлари билан боғлиқ. Амир Темурнинг муҳташам осмонўпар иншоотлар қурдиргани, уша даврнинг энг бой кутубхонасига эга бўлганини таъкидлаш керак. Амир Темур фан ва маданиятнинг юксалишида қадимий маҳаллий анъаналардан фойдаланиб олимларга ва ҳунармандларга ижод қилиш учун зарур шароит яратиб берди. Бошқа мамлакатлардан олиб келинган усталар қурилишда ишлаганлари рост, аммо асосий ишбоши ва бош меъморлар маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан усталардан бўлган. Дарҳақиқат, Самарқанд, Шаҳрисабз, Бухоро ва бошқа шаҳарларда қурилган бинолар, бу ерда минг йиллардан буён давом этиб келаётган анъаналар асосида барпо этилганини кўрсатади.

Амир Темур даврида мамлакатнинг расмий тили турк тили эди. Амир Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шеvasида ёзар эди. "Темур тузуклари" шундан гувоҳлик беради. Амир Темур ўз салтанатини тобора мустаҳкамлаб

«Амир Темур ва темурийлар даври маданияти-бебаҳо хазина» борар экан, қадимдан давом этиб келган урф-одатлар ва маросимларни тиклаш баробарида, ўзи бирлаштирган ўлкалар халқлари маданиятидаги, маиший ҳаётидаги илгор анъаналарни ҳам рад этмади. Сарой аёнларининг ипак, духоба ва атлас кийимлари араб ёки мусулмонлар расм русумида тикланган эди. Саройда аёлларнинг либоси, хусусан, бурк, шокила қадимги Эрон ва Хоразм урфига хос эди. Бу кийим енгсиз бўлиб, ёқаси бўйинини қисиб турар, орқа этаги жуда узун бўлганлиги учун уни махсус жориялар кўтариб юришган. Юзга ҳижоб тутганлар. Сарой амалдорлари олтин уқа билан безатилган узун кийим (қабоса) кияр эдилар.

Амир Темур шахси ҳақида кўп баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди: бировлар Амир Темур саводсиз бўлган, дейишса, бошқалар бундай бўлиши мумкин эмас, деган фикрни ёқлайдилар. Чунки турк ва форс тилларини яхши билган, турклар, араблар, форслар тарихидан яхши хабардор бўлган, тиббиёт, риёзиёт, жўгрофия, мунажжимлик, шеърят ва меъморчиликни қадрлаб, ўз авлодларига "Амир Темур тузуклари"дек давлат бошқаруви тўғрисидаги муҳим манбани қолдирган шахс саводсиз бўлиши мумкин эмас. Биргина, франциялик олим Альфонс дела Мартин - дин, тиббиёт, тарих, ҳуқуқ ва астрономия соҳаларида Темур ўта билимдон бўлганлигини, кўп ўқиганлиги ва Осиёнинг энг унумли 3 тили (турк, араб, форс тили)ни жуккамал билганлигини ҳайрат билан ёзади. Дарҳақиқат, Амир Темур илм-фан, меъморчилик ва санъатдан хабардор бўлган киши эди. У маърифатпарвар ва кучли давлат арбоби эди.

Амир Темур ва унинг ворислари, хусусан, Шоҳруҳ Мирзо, Улугбек Мирзо, Бойсунқур Мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Бобур Мирзолар табиатан илмпарвар, маърифатпарвар ҳукмдорлар бўлганлигидан, уларнинг даврида илм-фан ва маърифатнинг жуда кўплаб соҳаларида довруғи оламга машҳур аллома олимлар, мутафаккирлар, шоир-у адиблар егиниб чиқиб, юртимиз шуҳратини юксакка кўтардилар. Улар ўз даврининг ҳаётий эҳтиёжларидан келиб чиқиб, жамият ва давлат ҳаётида жуда кўплаб ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этдилар, юртни обод қилдилар, ҳам ижодкор сифатида умуминсоний манфаатларга хизмат қиладиган илмий ва адабий асарлар қолдирдиларки, улардан бугун илм ва адабиёт аҳли баҳраманд бўлиб келмоқда.

Улар даврида яратилган кўплаб маданият ёдгорликлари, ноёб осори-атиқалар, меъморий обидалар инсоният ақл-заковатининг юксак намуналари сифатида мана етти асрдирки, ўз оҳорини йўқотмай, бутунги миннатдор авлод вакиллари ҳамон ҳайратлантириб келмоқда.

Темурийлар даври илм-фани ва маданиятининг ўзига хос муҳим жиҳати шундаки, бу даврга келиб Марказий Осиё заминида юзага келиб, изчил ривожланиб борган маданий-маънавий "уйғониш" ўзининг юксак босқичига кўтарилди ва унинг самараси янада салмоқли бўлиб борди.

Амир Темур ва темурийлар даврида мамлакат маданий-маънавий юксалиши таъминлаган омиллар сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин: биринчиси, сиёсий-ижтимоий омиллар, яъни Мовароуннаҳр ва Хуросонда мўғуллар ҳукмронлигига бутунлай барҳам бериб, мамлакатда ягона марказлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида янги бошқариш тизими-

«Амир Темур ва темурийлар даври маданияти-бебаҳо хазина»нинг жорий этилиши; иккинчиси, иқтисодий омил, яъни Мовароуннаҳр ва Хуросонда ягона идора усулининг жорий этилиши натижасида мамлакатда озоишталикнинг қарор топиши, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва давлат томонидан деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши; учинчиси, маънавий омил, яни аввалги маданий-маънавий мерос ва қадриятлардан кенг фойдаланиш, турли мамлакатлар ўртасидаги маданий алоқаларнинг йўлга қўйилиши; тўртинчиси, ғоявий омил, яъни диний таълимотлар, ислом маданиятинининг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратиб берилишини таъкидлаш лозим.

Давлатнинг юксалишида илм-фаннинг аҳамиятини яхши англаган Амир Темур илм-фан аҳллариغا катта иззат-икром кўрсатган. Француз шарқшуноси Л. Лангленнинг таъкидлашича: "У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда билимдон бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб, уларнинг ёнига келар эди". Негаки Амир Темур бу соҳаларга ғамўрлик қилишга муҳим эътибор берар эди. Амир Темур тиббиёт, риёзиёт, тарих ва мунажжимлик фанлари вакиллари, адабиёт, шунингдек диний ва фалсафий билимларга эга бўлган машҳур олимлар билан тез-тез мулоқотда бўлиб турар эди. Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сида ёзилишича, Амир Темур олимлар билан ўтказган бир учрашувда шундай нутқ сўзлаган: "Фан ва диннинг машҳур кишилари ўз маслаҳатлари билан қадимда подшоҳларга ёрдам бериб келганлар. Сизлар эса менга нисбатан бундай қилмаяпсизлар. Менинг мақсадим мамлакатда адолат ўрнатиш, тартиб ва тинчликни мустаҳкамлаш, фуқаронинг турмушини яхшилаш, қўртимизда қурилишни кучайтириш, давлатимизни ривожлантиришдир. Сизлар бу ишларни амалга оширишда менга ўз маслаҳатларингиз билан кўмаклашишингиз керак". Кўриниб турибдики, Амир Темур давлатни бошқариш ишларида билимдон одамлар, олимлар билан маслаҳат қилган.

Амир Темурнинг невараси Улугбек (Муҳаммад Тарағай, 1394-1449) даврида Самарқанд Марказий Осиёнинг сириқ маданий ўчоғига айланди, мадрасаларда диний фанлардан ташқари, дунёвий фанлар ҳам ўқитилди. Унинг саъй-ҳаракатлари туфайли замонасининг 100 нафардан ортиқ олимлари Самарқандга йигилган эди. Табиий фанлар, айниқса, риёзиёт ва мунажжимлик юксалди. Буюк олим ва давлат бошлиғи Мирзо Улугбек Самарқанд фалакиёт мактабига асос солиб, ўша давр фалакиёт илмининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган эди. Улугбек билан бирга Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Абдуали Биржандий, Мансур Коший ва бошқа олимлар риёзиёт ва фалакиёт соҳасида самарали иш олиб бордилар.

Улугбек Самарқандда расадхона (обсерватория) қурдирди. Расадхона ўша даврнинг ноёб иншоотларидан бири бўлган. Расадхона ичи коинот, ер курраси тасвирлари билан безалган бўлиб, шунинг учун халқ ичида "Нақши жаҳон" деган ном билан шуҳрат топган эди. Улугбек даврида Самарқанд бобоси Амир Темур замонидагидек яна Шарқнинг маданий марказига айланганди. Бу ерда машҳур файласуф Али ибн Муҳаммад Журжоний, таниқли табиб Мавлоно Нафис, шоир Хаёлий Бухорий, "Юсуф ва Зулайҳо" достонининг муаллифи Дурбек, қасида жанрининг таниқли намоёндаси, ўзбек шоири Саккокий, машҳур хаттот

«Амир Темур ва темурийлар даври маданияти-бебаҳо хазина»

Абдурахим Хоразмий ва бошқалар Улугбек ҳомийлиги остида яшаб ижод қилдилар. Шунингдек, Шарқнинг кўплаб таниқли олим ва шоирлари, маданият ва санъат намоёндалари Самарқандга тез-тез келиб турар эдилар. Улугбек даврида ўзига хос тарихнавислик мактаби ҳам шаклланди. XV асрдаги таниқли тарихчилар, "Зубдат ат-таворих" (Тарихларнинг юқори қисми) асарининг муаллифи Ҳофиз Абрў, "Матла ас-садайн ва мажмуаи ал-баҳрайн" (Икки дунёнинг қўшилиши ва икки саодатли юлдузнинг балқishi) асарининг муаллифи Абдураззоқ Самарқандий, "Равзат ас-сафо" (Жаннат боғлари) асарининг муаллифи Мирхонд, "Ҳабиб ус-сияр" (Дўстга мактуб) ва бошқа қатор асарларнинг муаллифи Хондамир Улугбек яратган илмий-маданий шароитда ўсиб улғайдилар. Улугбек давридаги маданий марказ кейинчалик "Улугбек академияси" номини олди, бу даставвал машҳур француз ёзувчиси ва олими Вольтер (1694-1778) томонидан эътироф этилган эди. Аждодларимиз тарихида 1010 йилда тузилган Маъмур академиясидан сўнг, Улугбек академияси Марказий Осиё тарихида иккинчи академия сифатида юзага келди.

Мустақиллик туфайли буюк аждодимиз Мирзо Улугбекнинг илмий мероси ўрганила бошланди. 1994 йили Республикамиз Биринчи Президенти ташаббуси билан Мирзо Улугбек таваллудининг 600 йиллиги республикамызда ва халқаро майдонда катта тантана билан нишонланди. Қатор жўча, туман, шаҳар ва иншоотларга Улугбекнинг номи берилди. Жумладан, Республикамиз Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг фармони билан 1995 йилда собиқ Тошкент давлат университети, ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетига Мирзо Улугбек номи берилди.

XIV-XVI аср бошларида гуманитар фанлардан тарих, адабиётшунослик, тилшунослик фанлари янада юксалди. Тарих фани соҳасида Шарофуддин Али Яздий ("Зафарнома"), Ҳофиз Абрў ("Тарихлар қаймоғи"), Абдураззоқ Самарқандий ("Икки бахтнинг бошланмаси"), Мирхонд ("Софлик боғи"), Хондамир ("Хабарлар ҳулосаси", "Яхши ҳислатлар", "Яхши ҳулқлар"), Зайниддин Восифий ("Ўзал воқеалар"), Заҳридин Бобур ("Бобурнома") ва бошқалар томонидан яратилган тарихий асарларда мамлакат ўтмиши ва замондошлари ҳаётига оид тарихий воқеалар ҳаққоний ёритилган. Бу тарихий асарлар нафақат миллий тарихшунослигимизда, балки жаҳон тарих фанида ҳам алоҳида қимматга эга асарлардир.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам муваффақиятли ривожланди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурҳониддин Нафис ибн Эваз, Ҳаким ал-Хирмоний, табиб Султон Али Хуросоний, табиб Ҳусайн Жарроҳ шулар жумласидандир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари ривожланди. Шунингдек, ўз даврининг илгор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадий адабиётда, тасаввуф шеърлятида, назм ва насрда, ғазал ва рубоийларда муфассал баён қилина бошланди. Жомий, Лutfий, Навоий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир. Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, улар орасида Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолидин Давоний-

«Амир Темур ва темурийлар даври маданияти-бебаҳо хазина»

ларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Амир Темур ва темурийлар даври ўзбек адабиёти ва тили тараққиётида янги ва жуда сермаҳсул давр бўлди. Бу даврда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни асосан тугалланди, адабиётда реал ҳаётнинг воқеа-ҳодисаларни, ижтимоий ўзгаришларни тасвирлашга эътибор берилди. Хоразмий, Дурбек, Атоий, Саккокий, Амирий, Бобур, Абдурахмон Жомий ва ўзбек адабий тилининг асосчиси Алишер Навоий каби шоирларнинг асарлари дунёвий адабиётни янги ижтимоий мазмун билан бойитди.

Лутфийнинг халқ оғзаки адабиётидан ижодий фойдаланиб яратган "Гул ва Наврўз" достони жуда машҳурдир. Шоир Саккокий ғазаллар ва қасидалар битиб, уларда адолатли шоҳ тўғрисидаги гоёни илгари суради.

Бу даврнинг энг буюк мутаффакири ва улуг шоири Алишер Навоийдир (1441-1501). У бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, мамлакатнинг фаровонлигига, урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. Алишер Навоий илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг буюк ҳомийси ва сарвари эди. Заҳириддин Бобурийнинг ёзишича: "Ҳазрат Навоий туфайли қанча кишилар адабиёт, санъат борасида тарбия олдилар ва ўз қобилиятини мустаҳкамладилар. Кишилар унингдек ҳомий ва тарбия берувчи зотни бошқа учратмадилар". Алишер Навоийнинг биргина ўзи 300 тадан зиёд турли қурилиш, ободончилик ишларига боғлиқ қилди. Ҳиротдаги Инжил дарёси бўйида унга қурилиш ишлари учун алоҳида ер ҳам ажратиб берилди. У барпо этган Ҳиротдаги "Ихлосия", "Шифоия" мажмуалари, Тус вилоятидаги Туруқбанд сув омбори ва канали, Ҳирот ва Машҳададаги сугориш иншоотлари, Астрободдаги сарой ва масжид, Марвдаги медресалар бобомиз Алишер Навоий томонидан барпо этилган иншоотлардан айримларидир, ҳолос. Шахсан унинг маблаглари ҳисобидан 52 та работ, 19 та ҳовуз, 16 та куприк, 9 та ҳаммом ва бошқалар қурилган эди. Шунингдек, Навоий бутун Хуросонда 12 тадан ортиқ аҳамиятли бўлган, аммо таъмирланишга муҳтож масжид, минора, работ ва бошқаларни таъмирлаб, уларга қайтадан ҳаёт бағишлаган. Жумладан, Навоий таъмир этган Ҳиротдаги жомеъ масжиди ҳозирги кунда ҳам гўзал иншоотлардан бири ҳисобланади. Алишер Навоий ҳомийлиги остида Шарқ миниатюраси мактабининг етук намоёндаси "Шарқ Рафаэли" номини олган Камолiddин Беҳзод, таниқли табиблар Абдулҳай Муний, Дарвиш Али, хаттотлардан - Султон Али Машҳадий, мушакчилардан-Ҳусайн Уддий, шоир ва тарихчилардан Соҳиб Доро, Муҳаммад Низомий, Камолiddин Биноий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мирхонд, Зайниддин Восифий, Муиниддин Муҳаммад Исфизорий ва бошқалар этишиб чиқдилар. Навоий бизга улкан адабий ва илмий мерос қолдирди. Унинг даҳолиги Шарқ классик адабиётида анъанавий бўлган ҳамсачиликда яққол намоён бўлди.

Алишер Навоийнинг буюк хизматларидан бири ўзбек миллий тилини ривожлантиришга қўшган ҳиссасидир. Шоир "Муҳокамат ул-лугатайн", "Ҳамса", "Маҳбуб ул-қулуб", "Ҳазойин ул-маоний", "Лисон ут-тайр" ва бошқа адабий ҳамда илмий асарларида ўзбек тилининг бойлиги, ҳар қандай нозик ва ранг-баранг маъно-

ларни ифодалашга қодир эканини исботлади ва ўз она тилида "турк элига доғи баҳра бўлмай" деган ниятда ижод қилди. Вақти-соати келиб инсон дунёдан ўтиб кетса ҳам, унинг эл-юртга қилган яхшилиги номи боқийлигини ифодалайди.

Навоий устози Жомий билан ҳамкорликда маънавият тараққиётга раҳнамолик қилди. Улар тимсолида XVI аср бадиий адабиёт энг буюк ютуқларга эришди. Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётига ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг "Бобурнома" асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди. Ўзбек лирикасини янги тараққиёт поғонасига кўтарган Алишер Навоий тожик, туркман, турк озарбайжон, ва бошқа халқлар адабиёти тараққиётига ҳам самарали таъсир кўрсатди.

Улут шоирнинг ўлмас мероси мустақиллик йилларида кенг миқёсда ўрганила бошланди. Навоийнинг барча асарлари қайта чоп этилди. Ҳукуматимиз қарорига биноан, адабиёт соҳасида яратилган энг сара асарлар учун Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти таъсис этилди. Республикамиз Биринчи Президенти Ислон Каримов Фармони билан 1991 йилда Алишер Навоийнинг 550 йиллиги катта тантана билан нишонланди, шоирнинг маҳобатли ҳайкали халқимиз ҳурматининг рамзи сифатида пойтахтимиз марказида ва Навоий шаҳрида қад ростлади.

XV асрда ўзбек адабиёти, айниқса Алишер Навоий ижодида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам энг юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. Ўзбек назми ва насридаги адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмий асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ва иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаландилар.

Темурийларнинг адабиёт ва маданият соҳасидаги анъаналари кейинчалик бобурийлар томонидан Афғонистон ва Ҳиндистонда, XVIII-XIX асрларда Хоразм ва Қўқон хонлигида ривожлантирилди.

Темурийлар даври адабиёти ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги улутвор инсонпарварлик ва халқчилик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик гоялари ҳамон ўз тароватини йўқотгани йўқ. Бу адабий мерос Ўзбекистонда ҳали асрлар давомида ўзининг бой мазмуни билан, гоявий-мафкуравий теранлиги билан комил инсонни тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Зеро, Амир Темур ва темурийлар даври маънавияти, ҳеч шубҳасиз, миллий маънавиятимизнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади. Биз мустақиллик туфайлигина бу бебаҳо бойликнинг асл моҳияти ва қадр-қимматини англаш бахтига муяссар бўлдик. Бугунги ўниб-ўсиб келаётган ёш авлод ҳам "мен кимман, қандай буюк зотларнинг авлодиман, деган саволни ўзига берса, тўғри йўлни албатта топади"¹. Ва қалбида беихтиёр гурур ва ифтихор туйғулари жўш уриб, аждоғига муносиб ворис бўлишни ҳамда ул зотнинг хайрли ишларини давом эттиришда ўзида бор куч - гайратни айнан шу йўлда сафарбар этиши зарур.

¹ Каримов И. А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш - энг олий саодатдир. -Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2014, 116 -бет.

ТАРИХ БИЛАН БЎЙЛАШГАН КЎПРИК

Муқаддас Ватанимизда серхосият манзиллар жуда кўп. Юртимиздаги қайсидир булоқнинг суви, яна бир жойнинг эса ҳавоси, тупроғи, наботот дунёси. . . турли дардларга шифо бўлади. Инсонларга тетиклик, куч-қувват бахш этади. Гўзал манзаралар эса шоир бўлмаганларга ҳам ўзгача бир илҳом бағишлайди. Одамлар бундай хосиятли манзилларга асрлар давомида интилиб яшаганлар.

Яқинда ана шундай хосиятли манзиллар яна биттага кўпайди. Аниқроғи, 2016 йили ушбу маскан қайтадан бунёд этилиб, янада роҳатбахш, замонавий қиёфа касб этади. Бу маскан Қарши шаҳрида, буюк Амир Темур томонидан Қашқадарё узра қурилган тарихий кўприк ва унинг атрофидаги оромгоҳ - богдир.

"Юртимизда бир-биридан сўлим бог ва ҳибонлар, ҳашаматли кўприклар жуда кўп. Қашқадарё кўпригининг яна қандай алоҳида "хосиятли" жиҳати бор?" - дейсизми?

Албатта хосияти бор-да! Буни англаш ва ҳис этиш учун Амир Темур кўприги бўйлаб бир юз йигирма икки метр масофага сокин қадам ташлаб юришингиз керак. Кўприкнинг узунлиги шунчани ташкил қилади. Нисбатан қисқа шу масофада киши худди тарихга саёҳат қилгандек бир олам таассурот олади. Қўлогингизга отларнинг кишнаши, карвон қўнғирогининг бўғиқ овози, дарвешларнинг "ё, ҳу" деган ҳайқириклари чалингандек бўлади. Мовий осмонда кабутарлар чарх уради. Қашқадарё сувининг майин эпкени юзингизни силайди. Каттакон ҳикматлар китобини ўқигандек теран мазмун кашф этасиз.

Шу кунгача ўтган умрингизни сарҳисоб қиласиз. "Мана, улут боболарим қурган кўприк ҳануз бизга хизмат қиляпти. Узоғимизни яқин қилиб, фахр ва гурур манбаларимиздан бир бўлиб қад ростлаб турибди. Эндиликда бу кўприк меъморчилик, тарих, фалсафа, юртни севиш, яхшилик, меҳр. . . ва бошқа шу каби мавзуларда "очиқ дарс" вазифасини ҳам ўтаяпти. Мен-чи, Ватанга нима бердим, авлодлар эслайдиган қандай эзгу амаллар қилдим?" деган саволлар қалбингиз тубида албатта уйғонади.

Ўзингизни яхшиликларга чоғлайсиз. Бу манзилдан ўтган улут аجدодлар шон-шавкатини янада чуқурроқ англайсиз.

Насафийлар, кешийлар, термизийлар, бухорийлар, хоразмийлар, фаргонийлар, шошийлар. . . Бу улуг зотларни эслаш, муборак исмларини санаш учун кўприк ўртасида тўхтаб, сувга тикиласиз. Узоқ тин оласиз. Шундай оламшумул зотларнинг авлоди эканлигингиздан юрагингиз фахр ва гурурга лиммо-лим тўлади.

Беихтиёр шеър ўқийсиз. Пичирлаб ўқий бошланган шеърни росмана ҳайқириқ билан тугагини сезмай қоласиз:

Агар тўрт аллома бўлса дунёда,
Шухрати ҳаволаб юрган самода,
Бунни айтмасам ҳам ҳамма биладир:
Биттаси, шубҳасиз, бобом бўладир!

Агар тўрт шоирга тан берса олам,
Шундоқ мартабага эришса калом,
Бунни айтмасам ҳам, ҳамма биладир:
Биттаси, шубҳасиз, бобом бўладир!

Дунёда от сўйди не-не саркарда,
Манаман дегани бўлса агарда,
Бунни айтмасам ҳам, башар биладир:
Биттаси, шубҳасиз, бобом бўладир!

Замонлар ўтадир, санаб ҳар онин,
Буюк давлат бўлмай Ўзбекистоним!
Ушанда боболар, Оллоҳ биладир:
Ватаннинг қалбида мудом бўладир!

Кишини тўлқинлантирувчи бу шеърни ёзган адиб Муҳаммад Али ҳам Қашқадарё соҳилларини кезган бўлса, не ажаб. Фахр ва гуруримиз шундаки, жаннатмонанд Ватанимизнинг деярли ҳар қишлоқ, маҳалла ва кентидан соҳибкаромат, аллома инсонлар етишиб чиққан. Аслида тупроғимизнинг ҳар бир қаричи бетакрор ва хосиятли эканига шак-шубҳа йўқ. . .

Оққуш шаклидаги ўнлаб катамаран ва соябонли қайиқларда болажонлар ҳамда ёшлар сайр қилишмоқда. Уларнинг шодон кулгуларини эшитиб, хорижий олимларнинг тадқиқотлари ҳақида ўқиганим эсга тушади. Олимлар денгиз, дарё ва катта сув ҳавзалари одамларга бахт улашади, деган хулосага келишибди. Масалан, мовий ранг кишига хотиржамлик туйғусини бахш этади. Мовий ранг қон босимини пасайтиради ва юрак уришини секинлаштириши сабабли инсондаги руҳий зўриқишни бартаф этади.

Соҳилда узоқ вақт бўлиш мияни тинчлантиради. Бунинг учун сувга тикилиб туриш кифоя. Сув манзараси миянинг айрим бўлакчаларини фаоллаштириб, руҳий мувозанатни тиклар ва энг ширин хотираларни уйғотар экан.

«Тарих билан бўйлашган кўприк»

Сув билан мулоқот бахт туйғусини беради ва ҳоказо. Қашқадарё суви, кўприги ва боғнинг хосиятлари санаганингиз сайин тугамайди. Бу маскан шукуҳини йигит-қизларнинг ўтли қарашлари-ю, болажонларнинг бегубор кулгусида, хорижий меҳмонларнинг ҳавас ва ҳайратли нигоҳларида ҳам кўриш мумкин.

Халқ орасида "тўққиз равоқли кўприк" деб ҳам аталувчи мазкур иншоот билан боғлиқ ривоятлар, гаройиб тарихий воқеалар ва ҳайратомуз маълумотлар шунчалик кўпки, уларнинг ўзи алоҳида китоб бўлгулик.

Ушбу мажмуанинг барпо этилиши Амир Темур шахсига, қадимий қадриятларимиз, тарихимизга бўлган чексиз ҳурмат ва эъзознинг амалий ифодасига айланди. Келинг, бу ҳақда таниқли олим сўзларига қулоқ тутаик:

- Мазкур кўприкнинг ўрта аср меъморчилиги анъаналарига содиқ қолган ҳолда таъмирлангани, тарихимизга, хусусан Соҳибқирон бобомизнинг руҳига юксак ҳурмат ва эъзоз рамзи сифатида намоён бўлди, - дейди тарихчи олим Поён Равшанов. - Унинг атрофи гўзал хиёбонга айлантирилгани эса бу ерга ташриф буюрувчиларни бир лаҳза тин олиб, ўтмишга назар ташлашга, миллатимиз, давлатчилик тарихимиз, бой маданий меросимиз ҳақида мулоҳаза қилиб, фахр ва гурур ҳиссини туйишга ундайди. Ёшларнинг теран фикрли, ўткир зեҳни бўлиб каттол топишига ёрдам беради. . .

Ҳа, яхши ниятда гап кўп. Закий боболаримиз асрларни бўйлаган ушбу кўприкни ана шундай эзгу ниятларни дилга тутиб, бунёд этишган.

Тарихга бир назар:

Х аср сайёҳлари Қашқадарёни "Кешқурда" деб тилга олишади. Бу дарё тарихий манбаларда "Хашка" деб аталгани ҳам учрайди. Ўрта асрларда юртимиздаги дарёлар устига пишиқ биштардан кўприк солиш расм бўла бошлаган ва давр ўтган сари тақомиллаштириб борилган.

Тарихий манбаларда келтирилишича, мазкур кўприк XIV асрда буюк саркарда ва давлат арбоби Соҳибқирон Амир Темур ташаббуси билан барпо этилган. Кейинроқ эса Бухоро хони Абдуллахон II томонидан қайта таъмирланган.

Маълумки, Амир Темур бобомиз юрт ободлиги ва деҳқончиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратган. "Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, ҳаммомлар қуришни, мусофир йўловчилар учун йўл устида работлар бино қилишни, дарёлар устида кўприклар бунёд этишни буюрдим. Кимки саҳрони обод қилса, ёки боғ кўкартурса, ёхуд хароб бўлиб ётган ерни обод этса, биринчи ва иккинчи йиллари ундан ҳеч нарса олинмасин. Учтинчи йили қонун-қоидага мувофиқ хирож йигилсин", деб ёзган эди ўз битикларида Соҳибқирон.

- Тарих ва инсонлар тақдири ҳам баъзан ўхшаш бўлади, - дейди таниқли олим Поён Равшанов. - Хусусан, Қарши (Насаф, Нахшаб) улуг Соҳибқирон таржимаи ҳолида алоҳида ўрин тутати. Юрт озодлиги учун ҳаёт-мамонт кураши олиб бораётган Амир Темур болалиқдан Қарши шаҳрини

яхши билган, унга ихлоси баланд бўлган. Шу шаҳарда унинг мадраса таҳсилани олигани ҳақида маълумотлар бор. Қарши – Темурбек жасоратининг боқий тимсолидир: 40 нафар навқари билан 12 минг киши қўриқлаётган шаҳар қалъасига бостириб кириб, уни рақибдан тортиб олган эди. Таъкидлаш жоизки, Қарши – Чигатой хонларининг розилигисиз (тегишли ёрлиқсиз) Амир Темур ҳокимияти ўрнатилган биринчи шаҳар ҳисобланади. Шу туфайли ҳам ўрта аср мусулмон ҳукмдорлари орасида, кимки Қаршини эгалласа, Мовароуннаҳрни бошқаради, деган ақида ҳам пайдо бўлади.

Соҳибқирон оламшумул юришларининг илк босқичида ҳам ободончилик ишларини муттасил даволат этириб, дарвозалар қурдирди, шаҳарни муҳим савдо ва қарвон йўллари билан туташтирди. 1365–1366 йилларда истеҳком деворини мустаҳкамлайди, масжидлар қуради, қалъа ичига оқар сув келишини таъминлайди. Шаҳрисабздан 20–30 метрлик баҳайбат теракларни келтириб, Қашқадарё устида қарвонлар ўтадиган катта кўприк бунёд этади. Кўприк учун танланган жой ниҳоятда қулай бўлиб, бу ерда дарёнинг тик қирғоқлари торайиб келарди. Шу сабабли кейинчалик барпо этилган гиштин кўприк ҳам айнан шу жойда қурилади.

Кўҳна Қашқадарё кўприги ўз замонасида йирик меъморий иншоотлардан бири бўлган. У неча асрлар давомида нафақат аҳоли ва қарвонлар манзилани яқин қилган, балки шаҳар муҳофаасини таъминлашда ҳам стратегик аҳамият касб этган.

Қашқадарёнинг икки қирғогини ўзаро боғлаган тарихий кўприк қадимда халқаро ижтимоий-иқтисодий алоқаларга ҳам восита бўлган. Ўрта асрларда Насаф орқали Эрон ва Ҳиндистонни Европа билан боғлаган муҳим қарвон йўллари ўтган. Шу боис бу воҳа асрлар давомида гуллаб-яшнаган.

Венгер ўлкашуноси Арминий Вамбери 1863–64 йилларда Хива, Бухоро,

«Тарих билан бўйлашган кўприк»

Самарқанд шаҳарлари қатори Қаршида ҳам бўлган. Унинг "Ўрта Осиёга саёҳат" асарида Қарши шаҳри ҳақидаги маълумотлар учрайди. Хусусан, муаллиф: "Қаршида оммавий оромгоҳнинг мавжудлиги мени жуда ҳайрон қолдирди. Бунга ўхшаш жойни на Бухорода, на Самарқандда, ҳаттоки Форсда ҳам учратмагандим. Мазкур оромгоҳ дарё бўйида жойлашган бог бўлиб, у бир неча хиёбон ва гулзорларга эга", дея таърифлайди. Арминий Вамберининг ёзишича, 1860-йилларда Қарши шаҳрида 10 та карвонсарой, катта бозор, шаҳар аҳолиси дам оладиган бог бўлган.

Бу кўприк ўтмиш ва бугунни боғлаб тургани билан ҳам аҳамиятли. Уни бутун маҳобати ила олти юз йилдан ошиқ йўл босган тарих карвони қўниб турган карвонсаройга қиёслаш мумкин.

Бугунги кунда қаршиликлар уни "Амир Темур кўприги" деб аташади. Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов Қашқадарёга сафари чоғида берган кўрсатмаларига асосан, ушбу кўприк атрофи аҳолининг мазмунли ҳордиқ чиқариш масканига айланди. Дарё соҳилида турли тадбирлар ўтадиган баҳаво ҳамда гавжум гўша барпо этилди.

Қайта бунёд этилган ушбу гўша Арминий Вамбери кўрган тарихий богнинг замонавий қиёфадаги кўринишидир.

Тарихий кўприкнинг замонавий қиёфаси

Амир Темур кўприги қайта тиклангани ва унинг атрофида гўзал хиёбон барпо этилгани Қашқадарё аҳолиси учун қувончли воқеа, катта байрам тўхфаси бўлди. Кўп асрлик тарихга, пухта ва мустаҳкам муҳандислик ечимларига эга ушбу иншоот қайтадан гўзал қиёфага эга бўлиши Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов раҳнамолигида тарихимизни ўрганиш, тиклаш ва асраб-авайлашга қаратилаётган алоҳида эътибор самарасидир.

Шу кеча-кундузда Қашқадарё дарёсининг устидаги Амир Темур кўприги атрофида бўлган киши бу ерда амалга оширилган кенг кўламли ишлардан лол қолади. Яқиндагина бу гўзал хиёбон ўрнида кўримсиз эски бинолар кўзга ташланарди. Энди бу ҳудуд таниб бўлмас даражада ўзгарди.

Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов 2015 йил 30 июнь-1 июль кунлари Қашқадарё вилоятига ташрифи чоғида Амир Темур кўприги устида тўхтаб, кўприк ва унинг атрофини ободонлаштириш, аҳоли маданий ҳордиқ чиқарадиган хушманзара сайргўҳга айлантириш борасидаги қимматли таклифларини берганди. Орадан бир йил ҳам ўтмай, Амир Темур кўприги атрофи йирик дам олиш ва истироҳат мажмуасига айлантирилди. Қурилиш ишларида воҳадаги кўплаб ташкилотлар ва минглаб қурувчилар иштирок этишди.

Қаршига келгунча дарё суви сугориш мақсадларида сарфланиб, кичик жилга кўринишига келар эди. Бу манзара эса кишида қандайдир ҳоргин ва тушкун оғир кайфият уйғотарди. Ана шундай жойга бутунлай ўзгача қиёфа бағишлаш учун батафсил лойиҳа қизиб берган Республикаимизнинг Биринчи Президентининг меъморий даҳосига тасаннолар айтсак арзийди.

Амир Темур кўпригига замонавий талаблар асосида қайта жило берилди. Дарё сувининг бир меъёрга оқиши ҳамда тиниқ бўлишини таъминлаш мақсадида учта тўгон қурилди. Биринчи ва иккинчи тўгон сувни филтрлаш вазифасини ўтаса, учинчи тўгон хиёбон ёнида сув сатҳининг бир меъёрга бўлишини таъминлайди. Соҳилда кемалар тўхтайдиган тўртта жой (пристан) қурилиб, ёритиш устунлари ўрнатилди. 51 катамаран, 2 туристик катер ва 4 аттракцион келтирилди. Дарё қирғоғи бўйлаб 14 та коттеж, 4 та кафе-бар, болалар майдончалари, 4 та сунъий қопламали спорт майдончаси барпо этилди. 4 километр ичимлик суви, 4,2 километр канализация, 29,3 километр электр тармоғи тортилди. 144,8 минг квадрат метр майдонни сугоришга мўлжалланган ускуналар ўрнатилиб, хиёбон тўлиқ кўкаламзорлаштирилди. Дарёнинг икки қирғоғи бўйлаб 28 хил, ўн минг туздан зиёд маҳаллий иқлим шароитига мос дарахт ва буталар экилди.

Қирғоқ бўйида қарийб 3 км. масофага металл панжаралари қурилди ва йўлак гранит плиткалари билан қопланди. Қашқадарё кўприги реконструкция қилинди ва кенгайтирилди. Кўприкнинг ҳар икки тарафидаги сайилгоҳни бир-бирига боғлаш мақсадида ер ости пидедалар ўтиш йўлағи барпо этилди. Дарёнинг икки қирғоғидаги сайилгоҳга олиб чиқувчи бу йўлларнинг ҳар бири 37 метрдан бўлиб, қурилиш ишлари "Миранда таъмир қурилиш" МЧЖ қурувчилари томонидан амалга оширилди. Бу йўл худди метролардаги ер ости йўллари эслатади. Йўлнинг дарёга туташ томони бетонланиб, деворига гранит қопланган. Мазкур кўприк ости пидедалар йўлининг барпо этилиши аввало, ҳаракат хавфсизлигини таъминлайди, шу билан бирга мажмуа чиройига ҳам алоҳида фусун бағишлайди.

- Бу ердаги ўзгаришларни куриб, кўзинга ишонмайсан, - дея ҳаяжон билан сўзлайди ҳуқуқшунос Ҳомид Бобоқулов. - Қашқадарё кўприги атрофи кўримсиз эди. Бугун худди эртақдагидек безатилган. Зилол сув тўлқинида кемаларнинг сузиши қалбингга қанот тутайди. Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримовга минг раҳмат. Қушдай енгил тортидим. Тўғриси, Қаршига олти ой келмаган одам шаҳар қиёфасини танимай қолади. Бугун Қарши шаҳри бир вақтнинг ўзида ўтмиш, бугун ва айни пайтда келажакни бирдек намоён этиб турибди, десам муболага бўлмайди. Пурвиқор биноларнинг кўркамлигини айтинг. Аҳолини уй-жой билан таъминлаш бобида дунёда бирорта мамлакат бизга тенг келмаса керак. Бунга ишонаман. Нега, дейсизми? Ахир, одамлар ижара уйда туғилиб, яшаб ўтиб кетаётган юртлар озмунчами?

Мазкур кўприкнинг Ватанимиз мустақиллигининг 25 йиллик байрами арафасида тубдан реконструкция қилиниб, фойдаланишга топширилганида ҳам чуқур рамзий маъно мужассам.

- Мустақиллигимизнинг ҳар бир кунда бир мўъжиза яратилмоқда, десак хато бўлмайди, - дейди миллий кураш бўйича жаҳон чемпиони, халқаро тоифадаги спорт устаси Жалолиддин Шерназаров. - Амир Темур бобомиз қурдирган ушбу кўприкнинг бутунлай янги қиёфа касб этиши

шубҳасиз, мустақиллигимизнинг 25 йиллигида биз - қашқадарёликларга Республикаимизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг муносиб совғаси бўлди. Бугун юртимизнинг қай бир чеккасига борманг, улкан ўзгаришларнинг гувоҳи бўласиз. Бунёдкорлик халқимизга хос юксак фазилат. Қаршида илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқдаки, буюк боболаримизнинг "Қудратимизга шубҳа қилсангиз, биз қурдирган иморатларга боқинг" деган сўзлари нечоғлик ҳақиқат эканини яхши англайсиз. Биз, ёшлар қайси соҳада фаолият юритмайлик, ана шундай жасур, мард ва фидойи аждодларимизга муносиб бўлиш, Республикаимизнинг Биринчи Президенти раҳнамолигида яратилган шароит ва имкониятлардан самарали фойдаланишимиз лозим.

Кўприк ва унинг атрофида барпо этилган кўркем сайилгоҳ нафақат мамлакатимиз аҳолиси, балки чет эллик сайёҳларнинг ҳам сеvimли масканига айланди.

Қиргоқ бўйлаб сайр қилаётган хитойи сайёҳлар гуруҳи диққатни тортади. Ҳавас ва ҳайратлари уларнинг ҳаракатлари-ю, юз қиёфасидан кўриниб турибди. Улар ўз тилида нималарнидир барабар гапираётганга ўхшарди. Гид-таржимон эса сайёҳлар кўршовида, Амир Темур кўприги тарихи ҳақида сўзлапти. . .

Бир сайёҳ, ҳар қадамда суратга тушиши келади шекилли, фотоаппаратини тинимсиз чиқиллатади. Муҳташам кўприк, мавжланаётган кўл, турфа қайиқлар, ҳатто осмонда чарх ураётган каптарлар ҳам эътиборидан четда қолмайди. Уларни сўхбатга тортамиз, деб турсак, улардан бири аввалроқ таржимонга: "Худди шундай мақсадни ўғтиб турган экан.

- Қадимий Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари менда катта таассурот қолдирди, - дейди хитойлик сайёҳ Лин Хан. - Дунёнинг кўплаб мамлакатларида бўлганман, лекин Ўзбекистондек гўзал юртни кўрганим йўқ, десам ишонаверинг. Табиати бетакрор, одамлари ҳушмуомала, меҳмондўст, турли миллатлар бир оиладек аҳил-иноқ яшаётган Ўзбекистоннинг келажақда буюк давлат бўлишига барча асослар бор. Хитой оммавий ахборот воситаларида Ўзбекистон ҳақида, узоқни кўра оладиган донишманд, Республиканинг Биринчи Президенти Ислом Каримов ҳақида кўп ўқиганман, эшитганман. Бугун Ўзбекистонга келиб, бу ерда амалга оширилаётган ишларни кўриб, бунга ўзим бевосита гувоҳ бўлиб турибман. Қалби гўзал ва нияти улуғ инсонларгина бундай эзгу ишларга қодир бўлади. . .

Юртимизда сайр қилиб, тарихий шаҳарларимизни ҳайрат билан томоша қилаётган хорижликларни кўрсам, Соҳибқирон Амир Темур ҳузурига келган чет эллик элчилар эсимга тушади. "Ўтмишда боболаримиз қурган иморатларни ҳайратланиб томоша қилишган, бугун ҳам худди шундай", деган фикр ўтади хаёлдан. Испан элчиси Руи де Гонзалес Клавихонинг улуғ бобокалонимиз саройида бўлиб, ёзиб қолдирган "репортаж"лари айниқса ҳайратомуз. Мана булар ҳам узоқ йўл тортиб, улуғ бобомиз қабулида ихлос ила турган ўша элчиларнинг бугунги авлодларида. Тарих шундай такрорланиб тураркан. Халқимиз бежиз:

"Оққан дарё яна оқаверади. . ." демайди!

- Ўзбекистон қадимий ва буюк тарихга эга кам сонли давлатлардан бири. Бу диёр мени тарихий обидалари, миллий қадриятлари, гўзал табиати ва бағрикенг халқи билан мафтун этди, - дейди суданлик сайёҳ Исамелдин Аҳмад Абдулрахмон. - Мана бу зилол сувлар қаердан оқиб келяпти? Тўғриси айтсам, бу манзара биз учун жаннат тимсолининг худди ўзи! Тарихий обидаларнинг мукаммал, ўзига хос меъморчилигига тан бермасдан илож йўқ. Асрий миноралар ҳамон янгидай қад ростлаб турибди, оҳори тўкилмаган. Халқ бу тарихий меросни кўз қорачигидек асраб-авайлаб келмоқда. Ўзбекистон ўз келажагини ўз қўли билан қурмоқда. Мана бу тарихий кўприк, унинг атрофида барпо этилган гўзал хиёбон шу даражада уйғунки, гўё ўтмиши буюк халқ ўзининг бутуни ва келажагини ҳам шундай улуғлаётгандек туюлди менга.

Бу сувлар қаердан келяпти?

Суданлик сайёҳнинг, "бу зилол сувлар қаердан оқиб келяпти?" деган саволи кишининг қалбини тўлқинлатириб юборади. Негаки, бу сувлар ҳақиқатдан ҳам оддий сув эмас, дунёда тенги йўқ гавҳар, десак, муболага бўлмайди. Бу сувларда меҳр, ҳикмат, қудрат ва саховат мужассам.

Оқсув, Танхоз ва Қизилдарё номли ирмоқларнинг қўшилувидан баракотли Қашқадарё ҳосил бўлади. Китоб туманидаги Ҳазрати Башир зиёратгоҳида бўлганимда, бу ерлик кексалардан ҳайратомуз ривоят эшитгандим. Айтишларича, Ҳисор ва Зарафшон тоғ тизмаларининг қўшилган жойида улкан ер ости денгизи бор эмиш. Уша, денгиздан, тоғнинг бу ёнида - Қашқадарё, Уртут томонидан эса Зарафшон оқиб чиқар экан. Қадим замонда Китоб ва Самарқандлик бир неча илми етук, валий зотлар уша ер ости денгизига тушишибди. Қарашса, Зарафшон оқиб чиқадиغان сув йўлида катта тош борлиги, сабабли, у томонга сув бироз камроқ ўтар экан. Тошни олиб ташлашнинг имкони бўлмагач, шундай дуо қилишибди: "Серсув Қашқадарё туфайли бу юртда неъматлар кўп бўлсин. Самарқанд тупроғи эса баракали бўлсин!"

Маълумки, Самарқанддаги Гўри Амир мақбарасида Соҳибқирон Амир Темурнинг пири Мир Саид Барака мангу сокин топган. Китоб туманидаги Мўғул қишлоғида эса, ислом оламидаги забардаст зотлардан бири, "Неъматуллоҳия" йўналиши асосчиси Шоҳ Саид Неъматулло ибни Абдурахмон номи билан боғлиқ зиёратгоҳ бор.

Ер ости денгизи бўйида улут боболар қилган дуони эсларкан, қариялар: "Қашқадарёда Неъмат, Самарқандда Барака бор", деб қўшиб қўйишадди. . .

Юқорида бошлаганимиз - Қашқадарё кўприги ва сувининг хосиятлари ҳақидаги фикримизнинг давоми ушбу эрур:

Уч ирмоқдан бири - Китоб туманидан бошланувчи Оқсув дарёси Ҳазрати Башир булоқлари, Хўжаилмкони чашма-коризлари ва бошқа табаррук зиёратгоҳлар сувидан ҳосил бўлади.

Шаҳрисабдан оқиб ўтувчи Танхоздарёнинг шифобахш сувлари эса

«Тарих билан бўйлашган кўприк»

юртимиздаги энг баланд Ҳазрати Султон чўққисидан бошланиб, Мироқи, Ҳазора, Водрут, Қутчи каби кўплаб тарихий қишлоқлардан ўтиб, Қашқадарёга қўйилади.

Ниҳоят, Яккабоғ туманидаги машҳур Амир Темур ғори жойлашган Қалъайи Шерон ва Бовурчи чўққиларидан бошланган Қизилдарё сувларидан ҳосил бўлади - Қашқадарё.

Қизилдарё - сувининг таркибида қанчадир фоиз олтин борлиги сабабли шундай номланади! "Тилла сув"ли Қизилдарёнинг ҳосиятли таркиби олимлар томонидан аллақачон исботланган.

Шунингдек, инсонлар қонининг таркиби, улар тугилиб-ўсган жойдаги сувларнинг таркибига уйғун эканлигини олимлар аниқлашган. Сувида олтин зарралари оққан табаррук тупроқда эса ҳазрат Соҳибқирондек оламшумул зотнинг етишиб чиққани асло бежизга эмас. . .

Қашқадарё суви ўз тўлқинларида кўҳна Қаршига улуг зиёратгоҳлардан дуои-саломлар олиб келади. Кўнгилда эзгу ниятлар билан Қашқадарё кўприги устида тафаккурга берилган одам бу дуолардан албатта баҳраманд бўлади.

Ҳосиятли Қашқадарё шундай дейди: "Мен жароҳатларни даволайман, қайгуларни аритаман. Мендан бахт ва қуёшнинг тафти келади". . .

Бугун ва келажикда кўприклар

Азалдан ободлик ва бунёдкорлик руҳи билан яшайдиган халқимиз ўзига хос меъморчилик санъати билан жаҳонга танилган. Буюк аждодларимиз томонидан барпо этилган маҳобатли иншоотлар ҳануз дунё аҳлини лол қолдиради. Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг беназир салоҳияти ва куч-қудрати у қураган биноларда, иншоотларда намоён. Тарихий манбалардан маълумки, буюк саркарда Амир Темур бунёдкорлик, шу жумладан, кўприклар қуриш ишларига ҳам катта эътибор қаратган. Масалан, тарихчи Ҳофиз Обрунинг ёзишича, Амир Темурнинг топшириги билан ўша замонда кўпгина дарёларнинг устига кўприклар қурилган.

Маълумки, кўприк қуриш, қудуқ қазиб сув чиқариш, бог яратиш каби хайрли ишлардан бири саналади. Қадимдан кўприк кишилар мушкулени осон, машаққатини енгил қилувчи восита сифатида қаралган.

Бугун юртимиздаги кенг қўламли бунёдкорлик ишлари ҳақида гап кетганда, кўз олдимизда кўркам ва обод манзиллар, сўлим гўшалар, маҳобатли бинолар қатори, замонавий, қулай ва албатта, бетакрор жозибага эга муҳташам кўприклар гавдаланади.

Жаннатмакон юртимизда Республикаимизнинг Биринчи Президенти Ислон Каримов ташаббуси билан бунёд этилиб, халқимиз корига яраётган, эл олқиши ва кексалар шукронасига сазовор бўлаётган кўприклар бисёр.

Сўнгги йилларда кўҳна Амударё узра қад ростлаган муҳташам кўприклар, шунингдек, "Тошгузар - Бойсун - Қумқўрғон" темирйўл линиясида барпо этилган 42 та кўприк ва япониялик мутахассислар билан ҳамкор-

ликда қуриб битказилган 5 та улкан металл конструкцияли кўприк шулар жумласидандир. Ўзига хос пухта лойиҳа ва кўприксозлиқда ишлатиладиган бетакрор анъаналар асосида барпо этилган мазкур иншоотлар бутун халқимизнинг узоғини яқин қилибгина қолмай, юртимизнинг жанубий ҳудудлари иқтисодиётини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшмоқда.

Хусусан, "Беруний-Урганч" кўпригининг Қорақалпоғистон ва Хоразм аҳли учун қадри беқиёс. "Қоратов-Мангит", "Чолиш", "Тахиатош-Хўжайли", "Нукус-Хўжайли" каби Амударё устига қурилган кўприклар Қорақалпоғистонда истиқомат қилаётган одамларнинг узоғини яқин қилмоқда.

Шунингдек, "Тошкент-Самарқанд" темир йўлининг "Янгиер-Даштобод" участкасидаги 2 та, "Даштобод-Зарбдор-Жиззах" участкасидаги 35 та металл кўприклар ва пиёдалар учун махсус кўприклар юртимиз аҳолисининг хавфсизлигини таъминлаш баробарида, кўплаб қулайликлар яратади. Шу ўринда Андижон вилоятидаги Қорадарё устидан ўтадиган салобатли кўприкни ҳам эслаб ўтиш жоиз.

Кўприклар қурилиши мамлакат тараққиёти ва фаровонлигини белгиловчи муҳим омилардан биридир. Бу кўприклар халқимизнинг бирдамлиги, аҳиллиги, хотиржам ва фаровон турмушини, юртимизнинг тинчлиги, кучқудратини намоён этиётган иншоотлар сифатида қалбимизни фахр-ифтихорга тўлдиради.

Йигирма беш йиллик истиқлол даври тарих саҳифаларида зарҳал ҳарфлар билан ёзилса, арзигулик. Бойси, мазкур қисқа даврда халқимиз ўзининг бу нёдорлик салоҳиятини тўла намоён эта олди. Республикаимизнинг Биринчи Президенти Ислон Каримов таъбири билан айтганда, одамларнинг фикри, дунёқараши ўзгарди. Илму маърифатли, маънавиятли авлод шаклланди ва ўзининг иқтидори, билими билан дунё ҳамжамиятини лол қолдириб келаётир. Бир сўз билан айтганда, давлатимиз ўзининг қадимий салоҳиятини қайта тиклади, халқаро майдондаги нуфузи мислсиз даражада ортди. Кишиларнинг турмуши фаровонлашди, орзу-мақсадлари йўлида собитқадамлик билан олға интила бошлади.

Зеро, Республикаимизнинг Биринчи Президенти Ислон Каримов "Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг йигирма беш йиллик байрамига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида"ги қарорида таъкидлаганидек, Мустақиллик ҳаётимизнинг маъно-мазмунини тубдан ўзгартириб, халқимизни қарамлик кишанларидан озод қилди, топталган қадриятларимиз, дину диёнатимиз, ору номусимизни тиклаш, ўзлигимизни англаш, фаровон ҳаёт ва ёруғ келажагимизни ўз қўлимиз билан қуриш йўлида беқиёс имкониятлар эшигини очиб берди.

ТЕМУРБЕК ҲОФИЗУЛ ҚУРЪОН

Маълумки, мустабид шўролар тузуми даврида Амир Темурнинг ёшлик даври ҳақида, унинг ўқимишли, билимдонлиги тўғрисида ҳақиқатдан йироқ, гайриилмий фикрлар айтиб келинган эди. Деярли сўнги йилларгача кўпчилик, шу жумладан таниқли тарихчи темуршунослар ҳам Соҳибқиронни саводсиз деб келишди. Бунга рус шарқшуноси В. В. Бартольдни мисол келтириш мумкин¹.

Шунингдек Г. Хидоятлов, Т. Саидкулов, М. Исҳоқова, В. Костецкий каби тарихчиларнинг ўқув қўлланмаларида ҳам бу гоё давом эттирилган. XIV асрнинг энг ёрқин ва муътабар зотининг буюклиги кейинчалик турли афсоналару уйдирмалар гирдобиде қолиб кетган эди.

Мустақиллик даврида эса замондош тарихчиларимиз томонидан Соҳибқирон ва унинг фаолияти ҳақида айтилган гайриилмий мулоҳазаларнинг асоссизлиги тарихий манбалардан муҳим далиллар орқали рўй-рост инкор этилмоқда. Темурбек замондошлари асарларида келтирилган ишончли маълумотлар билан бундай асоссиз фикрларга аниқлик киритилмоқда. Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислом Каримов таъкидлаганидек: "Амир Темурни Қуръони каримни ёд билганлиги, диний уламолар билан баробар сўз юритгани унинг маънавияти, иймону диёнати қанчалар пок ва мукаммал эканлигини билдиради"².

Кеш (Шаҳрисабз) беги бўлган Муҳаммад Тарағай гоёт фозил инсонпарвар киши бўлиб, ўз юртининг эътиборли кишилари, дин пешволари, уламолари, дарвешлар, илм-фан аҳлларига гоётда хайрихоҳлик қилар, уларга доимо иззат-икром кўрсатарди. Шу боисдан ҳам Кеш Қашқадарё воҳасининг маркази бўлиши билан бирга исломнинг машҳур уламои фузалолари, пешволари йиғиладиган муқаддас масканга айланган эди. Шаҳарга "Қуббатул

¹ Бартольд В.В. Соч., Т.11. ч.2.М.,1964.С.59-60

² Ислом Каримов. Амир Темур ҳақида сўз. Т.,1996. 57-бет.

илм вал-адаб" ("Илму адаб қуббаси") дейилган фахрий ном берилган эди.

Уша даврнинг энг улуг алломаси Шамсиддин Кулолни ота- ўғил Муҳаммад Тарағай ва Темурбек ўзларига пир тутишган эди. Муҳаммад Тарағай ўғли Темурбекни Шайх Кулол суҳбатлари, илм маърифати, панд- насиҳатларидан доимо баҳраманд қилиб турган. Темурбекдан инсоннинг дунёга келиб, жаҳонга ҳукмдор бўлишни ҳам илк бор Шайх Кулол башорат қилган эди. Темурбекнинг исмини ҳам шу зот қўйганди. Шайх Соҳибқиронга доимо йўл-йўриқлар кўрсатиб турган, унга ислом динига қатъий амал қилиш руҳини сингдирган. Темурбек буларни ўрганиб иймон йўлида собитқадам бўлган.

Муҳаммад Тарағай ўз фарзандига ёшлигидан жиддий эътибор берган, ҳаёт мактаби сабоқларини мукаммал эгаллаб олиш йўлида доимо ҳаракат қилган. Шу билан бирга ноёб ақл-заковат, тенгсиз истеъдод ва қобилият эгаси Темурбекнинг ўзи ҳам тез улғайиб борган.

Манбаларга кўра, Кешда таниқли муҳаддислар "уч имом" – Абу Муҳаммад (Абдуллох ибн Абдуҳамид ибн), Наср (Ибн Хумайд) ал-Кашший, (Абу Муҳаммад) Абдуллох ибн Абдурахмон ал-Доромий ас-Самарқандий ва Абу Абдуллох ибн Исмоил ал-Бухорийлар тўланишган. Абу-л-Ҳусайн Муслим ибн-Ҳажжож ал-Кушайрий ан-Нисопурий ҳам Кешга ташриф буюриб, Абдурахмон ибн Хумайд ал-Кешийдан сабоқ олган. Шу сабабли Кешга "Қубба-тул илм вал- адаб" унвони берилган эди.¹ Бунда Муҳаммад Тарағайнинг ҳам катта ҳиссаси бўлган, албатта. Бу омил Соҳибқиронга тарбия бериш, саводли, билимдон, замонасининг етук кишиси бўлишига етарли имкониятлар яратган.

Кешда минг ҳужрали мадраса ҳам мавжуд эди. Мадрасаларда таълим-тарбия ишлари доимо яхши, барча зарур имкониятлар етарлича бўлган. Талабалар вақф жамғармасидан таъминланган. Соҳибқирон саводини чиқаришга беш ёшга тўлганда келтирилган, сунгра мадрасанинг бошланғич тизимида таҳсил олган.

"Таржимаи ҳол"да ёзилишича: «... етти ёшга тўлганимда мени мадрасага топширишди ва қўлимга сўзлар жадвалини тутқазишди, мен ўқий бошладим ва эришган муваффақиятимдан гоят севинчга тўлдим. Мен тўққиз ёшга тўлганимда беш вақт номозни ўргандим ва мактабдаги барча ўқувчиларга бошлиқ бўлиб олдим. Мадрасанинг дастлабки босқичида талабалар ҳожи домла раҳбарлигида Қуръони каримни қунт билан ўрганиб, тўлиқ ўзлаштириб олдилар».

Темурбек ўта тиришқоқлиги ва қобилиятини юксак эканлиги, дарсни қунт билан бекаму кўст ўзлаштириб олиши ва ниҳоят тартиб интизомни кучлилиги билан бошқалардан алоҳида ажралиб турган. У ёш бўлишига қарамасдан мулоҳазаларнинг чуқурлиги, мазмундорлиги билан кўпинча тенгдошларини ҳайратга солганди.

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 87-88 бетлар.

Темурбек мадрасанинг бошланғич таҳсилида Қуръони каримни пухта ўзлаштирган. Ҳаттоки ҳожи домла ҳам унинг Қуръонни қироат қилишидан ҳайратланарди. У хатми Қуръон қилганда Муҳаммад Тарағай мадраса атрофидаги мусулмонларга зиёфат берган. Темурбек унда Қуръон сураларини қонун-қоидаларга риоя қилиб, қироат билан тиловат қилган ва одамларнинг олқишига сазовор бўлган. Бу мажлисга қатнашганлар ул зотнинг истеъдодига таҳсинлар ўқишган ва унга тўн, белбоғ, салла ва бир қуролсоз феруз дастали шамшир совға қилган.

Амир Темур саройида котиб бўлган муаррих Ҳофизи Абрўнинг "Зубдат ут-таворих"да ёзишича, «амир Соҳибқирон мактабида ўз тенгқурларидан сабоқда ўзиб кетар эди. Балоғатга етганда илм, адаб, суханворлик касб этган. Ундаги теран билим шижоатга пайванд бўлди ва шундан сўнг амирлик мансабини эгаллади».¹ «Темурбек 10 ёшида Қуръони каримни ёд олиб, уламолар ўртасида имтиҳондан ўтиб, "Ҳофизул Қуръон" рутбасини олган ва уни "Темурбек қори" деб атаб бошлашган».¹

Амир Темур жаҳон воқеаларининг, подшоҳлар, сулолалар тарихини, диний афсоналарни ҳам яхши билган. Бу ҳақда араб муаррихи Ибн Арабшоҳ ёзиб қолдирган: "Темур тарих (киتاب)лари худонинг раҳмати ва саломи бўлгур анбиёлар қиссаларини, роллоҳлар сийратлари ва ўтган салафлар ҳақидаги ҳикояларни доимо сафарда ҳам, ҳадарда ҳам ўқитиб, қунт билан тинглар эди. Буларнинг ҳаммаси форс тилида эди. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг, унинг қулогига, мутассил чалиниши натижасида Темур у (ҳикоят)лар жловини қўлга олиб, батамом ўзлаштириб, тўғ уз-мўлки мисоли қилиб олган эди. Бу иш шу даражада бориб етгандики, агар ўқитиётган киши бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб, саволга олар эди."²

Можар сайёҳи Ҳ. Вамбери ёзадики. "Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк имлосида ёзар эди. Бу ерда зикр қилинган "Тузукот" фикримизнинг далилидир".³

Академик И. Мўминов Шарафуддин Али Яздийнинг "Зафарнома"сига таяниб шундай ёзди: "Темур бош девонида "Манзумаи турк" асарининг тузилганлиги ҳақида маълумот берган. Ушбу асар ёзилаётганда унинг парчаларини Темурбек неча марталаб ўқиб чиққан, баъзи жойларини тузатган, таҳрир этган, қўшимча далиллар зарур бўлиб қолганда ўша воқеа содир бўлган ерларга одамлар юбориб аниқлаттирган, воқеаларнинг доимо тўғри хронологик тартибда ҳамда тарихий ҳақиқатга мос равишда яратилишини талаб қилган."⁴

"Тузуқлар" Соҳибқироннинг билими нақадар юксаклигидан далолат беради. Бу асарда Амир Темурнинг Амир Ҳусайнга бир байт битганлиги хусусида маълумот берилиб, мазкур байт келтирилган:

¹ П.Қодиров. Амир Темур сиймоси. Т., 2007. 11-бет.

² Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. К.2. У.Уватов нашрга тайёрлаган Т, 1992. 70-бет.

³ Ҳ.Вамбери. Бухоро ёхуд Моворауннаҳр тарихи. Т., 1990. 56-бет.

⁴ И. Мўминов. Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т, 1992. 12-бет.

Ёрга еткур, сабо, ким макр қилмишдир манга,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анга.¹

Шеърят мулкининг султони Алишер Навоий ҳам Темурбекнинг салоҳиятини исботлаб, шундай ёзган эди: "Темур Кўрагон . . . агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўп маҳал мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқугони минг яхши байт айтқонча бор".²

Манбаларга кўра, Темурбек беш ёшида Хўжа Илгор қишлоғида Мулла Алибек мактабида савод чиқарган. Сўнгра маҳалла масжиди қошидаги мактабда Шайх Шамсиддин кўлида сабоқ олган. Қуръон, ҳадис ўқиган ва шеърӣ асарлардан парчалар ёдлаган. 11 ёшида мактабни тугатгач, Шайх Шамсиддин сабоқдан ўзиб кетган Темурбекни мадрасага ўқишга тавсия этган. Темурбекнинг ёшлиги ва Кешнинг Хўжа Илгордан олислиги сабабли, у 14 ёшида Кешдаги Абдулла Қутб мадрасасида Жалолиддин Румийнинг "Маънавий ва маснавий", озарбайжон шоири Маҳмуд Шабустарийнинг "Гулшани роз" (Сирлар гулшани) асарида шеърӣ парчалар ёдлаган.³

Ривоят қилишларича, Соҳибқирон Шерозда олим уфзалоларни шаҳар масжидига йигиб, улар билан турли мавзуларда суҳбатлашиб, баъзи соҳаларда баҳс, мунозаралар ҳам уюштирган. Шунда Қуръонни каримни турли оҳангда ўқиш бўйича ҳофизлар ўртасида мунозара ва баҳс олиб борилган. Мунозарада Қуръонни каримни ёддан 14 оҳангда айта оладиган истеъдодли форсигўй шоир Ҳофиз ҳам бўлган.

Амир Темур Ҳофиздаги бу буюк қобилиятни сезган бўлса керак, "Сен Ҳофиз бўлсанг "Арофат" сурасини охиридан бошига қадар оятма-оят айтиб бергинчи?" деб мурожаат қилганда. Ҳофиз "Бундай қилиш (ёддан айтиш) мумкин эмас" деган экан. Шунда Соҳибқирон жамоа аҳлининг талаби билан Қуръонни каримнинг "Бақара" сурасини охиридан бошига қараб оятма-оят ёддан айтиб берганда, еттинчи оятга етганда аҳли анжуман ҳайратдан унга таҳсинлар айтишган"⁴.

Соҳибқирон машҳур олимларни ўз атрофига йигиб, илмий баҳслар ташкил этган, саройдаги баҳсларда шахсан ўзи қатнашган. Саройдаги илмий мунозаралардан бири сифатида Тафтазоний ва Журжоний ўртасидаги Қуръон ояти хусусида бўлган баҳсни айтиш лозим. Унда голиб бўлган Журжонийнинг Амир Темур ва бошқаларнинг олдидаги мавқеи янада ошган⁵.

"Темур тузуклари"да Соҳибқироннинг Қуръонда фол очиши ҳақидаги

¹ Темур тузуклари. Т., 2013. 50-бет.

² Алишер Навоий. Мажолус-ун нафоис. Т., 1961. 195-бет.

³ П. Қодиров. Кўрсатилган асар. 14-15-бетлар.

⁴ У.Санақулов, Қ.Мамараимов. Амир Темурнинг жаҳоншумул фаолиятидан лавҳалар. Т. 2014. 33-бет.

⁵ Д. Мақсудов. Руҳоният ҳомийси. - "Соҳибқирон юлдузи", 2011 й 4-сон 37-бет.

фикрлари ҳам унинг нақадар саводли эканлигини тасдиқлайди. 1946 йилда чоп этилган Британия қомусида ҳам Амир Темурнинг саводли эканлиги, Қуръонни яхши ўқий олганлиги ҳақида маълумот берилган.

Араб муаррихи Ибн Арабшоҳ Темурнинг машҳур донишманд Ибн Халдун билан учрашувида уни ақл-заковат эгаси эканлигини эътироф этган. Дамашқда машҳур араб муаррихи ва маърифатпарвари Ибн Халдун (1332-1406) билан узоқ ва мароқли суҳбатида аллома Соҳибқиронга Қуръони қаримнинг гўзал бир нусхасини ҳадя қилган. Ўз навбатида Амир Темур шошилинич ўрнидан туриб, муқаддас китобни бошига қўйган.¹

Муаррихлар Ҳофизи Абру, Абдураззоқ Самарқандийлар ҳам ўз асарларида Соҳибқироннинг фалсафа, табобат ва нужум (астрономия) фанларидан яхши хабардор бўлганлиги ҳақида маълумот беришган. "Темурнома"

асарида ҳам Амир Темурнинг анча саводли бўлганлигини тасдиқловчи қатор мисоллар мавжуд.

Масалан, Суриялик олим Муҳаммад Шайху (1890-1969) "Ҳақиқату Таймур" (Темур ҳақидаги ҳақиқат) асарида ҳам Амир Темурни саводсиз бўлган, деб даъво қилувчиларни инкор этиб ёзадики: "Темур саводсиз дейилган асарлардан бизга маълум-

ки, у олимлар билан кўп бора суҳбатлар уюштириб турган, Қуръонни чиройли тиловат қилар, тарихий, диний қиссаларни эшитишни хуш кўриб, ҳатто ўзи ҳам китоб тартиб этган.

Энди ўйлаб кўрайлик, қандай қилиб саводсиз одам олимлар билан суҳбатлаша олиши, Қуръонни маромига етказиб тиловат қилиши, ҳаттоки китоб ҳам тартиб қила олиши мумкин? Изланишларим шуни кўрсатиб турибдики, Абдуллоҳ Темур форс, туркий ва мўғул тилларини мукамал билган².

Муаррих Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, "Бу подшоҳи комкор

¹ Амир Темур жаҳон тарихида. Т., 2006. 93-бет.

² М. Тошев. Амир Темур ҳақидаги ҳақиқат.-Имом Бухорий сабоқлари, 2014 йил 3 сон,52-бет.

огзини жогир сари элтмади ва бир дами итоату ибодат фикридан ўзига шу иш кўнглидан кечмади. Ва муттасил иши Қуръон ўқумоқ ва фақиру мискиннинг ғамини емак эди¹. Бу соҳада устозлари Амир Чоқу, Шайх Шамсиддин Кулол, Шайх Қутбларидан таълим олган.

Шунингдек "Темурнома" да шундай ёзилган: "Дерларким: аввал Амир Темур Соҳибқиронни Шайх ул аълам тарбият қилдилар, иккинчи шайх Шамсиддин Кулол тарбият қилдилар. Учунчи Шайх Боҳурзий тарбият қилдилар. Тўртинчи Нақшбанд пирим тарбият қилдилар. Оламдин интиқол қилгунларича тўрт вали тарбият қилур эрдилар".²

Мир Саййид Барака, Шайх Зайнуддин Абу Бақр Тойободийлар ҳам

Темурбекнинг пирлари ҳисобланиб, доимо унга камарбаста бўлишган. Темурбекнинг ҳар томонлама камолга етишувида ўз даврининг эътиборли ва машҳур сиймолари, алломаларнинг таълим-тарбияси катта рол ўйнаган, албатта.

Амир Темур ислом ҳуқуқшунослиги илмини ҳар томонлама ўзлаштирган, бу соҳада юксак даражага кўтарилиб, фатво бериш салоҳиятига эга бўлган. Қуръони қарим оятларини тўла ёд олиб, уларни бошидан охиригача ва охиридан бошига қараб ёддан ўқиш малакасини эгаллаган. Соҳибқирон бу оятларнинг туб мазмунини чуқур тушуниб, ўзининг иш дастурига айлантирган.

Кўринадики, нуфузли манбалардаги далиллар Темурбекни мактаб ва медресаларда ўқитган муаллим ва муаллимларнинг номлари, улар ул зотнинг саводли, ақлу заковатли ва маърифатли эканлигини тўла тасдиқлайди. Унинг ёшлик ва йигитлик даврида эгаллаган чуқур илму маърифати ота-боболаридан мерос бўлиб ўтган баҳодирлик ва саркардалик истеъдодига уйғунлашиб, 24 ёшида тарих саҳнасига чиққанлиги манбаларда муҳрланган. Масалан, муаррих Ахмад Дони (Покистон) таъкидлайдики, Амир Темур ҳалихануз таъсирини ўтказаётган Ўрта Осиё цивилизациясининг асосчисидир.⁴

Демак, Соҳибқирон бобомиз ҳам дунёвий ҳам диний илмларни уйғун ҳолда пухта эгаллаган. Ул зот "Ҳофизул Қуръон" унвонини эгаллаган. Қуръон, ҳадис, тавҳид, тафсир, фикҳ, тасаввуф илмлари билан бир қаторда тарих, фалсафа, география, иқтисод, ҳарб, санъат, меъморчиликни теран билганлиги мозий саҳифаларида муҳрланган.

¹ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Т., 1997. 14-бет.

² Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Нашрга тайёрловчи П.Равшанов. Т., 1990. 95-бет.

³ А.Саидов. Ҳазрати Заҳири ота. -Т.: "Шарқ", 2015. 253-бет.

⁴ Д.Мақсудов. Кўрсатилган асар. 39-бет.

СОҲИБҚИРОН ДАВРИДА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК АЛОҚАЛАРИ

Ўзбекистон истиқлолга эришгач Соҳибқирон Амир Темур шахси озод Ватанимизнинг тимсолига айланди. Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек Амир Темурни англаш ўзligимизни англаш демакдир. Бутун ҳаётининг "Миллатнинг дардларига дағмон бўлишдан иборат" деб билган Амир Темур мураккаб тарихий шароитда марказлашган қудратли салтанат барпо этди.

Соҳибқирон Амир Темур ўзбек давлатчилиқ асосларини қайта тиклагани, унинг мавқеини янада юксалтиргани билан тарих олдига ғоят катта хизмат қўрсатган. "Ўзбекистоннинг бутунги озодлигини мустақкамлаш даврида Амир Темур биз учун буюк давлат асосчиси сифатида қадрлидир, - деб эътироф этади, Республикамизнинг Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов. - У давлат пойдеворини қўрган, давлатнинг ҳуқуқий асосларини барпо этган. Унинг давлатчилиқ борасидаги фикрлари нафақат ўз даври, балки келгуси авлодлар учун ҳам катта аҳамият касб этган"¹ Бу жараёнда Амир Темурнинг Европадаги Англия, Франция, Византия, Венеция ва Генуя, Кастиля ва Леон каби давлатлар билан олиб борган муносабатлари ҳам ғоят диққатга сазовордир. Мовароуннаҳрни ягона марказга бирлаштириб. Хуросон. Эрон, Гуржистон, Арманистон, Ироқ, Ҳиндистон каби мамлакатларни ҳам ўзига бўйсундирди. Амир Темур, нисоят, 1402 йилнинг 20 июль куни Ғарб ва Шарқ ўртасидаги чорраҳа - Туркияда ҳукмронлик қилиб турган Усмонли турклар султони Йилдирим Боязидга қарши Анқара жангида ҳам ғалаба қозонади. Бу муҳораба арафасида ва ундан сўнг ҳам Европа мамлакатлари билан элчилик алоқалари фаоллаша борди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, бу юриш арафасида Темурнинг Қорабоғдаги қароргоҳида бир неча кемалар билан ёрдам қўрсатишга тайёр эканлигини исботловчи ҳужжатлар билан Европадаги Константинополь ва Перадан элчилар ташриф буюргани айтилади.² Шунингдек, яна Генуя элчиси ҳам ўз ҳукмдорининг Темурбекнинг қўллаб қувватлаши ҳақидаги мактуби билан Амир Темур қароргоҳига ташриф буюрган.

Европанинг ўзида Амир Темур давлатига қизиқиш нисоятда кучли эди. Чунки, айнан Амир Темур Европадаги христиан дунёсини Боязид Йилдирим хавфидан сақлаб қолиши мумкин эди. Ҳақиқатдан ҳам Анқара яқинидаги тарихий жанг Европани бу хавфдан қутқарди ва Византия давлатининг ҳукмронлигини

¹ Каримов И. А. «Амир Темур-фахримиз, гуруримиз» Т, "Ўзбекистон", 1998. 62-бет.

² Ҳукҳам Х. - «Етти иқлим султони» Т, «Адолат», 1999. 242-бет.

ярим асрга узайтирди (1453 йилдагина турклар Византия пойтахти Константи-полни эгаллаб, унинг номини Истанбул деб ўзгартирадilar.) Европалик элчи-лар ўз навбатида Амир Темур давлатининг ижтимоий - сиёсий ҳаётини ўрга-нишга ҳаракат қилганлар. Бунинг кейинги Европада нашр қилинган тарихий асар-лардаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Бунга мисол қилиб, Францияда 1822 йилда нашр қилинган Селвестра де Сасининг "Темур ва Мироншоҳнинг Фран-ция қироллари билан олиб борган ёзишмалари" асари, Италияда 1733 йилда нашр қилинган Марин О Санудонинг "Венеция дождлари ҳаёти", Парижда 1886 нашр қилинган Ж.Деловелланнинг "Византия ва Ғарб мамлакатларининг XIV аср охири - XV аср бошларидаги ташқи сиёсати" номи асарларини мисол келтириш мумкин.¹

Анқара жангидаги ғалаба Амир Темурнинг Европадаги обрў - эътиборини юксак даражага олиб чиқди. Жумладан, Амир Темур қароргоҳига 1403 йилнинг май Франция қироли Карл (Шарл) VI, Кастилия қироли Генрих III, Англия қиро-ли Генрих IV нинг элчилари ташриф буюрган. Шубҳасиз, бу ташрифлар муҳим халқаро аҳамиятга эга бўлиб, уларда бутун дунё тақдирига дахлдор масалалар муҳокама қилинган. Франция қироли Карл VI га ёзилган хатда 1402 йил 1 август санаси қайд этилган. Хат жавоб тариқасида бўлиб, ёзишмалар кейин ҳам давом этган. Мактуб катolik архиепископимонах Иоанн орқали жўнати-ган бўлиб хатнинг асли ҳозир ҳам сақланмоқда.

Баъзи манбаларда архиепископ Иоанн ғарб катolikларининг элчиси сифа-тида Амир Темур ҳузурига ташриф буюргани ва Карл VI нинг мактубини кел-тиргани ҳақида фикрлар мавжуд. Ҳатто уни миссионер сифатида - яъни Темур давлатида катolik динини ёйишга ҳаракат қилганга айтилади.² Архиепископ Иоанн ўз элчилиги даврида тушлаган маълумотларидан "Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар" асарини ёзишда унумли фойдаланади. Бу асар олим Баҳодир Эрматов таржимасида 2007 йилда нашр қилинди. Шунингдек, бу давр-да Амир Темур ва Европа мамлакатлари ўртасидаги элчилик муносабатлари ҳақидаги манба бу Кастилия элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг 1403-1406 Самарқандга саёҳатлари натижасида ёзилган "Буюк Амир Темур тарихи" асари ҳисобланади. Руи Гонсалес де Клавихо Амир Темурнинг Боязид устидан қозон-ган ғалабасига бевосита гувоҳ бўлган, - Паё де Сато Майор ва Эрнан Санчес-нинг бевосита издоши сифатида Мовароуннаҳрга ташриф буюради. 1403 йилда Амир Темур испанларнинг элчиси сифатида Муҳаммад Кеший билан биргалик-да 1404 йилнинг август ойи охирида Самарқандга етиб келади. Клавихонинг Самарқанд сафари ҳақида кундаликлари уни бутун оламга машҳур қилиб юбо-ради.³ Клавихонинг асарларида Амир Темур ва унинг саройи билан боғлиқ ноёб маълумотлар берилган. Жумладан, Соҳибқирон саройидаги тўй маросим-лари, Бағдоддан топишган олтин дарахт, Бибиҳоним шахсияти маълумотларни айнан Клавихо асарида олиш мумкин.

¹ Аҳмедов Б. "Амир Темур дарслари" Т, "Шарқ", 2001. 80-бет.

² Ҳукҳэм. Ҳ. "Етти иқлим султони" Т, "Адолат", 1999. 47-бет.

³ "Амир Темур Европа элчилари нигоҳида" Т, 2007. 8-бет.

КРЕББИНИНГ ТАЖРИБАСИ

(Ҳикоя)

Том Креббининг шу шаҳардаги талабалик даврини кўп кишиларнинг эслаб юришларидан воқиф эмасман. Эҳтимол улар кўп эмасдир, шунга қарамасдан у мустаҳкам дўст тутинар, доимо яхши кайфиятда юрар, ҳамиша кулиб турар, унинг овози шер наърасини эслатарди.

Кребби коллежни мenden бир йил муқаддам тугатганди ва тиббиётдан амалиётини бошлаб юбориш мақсадида жанубдаги катта порт шаҳарга жўнаган эди. У ўз истиқболини олмосдек ярақлаган, шон-шухратга бурқанган ҳолда тасаввур қилаётганди тиббиёт соҳасида юқори билимдан ташқари, унда мижозларни бир даҳзада ўзига ром эта олувчи махсус услуби ҳам мавжуд эди.

Кребби Бриспорт деб аталувчи шаҳарга, "янгигина" олган дипломи ва ёшгина рафиқаси билан яшаш учун борган эди. Анча вақтгача дўстимдан оз-моз хабарлар эшитиб турдим. Бир гал илмий журналда унинг қисқароқ мақоласини ўқиб қолдим. Шу холос.

Бир куни унинг рафиқаси Кребби хонимдан келган телеграмма ҳайратимни оширди: у менинг Бриспортга боришимни ва эри билан учрашимиз зарурлигини илтимос қилган эди, сабаби унинг аҳволи чатоқ экан. Дўстимнинг ҳолидан жуда хавотир олиб эртанги поезд билан жўнадим. Кребби хоним платформада кутиб турган экан. Унинг айтишича, Том гоят асабийлашган, мижозлари қарийб йўқ

даражада, уйлари ва ишхонаси бўлимасини улар эпқага келтиришса, ишлари юришиб кетади деб уни ишонтиришим ва фойдали маслаҳатлар беришим лозимлигига умид қилишаётган эканлар.

Мен Креббини авваллари кўришиб юришимга нисбатан анчайин аянчли вазиятда учратдим. У озиб кетган, рангпати сулиққан, кўзларида илгариги учкундан нишон кўринмас, кулмасди, ҳатто аҳсия-аҳёндагина жилмайиб қўярди, унда менга маълум бўлган гайрат-шижоатдан, барваста йигитдан асар қолмаганди.

Тушундикдан кейин учовимиз йигилиш ўтказдик - бу ҳарбий кенгашга ўхшаб кетарди. Том ўз муаммоларини айтиб берди.

- Қўлимдан нимаям келарди, Жек? - деб савол берди у. - Маҳаллий аҳоли ҳатто менинг мавжудлигимни ҳам билмайди. Бу тарафларда докторлар қачонлардан буён ишлаб келяптилар, аксарияти тиббиётдан беҳабар, худди менинг аёллар кўйлагини тика олмаганимдек. Шундай экан, одамлар қандай қилиб менинг анчайин дуруст шифокор эканлигимни билсинлар?

- Тиббиётга доир илмий журналда галати касаллик билан оғриган мижозни кашф этиш ва у ҳақида мунозара қилишни эплай оласанми? Кейин эса биз газета мухбирлари билан интервьюни келишиб олардик.

- Газетами? - деди Кребби мушоҳада юргизиб, - ҳа! Ёмон фикр эмас. Бу

«Креббининг тажрибаси»

аҳамиятта молик нарса бўлади. Бироқ, уни эртага субҳидамда амалга оширамиз. Ҳозир чарчагансан. Уйқу эса инсон ҳаётининг зарурий палласидир.

Эртаси кунни биз тагин битта ҳарбий кенгаш ўтказдик. Якшанба эди, биз дераза ёнида чекиб ўтирар, кўчадан ўтиб бораётган оломонни томоша қилардик, жамоатта танилишини кашф этиш борасидаги режаларни муҳокама қилмоқда эдик.

- Хизмат кўрсатишдан бўшаган фурсатларимда токи мадорим қуриб қолгунча черковгача бўлган ораликда югурдим-елдим, одамлар саъй-ҳаракатларимни билиб қоларлар, деб ишонгандим, - деди у ғамгин оҳангда. - Лекин ҳеч ким мени танимаяпти, мен эса кўпдан-кўп мижозларим қонига шошилаётган шифокор эканлигимни тушунтира олмаяман. Бошқа нарсаларга ҳам уриниб кўрдим, бироқ ҳаргал ниятларим пучга чиқди.

- Биз бошқа турдаги бахтсиз воқеаларга муҳтожмиз, - дедим мен, - ана ўша сенинг номингни халқ эътиборига етказиши мумкин.

- Азиз биродарим, бу аини мен истаган иш бўларди. Агар номим "Бриспорт Хроникл"да чиқса, бир йил ичида беш юз карра ёки ундан ҳам кўпроқ эъзозланган бўлардим. Аммо уни қай йўсинда уdda қила оламан, кўчада жанжал чиқариш ва хибсга олиниш бундан мустасномикан?

- Менга қара, Том, - дедим мен, - сен чиндан ҳам номингни газетага чиқармоқчимисан?

- Ҳа, албатта.

- Ундай бўлса, чиқарақол!

- Қанақасига? Нимани назарда тутяпсан?

- Черковдан қайтиб келаётган тўда-

тўда одамларга назар сол, уларни кўрмайпсанми? Энди фараз қил, уларнинг нақ ёнгинасида, кўчада бахтсиз ҳодиса юз берди, бу биз учун фойдали, катта шов-шув бўларди, шундай эмасми?

- Сен одамлар тўдасига қарата ўқузишим, яраланган кимсани офисимга олиб келишлари тўғрисида гапиряпсан шекилли?

- Йўқ, лекин қани энди "Бриспорт Хроникл"нинг эртанги сониди мақола пайдо бўлса. "Афсуски воқеа Георгий кўчасида содир бўлаяпти. Одамлар черков хизматидан қайтишаётганида кўрадиларки, башанг кийинган кимса тупроққа булганиб ётибди. Уни қайтариб оладилар ва мудҳиш аҳволда қоқиниб-сўртиниб машҳур доктор Томас Кребби офисига келтирадилар. Унинг хонадони эса черков ёнидаги кўчанинг рўпарасида. Биз эсак машҳур шифокор шу алпозда зудлик билан унинг аҳволини яхшилашни ўз гарданига олди. Ўша жентльмен эса шаҳримизга кўзга кўринган сайёҳ бўлиб меҳмонхонада ҳордиқ чиқараётгани", деб айтиш билан ўзимизни бахтиёр ҳис этардик. Зўр иш бўларди-я!

- Ажойиб, Жек, ажойиб!

- Энди, қадрдоним, гап бундай. Мен сенинг Бриспортга келган олифта сайёҳингман ва бог дарвозаси ташқарисида йиқилиб тушаман, кейин ўрнимдан туриб, тушган шляпамни олиб кияман.

- Бир лаҳза кут-чи, ўйлаб олай, - деди Том ва беш дақиқа сигарет тутатди. - Ўтир, Жек, - давом этди у ниҳоят, - Ундан-да яхшироқ бирор нарса қила оламиз, деб ўйлайман. Сенга маълумки, титроқ тутиш - бу тутқаноқ ҳисобланади. Ўйлашимча, одамда бу касаллик кишини ўлимга олиб келмайди. Тутқаноқдан талофат кўрган мижоз

билан танилишимга шубҳаланаяпман. Менда бошқа фикр пайдо бўлди. Суза оласанми?

- Оз-моз.

- Сувдан қўрқмайсанми?

- Асло.

- Унда, юр мен билан бориб қўра-
диган жойларимиз бор.

Мен унинг қандай режа тузаётган-
лигини билолмадим, шу боисдан унга
саволлар беришимга тўғри келди. У
жимжит ҳолда денгиз томонга юриб
борарди, у ерда Том қайиқчини чорла-
ди: "Қайиқларингни ижарага берасан-
ми?" - сўради у.

- Ҳа, сэр, - жавоб берди қайиқчи.

- Ташаккур, - деди Том ҳамда ҳали-
ги кишининг тушунтиришларига қулоқ
тутмасдан уни ноумид қилганча нари
кетди.

Кейинги тўхтаган жойимиз Сусай
Отель бўлди. Уларда бирорта бўш
ўрин бормикан? Ҳа, бордир. Кейин
дорихона тарафга одиллаб кетдик.
Унда гальваник батарея бормикан? Яна
ўша жавоб ва қониқиш билан жилмай-
ганча Том уйига йўл олди.

Ўша оқшом у бизга ўз режасини
батафсил гапириб берди. Уч кишилик
кенгаш унга жузъий ўзгартириш ки-
ритди, мукаммаллаштирди ва қабул
қилди. Қарорни зудлик билан амалга
ошириш учун мен Бриспорт меҳмон-
хонасига боришим, ундан ихчамгина
хона олишим керак эди. У Томнинг
менга берган хонасидан шинам бўлма-
сада, қулайроқ жой беришларини сўра-
мадим. Эртаси тонгда эса меҳмонхо-
надан шошилганча чиқдим. "Агар бу-
гунги газетада Томнинг номи пайдо
бўлмаса, бу менинг айбим эмас" деб
ўйладим.

Ажойиб кун эди, қуёш ярақлаб, зар-
рин нур сочар, кўчалар эса одатдан

ташқари одамдан лиммо-лим эди. Ке-
лишилган учрашув жойимиздаги темир
кўприкка бориладиган йўлдан ўтаётга-
нимда Халқ майдонига катта соат ўрни
кўрсатди ва мен кўприк устидаги ки-
шининг тиббиёт шифокори Томас Креб-
би эканлигини дарҳол танидим. Бироқ
танимасликка олиб қайиқчи томон
қадам ранжида қилдим.

- Бир соатга қайиқ олиб турсам бўла-
дими? - сўрадим ундан.

У чин юракдан табассум қилди:

- Албатта, сэр, эшкак эшмоқчими-
дингиз?

- Ҳа, шундай бўла қолсин, - жавоб
бердим, - мени докка олиб бор, у ерда-
ги кемаларни кўрмоқчиман.

- Жуда яхши, сэр, - деди у ва қарийб
бир соат мобайнида қайиқчи эшкак
кумагида бошқариб турди, сўнгра орт-
га қайтдик. Қиргоққа яқинлашганимиз-
да: "Энди бироз эшкак эшсам бўлар-
ди, менга жисмоний машқ ҳам даркор"
дедим; Урнимдан туриб: "жойларимиз-
ни алмаштирайлик" дедим.

- Ҳушёр бўлинг, сэр, - деб қайиқчи
кичқирди, лекин у кечиккан эди, мен
эса ҳайқирганимча қўлларимни
кўтарган ҳолатда ўзимни сувга улоқ-
тирдим.

Ифлос, совуқ сув бошимни қоплаб
туришини туйиш роҳатихон эмасди.
Лекин сув чуқур бўлмаганлиги туфай-
ли тезда оёқларим сув тубига тегди,
шунинг учун хавф-хатарга ўрин йўқ
эди. Типирчилаб ўзимни юқорига ол-
диму бошим сув сатҳида намоён бўлди,
шу заҳоти қайиқчи сочимни ушлаб
тортди, у:

- Қимирламай турунг, сизни қутқа-
раман, - деб кичқирди. Мен соҳилда-
ги шовқинни ҳам эшитиб қолдим:

- Уни қутқаринглар! Ана у! У то-
монга сузинглар. Мен қайиқчи қўлини

силтадида яна сувга шўнгидим. Сув остида имкони борича узоқроқ муддат бошимни ушлаб турдим. Сув юзасидан қалқиб чиққанимда эса қайиқчи мени маҳкам ушлаб олди. Энди ундан қутулишнинг имкони йўқ эди. У қайиқни қиргоққа ҳайдади. Қиргоқ шундоққина ёнимизда эди, тез фурсатда етиб бордик, мен қумлоқда ўзимни ўликка солиб ётавердим.

- Тамом-вассалом, бечора дўсти биродар, - деди кимдир.

- Докторга одам юборинг, - деди бошқа бир овоз.

- Уни ағдариб қўйинглар, қон босимини текширинглар.

- Тўхтанг! - деган баланд овоз янгради, - Тўхтанг! Ёрдамим керакми? Мен докторман. Нима гап ўзи?

- Ортга чекининглар! Уни доктор текшириб кўрсин!

- Менинг исмим доктор Кребби. Бечора ёш жентльмен. Унинг жойи узилган деб кўрқаман. Том шляпасини чиқарди. Атрофлагилар ҳам шундай қилдилар. - Бироқ, эҳтимол бу вазиятдан чиқиш имконияти бордир, - деб Том давом этди. - Уни меҳмонхонага олиб бориш керак.

Меҳмонхонада мени жуда юмшоқ каравотга ётқизишди. Фалокат ҳақида хабарлар аллақачон тарқалиб улгурганди: ташқарида кўча тарафда тўпланган оломоннинг бақир-чақири эшитилар, мен ётган хонага олиб келувчи зинапояларда одамлар тобора кўпаймоқда эди. Том жуда кам кишининг, фақат танилган одамларнинг, жумладан, "Бриспорт Хроникл" газетаси мухбирларининг ичкари киришларига рухсат берганди, холос; аммо у ҳар беш дақиқада деразадан оломонга қарата бюлетен узатиб турди.

- Жони батамом узилибди, - деган

бўкиригини эшитдим, - лекин уни ҳаётга қайтариш учун бор имкониятни ишга соламиз, бу бизнинг бурчимиз. Маршал Ҳоллнинг услубидан фойдаланиб кўрамиз.

Том пальтосини ечиб, каравотга чиқди ва тортиб-итариб мени иккала томонга аганатдики, гўё суякларим синиб кеттудек бўларди, атрофимизда эса фуқаролар миқ этмай қараб туришарди. Бироздан сўнг у жимиб қолди, дераза олдига югурди ва:

- Ҳаёт нишонаси йўқ, - деб бўкирди, қайтиб келгач, илгариги ҳаракатларини такрорлади.

- Умид йўқ, - деди у ниҳоят.

- У асфаласофилинга равона бўлди. Бечора йўлти. Шундай деб у эшик олдида борди ва уни очди. Айни шу лаҳзада миясига янги фикр келди чоғи, ортга бурилди.

- Битта йўли бор, - деди у. - Биз электрдан фойдаланиб унинг синиб кўрмадик. Унга асаблар кучи сингари бир қанча йўналишлар бўлади. Шу атрофда дорихона борми?

- Ҳа, доктор, муюлишда Маклаган

Зуддан келинг. Одамларнинг ярмиси чаққонлик билан чопиб кетди. Улар иссиқлаб, қизариб, шиддат билан қайтиб келдилар, биттасининг қўлида қуёшда ярақлаб турган тахта қути бор эди.

- Ҳозир, жентльменлар, - деди Том, мен шу мақсадда электр токидан фойдаланувчи Буюк Британиядаги илк тиббиёт ходимиман. Талабалигимда шун

унисини эса чап оёгига қўяман. Мен мушуклар билан ўтказилган тажрибада ажиб хулосаларни кўрганман. Шояд, инсон танасида. . .

Натижа ёмон бўлмаганди. Бу бир тасодифми ёки Томнинг ҳазиломуз гоясими, ҳар нечук, айтолмайман. Кейинчалик у уни тасодиф деб қаттиқ туриб олганди, лекин у менга бақувват батареядан кучли ток юборган экан. Кўчадан ҳам эшитса бўладиган авжли бақир-чақир билан мен каравотдан отилиб кетиб хона ўртасига келиб тушдим. Аъзойи баданим ток зарраларидан тўлиб-тошганди. Сочларим сих-сих бўлганди. Хаёлимда кўзларим ерга оқиб тушаётгандек эди.

- Тентакмисан! -деб Томга бақира кетдим. - Суякларимни синдирганинг камлик қилдими сенга! Ўша матоҳнинг билан мени мажақлаб ташлаш заримиди сенга?

Давра қуриб турган шу тахлит кишилар афт-ангорида бунчалик қурқув аломатлари бўлмаган, шундай ешдаги вазмин кишиларнинг бунчалик сезтар қалиб кетганлигини кўрмаганман. "Бриспорт Хроникл" мухбири биринчи бўлиб, бошқалар унинг орқасидан тарқалдилар. Фақат Том ўзини йўқотмади.

- Мўъжиза, - деб қичқирди у деразадан қараб, - мўъжиза! Дўстимиз ҳаётга қайтди! Таксига одам юборинглар. Кейин менга юмшоққина қилиб: "Худога шукур, Жек, тинчлан! Яна каравотга бориб ёт" деди. У дераза томон югурди ва халойиққа қараб:

- У тирилди, лекин ҳали нимжон, хотираси сусайган. Илтимос, таксини меҳмонхонага кириш жойигача олиб келинглар. Ана бўлди. Энди уни машинага чиқаришимга кўмаклашиб оборинглар, - деди.

Улар менинг пастга тушишим ва таксига чиқишимга мадад бўлиб турдилар. Мен билан таксига кираркан Том атрофимиздагиларга қараб шундай деди:

- Ҳозир унинг хавф-хатардан фориғ бўлганлигини эътиборга оламан. Агар кимда бу бечора киши ҳақида маълумот бўлса, марҳамат қилиб олдимга келсин. Менинг манзилим Георгий кўчаси, 81 уй. Эслаб қолинг, Доктор Кребби, Георгий кўчаси 81 уй. Мен олдинроқ айтган гапимдан ҳам батгаррогини айтиб улгурмасимдан у эшикни ёпди ва бизни завқ-шавққа тўла одамларнинг ўзида йўқ хурсандчилик қий-чувлари билан кузатиб тургани ҳолда бу ерни тарк этдик.

Афсуски, мен ўзимизнинг бетакроп томошаларимиз ҳосилини кўриш учун Бриспортда узоқ муддат қололмасдим. Том ўша оқшом бизни шампан виноси билан сийлади. Менга ўз касбимга қайтиб бориш учун Манчестрдан жўнатилган телеграммани келтириб беришганда, кайфиятимиз, вақти чоғлигимиз аъло даражада эди. "Бриспорт-Хроникл"нинг эртанги сонини сотиб олмагунимча кутиб турдим ва зерикарли поезд саёҳатимни бахтсиз воқеаларни ўқиш билан ўтказдим. Деярли ярим саҳифа доктор Креббининг истеъдоди ва ўлган инсон билан ўтказилган электр муолажаси самарасига бағишланган эди. Бу ҳикоя қисқартирилган ҳолда Лондон газеталарида берилган, кейинчалик эса тиббиёт журналида жиддий баҳс-мунозараларга сазовор бўлган эди.

Бриспортда Томнинг мавқеи ва таъсири у жўнатган қуйидаги мактубида ошкора сезилиб турарди.

«Мени ҳаётга қайтарган инсонга саломлар бўлсин!

Бриспортдаги ишларим хусусида билишни истайсан деб фараз қиялман. Айтиб бера қолай. Бошқа шифокорлар кунма-кун мижозларини йўқотяптилар, агар уларга ёрдам қўлимни чўзмасам, тиббиёт бўйича амалиётларидан батамом воз кечардилар. Уша кичкина латифанамо ишимизнинг эртаси куни оёғи кесилган боласини етаклаб бир аёл келди, боши ёрилган яна бир хоним ташриф буюрди. Нафас йўллари яллиғланган бир эркак киши ҳам. Грипп туфайли азоб тортаётган тагин уч нафар бемор. Шундан сўнг ҳафта мобайнида камида ярим дюжена (олти дона) янги номлар ка-

саллик тарихи дафтарларида пайдо бўла бошлади.

Сен ҳам қачон бўлмасин бир кун ўз бизнесингни бошлаш қарорига келарсан, шуни билишни истайсан. Бориб ёрдам бермоқчиман, агар зарурат тугилса, жамоат йиғилган майдонда куни дароз бошим билан туришга тайёрман.

Хайр. Рафиқамдан миннатдорман. Доимо эҳтиром билан, Томас Кребби.

Бриспорт. Георгий кўчаси. 81 уй».

Инглиз тилидан
Жуматурди Ақиев таржимаси.

I

ОКБУРУН

Боймирза бир ойдан бери бетоб. Бошида чап қўли ва кўкраги остида санчиққа ўхшаш огриқ пайдо бўлди. Утиб кетади, деб парво қилмади. Аммо бу огриқ кундан-кунга зўрая бошлади. Бора-бора иштаҳаси йўқолиб, овқат ейишдан қолди. Кунда бир пиёла сутни қистаб, қўймай ичиртирадилар. Охирги кунларда ютган сулоқликларини қайт қиладиган бўлди. Уйқу босиб, беҳуш кўп ётар эди. Очлик тинка-мадорини куришиб қўйди. Бугун кечагига қараганда Боймирзанинг аҳвали бироқ дуруст. Кўзини очиб атрофга олазarak боқди. Бошида турганларга ажабсиниб термулди. Сўнгра, опаси Зайнабнинг қўлини устига қоқсуяк қўлини босди. Бир нарсалар демоқчи бўлди. Гапиришга мажол и етмади. Бармоқлари билан имо-ишора қилди.

- Сув сўраяпти, - Рўзихол момо Боймирзанинг нима деяётганини англагандай бўлди ва йигилганларни ташқарига чиқишга даъват этди. - Уйни бўшатинглар, тоза ҳаво кирсин.

Рўзихол момо кенг енгларини тирсагигача шимариб, узатилган сув тўла пиёлани қўлига олди.

- Ярим пиёла бўлса бўлади, - пахтани сувга ботириб Боймирзанинг қуруқ лабларига босди. Оғзига беш-олти томчи сув томизди, - тилини ҳўлади. Аммо, бу чанқоқни босмади шекилли, Боймирза Рўзихол момони қўлини ушлаб, пиёлага ишора қилди.

- Сув! Сув ичим келаяпти.

Ютган сув томчилари қувват бўлдими, Боймирзанинг сув сўраган гапини бошида турганлар эшитди.

- Боймирзакон, уч кундан бери бир огиз сўзингизга интиқ қилдингиз, оғасини кучоқлаб уввос солди Зайнаб момо. - Нимага бундай қилаяпсиз? Мени танияпсизми?

- Танидим опагон, танидим, - шийкаста, мажолсиз оҳангда жавоб берди Боймирза. - Нега бунича одам йигилган? Менга нима бўлди?

- Ҳеч нарса бўлгани йўқ айланай, - Рўзихол момо Боймирзага далада берди. - Бироз шамоллагандай бўлибсиз. Кўп ухладингиз. Шунга булар, бироз алағда бўлгандай бўлишди.

Рўзихол момо йиглаб-сиқтаётган Зайнаб момога ишора қилди.

- Унг томонидан ўтинг. Гавдасини кўтариб, орқасига ёстиқ қўяйлик. Нафаси ўнгланиб, қони юришади. Келинлардан қайсиси бор, - эшик томонга ўгирилиб топшириқ берди Рўзихол момо, - бир пиёла сутга қант солиб олиб келинглар. Кўпам ширин бўлмасин. Тушга мастава ичиртирамиз.

Боймирза ширин сутни ҳўлаб, дам олиб ичди. Ичганда ҳам ютиниб, қийналиб ичди. Бир ош пишиги вақтдан сўнг кўзи анча равшан тортди. Ҳолини сўраб келганлар билан сўрашди.

- Нега Ҳисорбой наварам кўринмаяпти? - Боймирза опаси Зайнабдан сўради. - Айтинг, келиб, ёнимга ўтирсин.

1

- Ёнингизда эди. Мол-ҳолига қараяпти. Алағда бўлманг келади ҳозир.

Ҳисор неvara бобосининг бўйнига осилди. Боймирза мажолсиз қўллари билан унинг бошини силади.

- Эркатоим, тойчоғим. Отагинам. Отамнинг ўрнини босувчи отажоним.

Боймирзанинг дами ичига тушди. Қўллари қалтиради. Унинг юраги йигламоқда эди.

- Бобонгни ёнидан ўтир, - Зайнаб момо Ҳисорга бобосининг ўнг томонидан жой кўрсатди. - Энди ҳеч ёққа чиқма. Бобонг билан гурунглаш.

- Тўғри айтасиз, опа, - опасининг гапини маъқуллади Боймирза. - Ҳисор неварамга Оқбурун отимизнинг қисматини гапириб берсамми, деяпман. Уйланиб, бола-чақали бўлса бола-ларига, кейин қишлоқ одамларига мавриди келса гапириб беради.

Рўзихол момо Зайнаб момонинг қулогига шивирлади.

- Уй ёритаяпти. Икки кунлиги борми, йўқми? Бундан оёққа турса, юзга киради.

Зайнаб момо кўз ёши қилди.

- Билмадим янга, бир дарди бедавога йўлиқди-ёв.

Катта келин Рўзихол момога юзланди.

- Маставани қайнатиб, қатиклаб қўйдим.

- Тур! Ҳисор ўғлим, - Зайнаб момо Ҳисорни янгасига эргаштирди. - Бир коса мастава олиб кел. Қўлинг билан бобонгга ичиртир. Сенинг қўлингдан ичади.

Кечга томон Боймирза анча кучта кириб қолди. Гаплари ҳам дадиллашди. Уйдагиларнинг чеҳраси ёришди.

- Мен Ҳисор неварамга Оқбурун отимизнинг қисматини айтиб берсам, девдим, - яна опаси Зайнабдан ижозат сўради Боймирза. - Рухсат берасизми? Шу денг икки кун олдин отам оқсоқол билан энам қўл ушлашиб уйимизга келдилар, - қўрган тушини опасига айтиб берди Боймирза. - Оқбурунни эгарла, дедилар менга. Сени миндириб, олиб кетамиз. Тавба қилдим, отни эгарладимми, миндимми эсимда йўқ. Уйғониб кетдим. Оқбурун от қисматини сўзлаб берсам ота-онам билан гурунглашгандай, акаларим Хонимқул, Боқи, Алмирзалар билан бирга бўламанми, деяпманда. Барибир кечаси уйқум келмайди.

- Мен ёнингиздаман. Нафасингизни ростлаб, дам олиб сўзлаб беринг Оқбурунни. Ҳам-масини айтинг. Бошимизга тушган қора кунларимизни ҳам гапиринг.

- Қандай паҳлавон келбати, Алпомиш сийқли акаларим бор эди-я, - Боймирза бир тин олди. - Акаларим ҳақида ҳам гапириб берсам бўладими?

- Бўлади оғажоним, бўлади. - Кўнглингизда нима гап бўлса, ичингизни бўшатинг, - Зайнаб момонинг вужуди титраб кетди.

Ана-мана дегунча Боймирзанинг қирқи ҳам етиб келди. Кечга томон маросимга келувчиларнинг сафи узилди. Узоқ қишлоқлардан келган қариндошлар қолишди.

2

- Бир сўров бор. - Эшқувват уй тўла одамлар эътиборига таклиф киритди. - Бекорчи гапларни йигиштирайлик. Раҳматлик Боймирза невараси Ҳисорга айтиб берган Оқбурун от қисматини эшитайлик. Нима дейсизлар?

- Маъқул!, Маъқул! - дейишди меҳмонлар ҳам сўровга эътироз билдирмай. Бизлар розимиз. Васият қилган бўлсалар айтиб берсин.

- Ҳисор Оқбурун от қисматини бобосидай қилиб бизга айтиб бероладими? - Назар писанда қилди ўтирганларга.

Уста Эшқувват Назарнинг киноясидан ранжиди.

- Ақл ёшда эмас Назар. Мана сен эликка кириб ҳам парсоқи гапларингни ташламадинг. Қайси даврада ўтирсанг бир томонга тортиб туриш одатинг бор. Ҳисор ўн олтига кирди. Уқитувчиси зеҳни ўткир, нутқи равон деб маътайди. Айтинглар Ҳисор меҳмонларнинг олдига кирсин.

Ҳисор уйга кириб, меҳмонларга салом берди. Сўнгра пойгоҳда тизанлаб чўқди.

- Жойлашиб ўтир, ўғлим, - уста Эшқувват сўйди Ҳисорни. - От ўрнини той босар, дейдилар. Бобо-момонинг ўлими мерос. Бобонг раҳматлини ҳамма ҳурмат қилар эди. Уқимишли, одам эди. Кўп йил фермага зоотехник, мудир бўлиб ишлади. Халқпарвар, саховатпеша одамлигини биламиз. Саксон тўққиз ёш, улуг ёш. Тўшакка михланиб, қўлидан олдирмай омонатини толширди. Бобонг сенга айтиб берган Оқбурун от ҳақидаги айтганларини биз-

«Оқбурун»

ларга ҳикоя қилиб бер. Оқбурун от ҳақида эшитганмиз-у, бизга етиб келмаган, билмаган воқеалар ҳам бор-да.

Ҳисорнинг боши эгилди. Бобосининг ўша кечадаги ҳолати кўз олдига гавдаланди. Аламлари бўғзига тош бўлиб қотди.

- Хафа бўлма, болам, - меҳмонлардан бири Ҳисорга кўнгил берди. - Васият бу омонат, қарз гап. Оқбурун от ҳақидаги ҳиссани бизга сўзлаб бер. Бобонгни арвоҳи шод бўлади.

Ҳисор бошини кўтарди. Изтироб ва қайгулардан ҳоли қилди жисмини. Кейин эса бобоси айтиб берган Оқбурун от ҳақидаги воқеаларни дона-дона қилиб ҳикоя қила бошлади.

III

Қиш ҳар йилги вақтидан эртачироқ келди. Икки кун олдин ёққан қордан кўзга таппиланадиган жамийки борлиқ оқ либосга бурканди. Бутун ўзгача бир ҳолат. Офтоб тоғлар ортидан очиқ чехраси билан бўй кўрсата бошлади. Қорнинг заррин парчалари қуёш нурида ялтираб, кўзларга ойна тутмоқда. Гўё қуёшнинг тафтидан қорлар эриб кетадигандек Тушга яқин осмонда пайдо бўлган паға-паға булултар, эсаётган чиланинг совуқ нафаси куннинг иссиқ тафтини кесиб турди. Ҳамон совуқдан теварак атроф карахт. Умри тугаётган кун бўлса, беҳаловат дамларини туннинг сукунат ва сокин палласига ўрин бушата бошлади. Осмон кечга томон тиниқлашди. Уфқ ловиллаб ёнди. Тоғларда нозик нурлар сепини ёйди. Катта Ўра қишлоқлари узра қалқон бўлган тоғлар бағридаги арчаларнинг учи ана шу нурлардан ёришди.

3

Оқшом қора чотирини судради. Ой ва юлдузлар қоронғилик зулматини йиртиб, ёруғлик ҳада этди. Бу кеч ҳам совуқ бузадиганга ўхшайди. Айниқўтонг отар пайти. Шундай совуқ ел эсадики, тошни ёрай дейди.

Шоймардон оқсоқол биринчи бор бундай қишни кўраётгани йўқ. Қўй, эчкиларини бос-тирма қўтонга, молларини молхонага қамашиб, от, байталларини сайисхонага боғлаттирди. Пешиндаги ишларни бажариб бўлган дастурларнинг ишидан кўнгли тўлагач, уйга кирди. Пустинини ечиб, чопонини қийди. Иссиқдан ҳузур қилиб ётган ўғил-қизларининг ёнидан чўкиб, икки қават қилиб сарфал устига ёнилан кўрпага гиламнинг бир четини очиб, оёқларини тикди.

- Ҳалитдан қаттиқ совуқ бўляпти, узун қишни қандай ўтказамиз, хотин?

-- Қишни энди кўрялсизми, отаси, - оқсоқолнинг хотини эрига тасалли берди. - Сигир йилида, қор, ёмғир кўп бўлади, дейдилар. Қишнинг совути бўлмаса барақа қаердан келади.

Шоймардон оқсоқол хотини берган ёстиққа тирсагини босиб, кўрпага қўшиб гиламни елкасигача тортиди.

- Туринг отаси, гап бор. Хурсанд бўласиз.

Шоймардон оқсоқол бироз гавдасини кўтариб, хотинига қаради.

- Сигиримиз туғдими?

- Йўқ!

- Ражабхон келин бачаладимиз?

- Йўт-е . . . Бошқа гап бор.

Оқсоқолнинг хотини захри синсин деб қўйган қишқи қовунни сандалнинг тагидан чиқариб, устига қўйди.

- Пешинда бўғоз қўйларнинг емига майда сомон аралаштираман деб сомонхонага кирдим. Сомон тагидан қовун чиқди. Насибамиз экан-да. . .

Оқсоқол чордона қуриб ўтирди. Кейин қовунни қўлига олиб, салмоқлаб кўрди.

- Бунга қара-я, хотин. Кузда Ғузор бозорига йигирма бош палжи қўчқор чиқариб, бир улов қишқи қовун бозорлик қилиб келганим эсингдами? Шундан қолган экан-да.

Хотини дастурхонга тол товоқ ва пичоқ келтириб қўйди. Қовун роса шира боғлаган экан. Оқсоқол қовуннинг бир палласини тилимлай бошлади. Ўғил-қизлари қовун ҳидини олиб, сандалнинг тагидан тизилиб чиқа бошладилар.

- Яхши бола бўлиб турганга тилимнинг энлисидан бераман, - оқсоқол болаларни тартибга чақирди. - "Менга! Менга!" деб тўполон қиладиган энсизидан олади.

Хотини ҳазил қилди.

- Қовунни топганга жуда энлисини берасизми?

- Шоймардон оқсоқол хотинига буюрди.

- Хонимқул билан Алмирзани айтиб кел. Келинлар ҳам келсин. Бир майиз қирқ қишига етган.

Ташқаридан бегона одамнинг чақиргани эшитилди.

- Ҳой, бой бова! Бой бова, ҳой-й! . . .

Эру хотин бир-бирларига қарадилар.

4

"Ким бўлдийкан бевақтда келган одам?"

- Мен бир қараб келай-чи, - ўрнидан туриб пўстинини кийди Шоймардон оқсоқол. - Меҳмон-пеҳмон келгандир.

Оқсоқол икки тавақали эшикни бир тавақасини очиб, ёнбош бўлиб, ташқарига чиқди. Уй ичига туман бўлиб совуқ ҳаво кирди.

- Ассаламу алайкум, бой ака. Шом бахайр.

Узун пўстинга ўраниб олган бўлса-да, гапиришга оғзи қовушмаётган кутилмаган меҳмоннинг аҳволини кўриб Шоймардон оқсоқол ачинди. Ориқлигидан жулари ўсган, базур оёқларига таяниб турган байталнинг жип-жоловидан ушлаб турган панжалари ҳам совуқдан қотиб қолган эди.

- Кечга қолдим, ака. Бир кечгага жой берасизми?

Шоймардон оқсоқол байтал арқоғини меҳмоннинг қўлидан олиб, сайсхонага тортди.

- Эгарни узинг. Мен гиламми, китизми олиб чиқай. Ҳозир бу жониворни иситамиз, қоринни тўйдирамиз. Хотин, учоқда ўт ёқ, - қим экан деб алағда бўлиб эрининг орқасидан ташқарига чиққан хотинига буюрди оқсоқол. - Йулорчи-меҳмонимиз тарашадек қотиб қолибди.

Бир ош пишиги вақтдан кейин меҳмоннинг юзларига қизиллик югуриб, жон кирди.

- Иссиқ чойдан ичинг, - шопиёлада сузилган чойни меҳмонга узатди оқсоқол. - Совуқ қотганингизни кесади.

Кейин ўтирилиб хотинидан сўради.

- Ширғуручинг пишмадими? Догдланган сариг ёғни косага солиб, алоҳида олиб кел. Таъбга қараб, кўллагиб еяберамиз. Тўтримй меҳмон?

Оқсоқол меҳмонга қаради. Меҳмон бўлса "ихтиёр сизда" дегандек бошини эгиб қўйди.

- Ҳўш, - деб сўради Шоймардон оқсоқол қорни тўйиб, қайғуси кетган меҳмондан. - Танишайлик энди. Кимсиз? Кимлардан бўласиз? Қаерга кетяпсиз?

Меҳмон гапни узоқдан бошлади.

- Шу байтал баҳорда йигирма иккига киради. Раҳматли отам мулло Ҳазрат Шеробод бозоридан гунажинлигида сотиб олган эди. Ҳар йили биттадан қулун туғиб беради. Қаридида жонивор. Узиям байталмисан байтал эди. Оёқлари узун, бўйнидан қучоқласангиз қўлингиз қўлингизга етмас, сағрилари бўтжамадай, калласи кийикникидай чиройли эди. Кўпкарига қўшсангиз тўдадан қуруқ чиқмас, тушиб қолган такага боглаб қўйгандай эди. Қишки кўтонимиз Дархонда, қўйларни боқибмиз-у, от, молларга эътибор бермабмиз. Айниқса, байтал чарчабди. Тонг саҳардан чиқувдим. Ингичка қишлоғида бир дам бердим. Икки кило арпа бор эди, тўрвадаги сомонга аралаштириб илдим. Арпабулоқдан бу ёғига судраб келдим. Қорнидаги қулунига ачинапман. Омон-эсон тугдириб олсам, бошқа бу байталда ҳақим қолмайди.

Шоймардон оқсоқол меҳмоннинг елкасига қўлини қўйди.

- Мулло Ҳазратга аммамнинг қизи тушган. Отангиз бизга почча бўлади. Қаршибой деган катта ўғли бор. Қўшқул қишлоғиданман, демайсизми?

- Мен Қаршибойман, - оқсоқолга тикилиб қолди меҳмон. - Онам раҳматли, "Чуқурли қишлоғида тоғаларинг бор" деб бир неча маротаба айтганлар. Умр ўтаркан. Бизлар ҳам ёшлик қилиб, иш-иш деб гапларига қулоқ солмадик. Энди пушаймонмиз.

Шоймардон оқсоқол ука, сингилларини, қишлоқдаги таниш-билишларини сўради. Хўп деганча суҳбатлашдилар.

- Энди жиян, - Шоймардон оқсоқол меҳмонга юзланди. - Магрибдаги меҳмоннинг ризқи Машриқдагисига қўшилган экан Бугун янгангиз сомон тагидан куздан бери қолиб кетган бир қовунни топиб олибди. Энди сўйиб, болалар билан баҳам кўрамиз деб турганда сиз келиб қолдингиз. Манови укаларингиз қовун еймиз деб ухламай ётибди, - Шоймардон болаларни уйғотиб, хотинини имлади. - Қовунни олиб кел. Пичоқ, тол товоқнинг ичида эди.

Қовунхўрликдан кейин ҳам Шоймардон оқсоқол меҳмон билан қишлоқ сукунатга батамом бош қўйгунга қадар уёқ-буёқдан анча суҳбатлашди.

IV

Эрталабдан ташвиш кутаётганини Қаршибой қаёқдана билсин. Нонушта қилиб бўлгач, Шоймардон оқсоқолдан йўлга тушиш учун рухсат сўради.

- Манзилнинг узоқ. Тоғларда қор қалин тушган, жиян. Етти қишлоқдан ўтишинг керак. Бу чарчаб қолган байталнинг билан узоққа боролмайсан. Оёқлари музлаб қолган бўлса, ҳали ётган ўрнидан туролмаса ҳам керак.

Оқсоқолнинг айтганидек бўлди. Қаршибой байтални камчилади, нуқтасининг ип-арқонидан у томон, бу томонга қаратиб тортди. Олди оёқларини тўғрилаб, туришига кўмак берди. Уринишлар бефойда, байтал ўрнидан туришга ҳаракат қилмас эди. Йигитлар арқон солиб, байтални ердан кўтариб, "Ну-чу!" ладилар. Аммо, байтал қулоқларини қоқмас, "урсанг ўламан!" қабилида чўзилиб олган эди.

- Фойдаси йўқ. Азоб берманглар, - йигитларни уринишдан тўхтатди оқсоқол. - Ётган жойида ем-хашагини бериб, сувлаб туришдан бошқа чора йўқ. Кунига тўрт-беш килодан арпа еб, кучга кирса, ўзи туради. Хонимкул, Катта ўғлига буюрди оқсоқол, - қора қашқа дўнани меҳмонга эгарлаб бер. Байтал бизда қолади.

Шоймардон оқсоқол Қаршибойни четга тортди, таклиф киритди.

- Фойда-зиён худога аён, жиян. Қора қашқа ҳам от бўлиб қолди. Кўпқарига четдан қўшиб турибмиз. Рози бўлсанг байталнингга бошма-бош берардим.

Қаршибой ияк қашиб, ўйланиб қолди.

- Тоға. сизнинг ҳақингиздан кетмай. Менку розиликка розиман. Байтал сизга ташвиш келтириб, ҳалигидай бўлиб қолса . . .

- Бу ёғи пешонамдан. Мен фойда-зиён ҳақида ўйлаётганим йўқ. Қўлингни бер. Розимисан? Оқсоқол Қаршибойни отга миндириб, дуо берди.

- Сенга гап бор, ўғлим, - Хонимкулни ёнига чақириб олди Шоймардон оқсоқол

6

- Қора қашқани бериб юборганимдан хафа бўлдингми? Йигитнинг оти битта бўлмайди. Қора қашқа тезликка тез чопарди-ю, кўпқарига кам қувват эди. Пайлари ингичка, миниб юришга мос от. Сенинг отинг, - ётган жойида хашакни ямлаб чайнаётган байталга ишора қилди оқсоқол, - мана шу байталнинг қорнида. Менам айтдим қўйдим-да.

Шоймардоннинг аждоқлари тоғлик чорвадорлар бўлишган. Бовасининг боваси замонидан бери арча, тоғ, дара, дашт орасида, табиат билан, мол-ҳол билан ҳамнафас яшаган уруғ авлоди. Бобоси Шодмон болаларига "сенлар ҳам ота-бобонгни қонига, асли-наслинга тор-тасан. Бу қишлоғинг, бова маконингни кўз гавҳаридай қўриқлаб мол-ҳолдан, отдан ажрал-ма. Қозигингда улоқчи отинг байловли, кўкка сапчиб турадиган бўлсин. Айниқса, от зоти-ни таниб, танлайдиган бўл. Меҳнат қилиб, ризқ, давлат топ. Тоғдай суянчигинг, оғирингни енгил, узогингни яқин қилувчи, балолардан омон сақловчи, ор ва ориятингни кўтарувчи қанотинг-тулпор отларни сев. Аждоқларинг урфу қасбини ҳурмат қилмасанг қорнинг нондан тўймай, хору зор бўлиб умр кечирасан. Шуни билиб қўй, сен тоғликсан. Тоғдай кенг

елкаларинг, тогдай балаңд бошинг бўлсин. Эслаб юрсен чорвадор зурёдисан, суяк сура-сан", деб насиҳат қилган. Йиллар ўтиб болалар болаларига бу фарз гапни етказиб келабер-ган.

Шоймардон оқсоқол эшитганига амал қилган йигит бўлиб улғайди. Меҳнатдан қочмади, илмни ҳазина деб билди. Отаси Шотўра оқсоқол ўлгандан кейин элдошлари Шоймардонни оқсоқолликка сайлашди. Бу Шоймардон учун қишлоқдошларининг катта ишончи эди. Эл-нинг отасидай бўлди. Чуқурли қишлоғидаги одамларнинг яхшию ёмон кунига маъсул бўлиб қолди. Отни жуда яхши кўрарди.

V

Киш узоқ чўзилди. Ниҳоят баҳорнинг тафти уфура бошлади. Чинакам кўклам келди, - кун чарақлаб чиқди, тоғ ён бағридаги арчаларга кўрпа бўлиб тўшалиб ётган қорлар эрий бошлади, осмон тиниқ, зангори бўлди.

Байтал ўн кунга қолмай куч-мадорга кирди. Энди у булоқдан сув ичиб қайтадиган, арпа бериладиган вақти бўлса, қулоқларини жимирлатиб, кишна-диган бўлиб қолди. Қиз-ўғил-ларига эрмак топилди. Оқсоқол байтални эгарлаб берарди. Икки учта бўлиб миниб, қўтон орқасидаги текисликда уёқдан-буёққа чоптирадилар. Қари тўриқ байталга ҳам бу болалар-нинг ўйинқароқ қилиқлари хуш ёқади. Қоқилмасдан, оёқлари чалишиб кетишдан эҳтиёт бўлиб, бир текис ҳаракат қилади. Ўйин вақти тугаганини сезиб, болаларни ҳовлига олиб ки-риб, ошхона олдида кўндаланг туради. Оқсоқол ўғил-қизларини битта-битта тушириб, байтални сайисхонага боғлаб қўяди.

- Байталдан хабар олиб турунглар, - оқсоқол катта ўғил Хонимқулга тайинлади. Айтиб бўлмайди, кечаси туғиб қўйс; қулун пардага ўралиб қолади. Сайисхонани поридан тозалаб қўйинглар.

Айтганидек бўлди. Иккинчи кун хуфтон вақтида байтал тугди. Саҳал кечикибдилар.

Қулун пардага ўралиб, бугунгандай бўлибди. Байтални қалта боғлаб қўйган эканлар-да. Хонимқул пардани йиртиб қулунни чиқарди. Оқбурун, ола пойча, тойдай келади. Бунинг устига эрмак. Байтал бўлса, боласига қизганиб, пишқиради.

- Ога, - ҳовлиқиб уйга кирди Хонимқул, - суюнчи берасизми? Байтал тойдай қулун туғиб берди. Оқбурун, ола пойча, оёқлари юғон.

Шоймардон оқсоқол хурсанд бўлди.

- Айтмадимми, ҳали бу байтал бизга тулпор туғиб беради, деб. Байталнинг охурига қуруқ хас беда ташла. Ўзини ўнглаб олсин, кейин арпа берамиз.

Шоймардон оқсоқол бешиктебратардек тебраниб, оёқланаётган қулунни кўриб, хаёл қилиб юрган белгилари тўғри келганидан ўзида йўқ хурсанд эди. Қулунни манглайдан тавоб қилди. Сагрисини силади, тўшига шапатилаб қўйди. Хотини исирик тутатиб, "Қутлуг бўлсин!" қилди.

- Оёқлаябди-ку, жониворгина. Қулунни отини қўйинг-да, отаси?

Шоймардон оқсоқол хотинига жилмайиб қаради.

- Тўғри айтасан, хотин. Қара, худо отини ҳам ўзига қўшиб бергандай . . . Шу бугундан бошлаб қулуннинг оти- Оқбурун.

VI

Сармихга боғлаб, қантариб қўйилган бўз отни кўриб Шоймардон оқсоқол ҳайрон бўлди.

- Бу от кимники бўлди?

Хотин эрига шикоят қилди.

- Товба, қаерларда юрибсиз? Сизни йўқлаб бир меҳмон келди. Ғалати одам экан. Мен билан сўрашиб, "Келин, мен Анорбулоқлик Эшқул эсфурушман, кимга қанча эс керак бўлса етарлича олиб келганман. Хўржўнимнинг икки палласи лиқ тўла. Хабар беринг қишлоғингизнинг одамлари, навбати билан келаберсин. Арзон-гаровга беравераман. Ҳақиқа, - бугдой, арпа берса ҳам майли дейди. Кейин қўтон орқасидаги текисликда ўйноқлаётган Оқбурунга кўзи тушди. Оқбурун ҳам атайин қилиғини қилди. Узоқдан югуриб келиб

онасининг устидан гоҳ бу томонга, гоҳ у томонга сакраб ўтиб турди. Байтални бошидан нўхтасини сийириб, ҳайдов қилди. Кейин қўтонга қамаб, қулунни ушламоқчи бўлди. Одам бўйи тошқалоқдан Оқбурун иргиб ўтди. Тутқич бермагандан кейин байтални жарлик томон ҳайдади. "Хўҳ-ҳ!" деб шовқин берди. Оқбурун жарликдан кийикдай сакраб ўтди. Чидаб туролмадим. "Нима қилаяпсиз? Қулунни майиб қилиб қўясиз", дедим қавағимни ўйиб меҳмонга. У бўлса, "Э келин, сенинг ҳам эсинг паст экан. Бир отим сотиб олмасанг, бўлмайдиганга ўхшайди" деди.

Шоймардон оқсоқол кулди. Хотинини куйиб-пишиб гапирган гапларига эътибор бермай сўради.

- Уйдами?

- Уйда. Ҳозир кирди. Дастурхон ёзиб, чой қўйдим. Сариеғни нонга шиббалаб, чўчкадай пишқириб еяпди.

8

- Ориф амакини кўриб келдим. Қизувлари тушмаётган экан. Бутун-эртага деб вақтим бўлмаятувди.

Шоймардон оқсоқол билан Эшқул эсфуруш дегани кучоқлашиб кўришишди. Чала-чулпа сўрашиб, Эшқул эсфуруш гап бошлади.

- Бир ҳафта олдин ёмон туш кўрдим, дегин. Катта Ўра дарёси қирғоғидан тошиб гоҳ лойқа сел, гоҳида қизил қон бўлиб оқаётган экан. Отим билан селга кирдим. Оқиздириб кетди. Қаердандир Музаффархон эшон пайдо бўлиб, қўларини чўздилар. Омон-эсон селдан олиб чиқдилар. Уч кунлар ўзимга келолмай юрдим. Бир дори кўчқорни сўйиб, хўржунга тикдим. Арча кундасининг дарахасидан икки эшакка ўтин ортдим-у, олдimgа солиб йўлга тушдим. Кеча эшонникида ётиб, назоратимни бериб, дуо олдим. Сени кўрмай кетсам отанг-оқсоқолни арвоҳи орқамдан тирқираб қолади, деб ўйлаб уйингга бурилдим. Ҳа, айтмоқчи, икки хўржун тўла эс олиб келганман. Олувчилари бўлса айт. Келинга керакка ўхшайди. Олаберсин, келинга текин бераман. Яна қай вақт келаман, худо билади.

Шоймардон оқсоқол очилиб кулди.

- Эс деганингиз ноёб мўъжизага керак. Гап пушди.

- Айтмоқчи, қари байтал кимники? Қулунига илжим тушди. Тойдан йирик тутади ўзини.

- Хоназот, - қисқа жавоб қилди оқсоқол. - Улар Ховимқулга атаганман, - умид қилмайдиган гап қилди оқсоқол. - Байталга қўйилган айирнинг зоти паст. Араванинг оти эди. Йирик кўрингани билан бундан улоқчи от қўймайди. Аслига тортади.

- Майли, - қўлини силтади Эшқул эсфуруш, - зоти паст бўлсаям менга шу қулунни бер. Сурувдан қулунли байтални сайлаб ол.

- Йўқ, Эшқул ака! Хафа бўлсангизам бу қулунни беролмайман. Оғиз солманг. Иримим бор.

- Майли, ўзинг биласан, - ҳафсаласи пир бўлди Эшқул эсфурушни. - Чўтимча, сенга ҳам озроқ эс керакка ўхшайди-ёв.

Шоймардон оқсоқол қўлини кўксига босди.

- Эсга олинг, Эшқул ака. Қулуним кўзика сиздан хафа бўламан-а.

Эшқул эсфуруш қулунга оғиз солганига пушаймон бўлди.

- Ўзингга буюрсин. Насиб бўлса икки ўрада донги кетадиган от бўлмаса Эшқул эсфуруш отимни Эшқул носфуруш қўяман. Қолгани сенинг тарбиянгга боғлиқ. Кўп синаб кўрдим. Келинам бу девона одам қаердан кеп қолди, деб ўйлагандир. Қувдим. Жардан тўгриладим. Бойчибордай қаноти бор экан. Тош қалоқдан оёғи тегмай сакраб ўтди. Пойчалари узун, бўйни йўгон, қулоқлари кичкина, калласи чиройли, кўзлари охуникидек, тўшлари кенг, сағрилари карсондай Рисола боб. От бўлса, бу сифатлар анча ўсади. Тўриқ тусли от бақувват, чидамли, ақлли бўлади. Терисидан олтин ранг нур таралайди. Лекин айтиб қўяман, қачон сотадиган бўлсанг, менга сот. Энди менга рухсат. Йўлим олис, етмиш чақирим йўл босишим керак.

Шоймардон оқсоқол бу таъриф тавсифни гоҳ эшитиб, гоҳ эшитмай тинглади. Тўғри гап, ҳаёлидан ҳар хил манзара ўтди. Аммо, меҳмонни иззатини қилиб, кузатиб қўйди.

9

- Ётинг. Эртага кетасиз. Қўзи суярд эдим.
- Қуллуқ иззатинг учун. Отнинг турвасига ўн кило арпа, хўржунга иккита нон сол. Қувват бўлади йўлда. Ҳақиқа эру-хотинингга текинга эс ташлаб кетаман.
- Кулишдилар. Шоймардон оқсоқол Эшқул эсфурушни узангисини босди.
- Унутманг бизларни. Бутун отамнинг арвоҳи шод бўлди. Худони ўртага қўйиб ака-ука тутинган эдиларинг. Кузда Боймирзани ўилантирмоқчиман. Тўйга хабар юбораман, жамоат бўлиб келинглар.

Эшқул эсфуруш эшакларини олдига солиб, йўлга тушди.

- Оти шанги экан, келганидан бери кишнай бериб қулоқни кар қилди. Ўв-в хотин, қаердасан? Хотини ошхонадан чиқди.

- Шу ердан, отаси. Нима дейсиз?

- Сенга, ўзимга эс олиб қолдим Эшқул эсфуруш акамдан. Кейин хотинига танбеҳ берди.

- Бегона одам келса байтални кўздан пана қил, демабмидим сенга. Болаларга миндириб, ўтлоққа жўнатмайсанми?

- Боймирзага айтинг, - оқсоқолни айбдор қилиб гапирди хотини, - байтални Ҳаловатнинг даштига миниб кетсин. Майса ўтлари бор. Қишлоқнинг ўтларидан шиттанинг ҳиди келади. Ўзингизда ҳам айб бор, отаси.

Шоймардон оқсоқол хотинига дўк урди.

- Қўтонга қама, дедимми қама. Эшқул эсфурушни отига миндираётганим - да чопонининг баридан бир порча кесиб олдим. Байтал билан қулунни тагига тутаттираман. Кўзиккан бўлса, чатоқ бўлади.

- Ажаб қипсиз, - хурсанд бўлди хотини. - Энди меннинг кўнглим жойига тушди.

Шоймардон оқсоқол Оқбурун дунан бўлганида бутунга ёртмоқ солмоқчи бўлди. Энди уни ювош қилиб, минги қиладиган лайти етди. Қишлоқнинг гўч йигитларидан ўнтасини ҳашарга айтди. Жамшиднинг қишқи камар қўтонини танлашди. Порили, таги юмшоқ. Оқбурун тутқунликка бўйин эгмай, олишув қилиши мумкин. Йиқилганида ҳам озор кўрмайди. Оқсоқол байталларни қишлоқ томон ҳайдаттирди. Оқбурунни сурувдан ажратиш осон иш бўлмади. Бўлаётган таъқиб уни сергаклантирди. Ўйишқириб чиқади - ю, тўдани бир айла - ниб ўртасига кириб олади.

- Тўриқ қулунли байтални ажрат, - Боқи ўтлига буюрди оқсоқол. - Оқбурун бир эргашса шунга эргашади.

Тўриқ байтални қулун билан тўдадан ажратдилар. Оқбурун кишнади. Ўйноқлаб, тўдани ёриб, байталга эргашди.

- Сурувни дарага ҳайдаб, кўздан пана қил, - буюрди оқсоқол Боқига. - Байталлар билан Оқбурунни қишлоққа томон қувинглар.

Оқбурун тўриқ байталнинг олдига келиб гижинглади. Бурнини тўриқ байталнинг бурнига теккизди. Отлиқлар тўрт томондан ҳайқириб, байталлар ва Оқбурунни олдиларига солдилар. Тўёқларнинг "аупур-аупур" и даралардан эшитиларди.

10

АКС САДО БЕРДИ.

Жамшиднинг қишқи камар қўтонига байталларни қамадилар. Оқбурун ҳадик олиб, қўтонга кирмай келган изига бурилиб, йигитлар ясаб турган тўга ҳимояни бир неча бор ёриб ўтди. Тўриқ қулунли байталнинг кишнаши уни шаштидан туширар, яна қўтон томонга шитоб билан қайрилиб югурарди. Оқибат қўтоннинг эшигидан эмас, тош қалогидан сакраб ўтиб, байталга рўбарў келди. Бўйинини байталнинг бўйнидан ўтказиб, тўшидан юмшоқ тишлаб-тишлаб олди. Худди шу пайт Хонимқул суруқни Оқбуруннинг бўйни-

«Оқбурун»

га солди. Малла бўлса анча нарироқда доира шаклида қилиб тўшалган ҳалқа тузоқнинг учидан ушлаб, эҳтиёт кузатиб турди. Хонимқул суруқни тортди. Бўйни арқонни кўрмаган Оқбурун бу таҳдиддан чўчиди. Икки оёғига таяниб, тикка бўлди. Кейин тисарилди. Ар-қонни маҳкам ушлаб, оёқ тираб олган йигитларни Оқбурун судрай бошлади. Орқа оёқлари ҳалқа тўзоққа киргандан Малла арқонни юқорига кўтариб юборди. Оқбурун важоҳат билан кўкка сапчиди. Ўзини ўнглаб, қўтоннинг эшиги томон бор кучида иргиди. Малла унинг бу ҳаракатидан фойдаланиб, Оқбуруннинг орқа оёқларига тузоқ арқонни икки айлантириб, илон ўралгандек ўраб олди. Машъум тутқинлик Оқбуруннинг кучига куч қўшди. У яна сапчиди, аммо арқондан оёқларини чиқара олмади, ерга ғарибона, мағлубона ағнаб тушди.

Шоймардон оқсоқол Оқбуруннинг бошига нўхта солди.

- Олдинги оёқларига тушов солинглар. Орқа оёқларидаги тузоқни бушатинглар.

Оқбуруннинг куч-қудрати йигитлар ақл ва ҳунари олдида ожиз бўлиб қолди. Жонжаҳди билан иргиб турган Оқбурун ўзини уёқ-буёққа урди. Оёқлари, бўйни ўзининг итоатида бўлмаганидан даргазаб пишқирди. Бурун катаклари катта-катта очилиб, нафасидан тутун чиққандай бўлди. Бу уринишлари бесамар эканлигини ҳис қилиб, нўхтанинг арқонидан маҳкам ушлаб турган соҳиби Шоймардон оқсоқолга термулиб қолди. Оқсоқол арқонни йигитларга тутқазиб, Оқбурунга яқинлаша бошлади. Титраб турган баданини, тўшини сийпалади. Сўнгра бўйинини уқалади. Боши, қулоғи, кўзларига навбат келганди бир-икки сапчиди.

- Дир-р-р, жонивор! Сенга ёмонлик қилаётганим йўқ. Энди сен от бўлдинг. Ақллигим, тулпоргинам. Кучингни бориётган сарфлайдиган вақтда келди. Тек тур.

Уқалашлар ҳуш ёқдими, оқсоқолнинг сулоб-гапирган гапларини англадими, бироз юмшаб, итоатга бўйин бергандай бўлди.

- Байталларни сурувга қўшинглар. Хонимқул, сен Тарлон байтални мин. Оқбурунни етовга ол. Арқоннинг учини эгарнинг қотнига маҳкам боғлагин. Тушовини энди ечинглар.

- Нима деяпсиз, ота. Тушовини ениб бўлмайди. Ондай кучи билан байталга қўшиб мени судраб кетади.

Шоймардон оқсоқол бутурганидан қайтмади.

- Бу ёввойи, одам кўрмаган от эмас устаним. Сен билан мени таниб турибди. Менимча энди шаттоҳлик қилмаса керак.

Оқбурун тарлон байталнинг орқасидан итоаткорона эргашиди.

11
VII

Сувлиқнинг шақир-шўқури, эгарлашда узангиларнинг жаранг-журунтини демаса Оқбурун соҳибларидан чўчимайдиган бўлиб қолди. Хонимқул ҳар куни эгар босиб дала-даштни айланиб, ҳамвор-текисликда жilовини буш қўйиб чоптириб келади. Кечга томон ағна-тиб, қошигичлайди, ёлпуши билан баданини артиб чиқади. Шоймардон оқсоқол вақт топиб ўтliga кўмаклашади. Оқбурунни тўши, бўйни, юз-кўзини уқалайди. Оқбурунга бу эркалатишлар ҳуш ёқиб, суйкаланадиган бўлди.

- Тошлоқ йўлдан қоқилаяпти. Ёмгир суви ювиб ариқча бўлган йўللاردан ўтмай, тисарилади, - деди Хонимқул отасига Оқбурундан шикоят қилиб. - Қўйнов, текис жойларда жilовини буш қўйиб, чоптираяпман.

- Эҳтиёт бўл, - уқтирди оқсоқол ўтliga, - ариқча бор, юмронқозик уяси бор, бўртиб турган тош бор Ўт-ўлан пана қилади-да. Чоптирганингда юганини калтароқ ушла, кўлдан чиқариб юборма. Эртага ойнанинг боши. Осмон тўғал, наҳсдан холи бўладиган кун. Оқбурунни менга берасан. Қўшни қишлоқларга қидираман. Қанча кўп минсак, шунча йўл ҳадисини олади. Тошлоқ йўлдаги тошлар тўёғига ботиб, от тошурғалайди. Беш-ўн кун ўтсин уста Чўлliga оббориб тақа қоқтирамин.

VIII

Шоймардон оқсоқол куз кирганда кўнглига тутиб қўйган синов-машқларни бошлаттирди. Оқтош майдонининг бу учидан нариги учигача чоптирар, кейин секин, йўрттириб шу масофани яна бир айлантирар эди. Охирида тупроқ, қумдан тўлдирилган тўрвани бургут чангал қилиб, отни югуришидан тўхтатмай илиб олдиради. Шовқин бериб жоловини бўш қўйдиради. Чап ёки ўнг томонга қайриб, тўрвани ташлаб юборишни буюради. Бу ўқув олти ойча давом этди.

- Энди синовларни тўхтатсак ҳам бўлади, - ўғлим тайинлади оқсоқол. - Тўйларга қатнаш. Сенинг вазифанг чавандозлар тақимидан тушган улоқни бургут чангал қилиб, илиб олиш. Ҳеч бир чавандоз билан қўштақим бўлма. Чалкаш-тирмай, яккалаб такани ташла. Тўданинг у томонидан нариги томонига ёриб ўтишга ўргат. Четтирларнинг отини қувиб, якка жилов қилиб, қайтар. Такло бурилиб кетишни билсин.

- Ота биз шундоғам қийнадик, - ориқланиб, бадани мускулга айланган Оқбурунга раҳми келди Хонимқулнинг. - Бир ой дам бериб, боқишимиз лозимми, дейман-да.

Шоймардон оқсоқол ўғлига уқтирди.

- Қизиқмисан-е, Хонимқул? Ёш отни боқиб, арпасини кўпайтирсанг тентаклик қилади. Ёмон одатлар чиқаради. Улоқчи от қиламан десанг шу ёшда, шу алпозда тарбиялашинг керак, ўғлим. Ҳали боқадиган, семиртирадиган йиллар келади. Айтмоқчи эртага тўй, - эслатма қилди ўғлига Шоймардон оқсоқол. - Қумсанглик шопмўйлов Аллаёр ака бор-ку? Шу кишининг икки кунлик кўпқарили тўйи бор экан. Катта-катта совринлар қўйилади. Икки ўра чавандозлари келади.

Томоша қилиб кел. Улоққа уринма. Хўсага бер, минаман деса. Бир терлатиб берсин. Тайинлаб қўйганман. Кон қишлоқлик Холтура амакинг йўқлаттирибди. Улгурсам тўйга етиб бораман.

- Панжи така ташларкан кўпқарининг бошланишида, - томошабинлардан бири маълум қилди. - Навбат туя совринда келганда икки яшар тананинг данаси ташланаркан.

Хонимқул Оқбурунни беллини бушатиб, дик-диқасини ураб қўйди. Тақимчиргисини уриб, эгарни босди. Тўшайил, пуштангини торгқисини қишга қўйиб, қаттиқ тортди. Юганидан оқ-қора қилдан ийирилган арқон жоловини ечиб, олди. Келди-келди бўлди. Бакаовул таканинг орқа оёғини узанги қайишидан ўтказиб, чаппа қайиш қилиб, майдонга судраб эндира бошлади. Қўшхона-лардаги чавандозлар, томошабин отлиқлар майдонга гурас-гурас эна бошладилар.

Давра олиб, улоқни ерга ташланишини кутиб турган чавандозларга бакаовул мурожаат этди.

- Меҳмонлар! Полвонлар! Аввал тўй бераётган Аллаёр акага бир дуо берайлик. Қани Музаффархон эшоним бир нарса денг, қани?

- Кўпқари омон-эсон тарқалсин. Аллаёр укамиз етти марта суннат тўйи қилиб, кўпқари берсин. Омин оллоҳу акбар.

Баковул эшоннинг дуосидан сўнг кўпқарининг шартларини эслатди.

- Азиз биродарлар! Кўпқари мардларнинг ҳалол ўйини. Фирромлик қилиш номард чавандознинг иши. Такага чўзилган чавандознинг устига от солма. Кўтарганида ушлаган пойчасидан ушлама. Чилвир солганга соврин берилмайди. Чаппақайишга олиш, ҳаром. Бир улоқ, битта қўй, ғажари гилами бор. Қара, така ерда!

Бакаовул зотни эълон қилганидан "ур-сур!" бошланди. Бир пасда биров-бировни танимайдиган талаш бўлди. Кимдир тўдага отини солаяпди, қайсидир чавандознинг отини отлар тўдадан сиқиб чиқараяпди. Туёқлардан кўтарилган чанг, отларнинг пишқирган нафасдан туман бўлиб кўтарилаётган ҳовур осмонга ўрлай бошлади.

- Қара, улоқ кўтарилди!

- Беркит, тақимга ол, энагарнинг боласи.

- Ҳе, дармонинг қуриб кетсин.

«Оқбурун»

- Ана жунади, отни қуш!

Шовқин-суроннинг ичидан баковулнинг товуши алоҳида эшитилди.

- Қолди! Така ерда. Ҳалоллайсан!

Хонимқул кўпкарини томоша қилиб турибди. Тўда гоҳ ўнг, гоҳ сўл томонга оғиб, тўхтаб қолаяпти.

- Бундай оғир така ташламасин. Бунинг устига олдинги оёғини тизадан пастини кесиб ташлабдилар, - томошабин отлиқлар тўй эгасини айблашди. - Оғир така кўпкарини совутади.

Хонимқулни елкасига қамчи дастаси билан туртди.

- Оқбурундан туш, - Ҳусан чавандоз Хонимқулга буюрди. - Манови калтани совутиб тур. Ҳаром ўлгур тўқлик қилябдими, тортмаябди. Белини тортганмисан.

13

- Кўнглингиз тўқ бўлсин. Тортқини кифтимга қўйиб тортдим.

Ҳусан чавандоз эгарга жойлашиб ўрнашди. Чап томондаги, узангибовни ўраб, калта қилди. Юганнынг жилови отнинг бошидан ошиб тушиб, оёғига кирмасин деб, яна туйди. Тўдага кирмай, анча фурсат кузатиб турди.

- Қара, така Нормўмин полвонда кетди, - кимдир тўда ичидан бақирди. - Олдини тўс.

Нормўмин чавандоз такани сақлаб қололмади. Қўли толиб, тақимидан сирғалиб тушди.

- Қолди! - баковул хабар берди. - Така ерда.

Ҳусан чавандозга қулай келди. Оқбурунни қимтаб такага миндириб олди. Қўшқўллаб пойчадан ушлаб, эгарга тортди. Тақимини ёпириб, қадини ростлади. Оқбурун қанот чиқаргандай бўлди. Анча масофа анча чоғиб ўнг томонга қайрибди. Биров кўриб, биров кўрмай қолди.

- Ҳалол! Отанга раҳмат!

Ҳусан чавандоз ўнг қўлини юқорига кутариб, тўдадан чиқди. Тўтри қўшхонага кўтарилиб, Оқбурундан тушди. Шоймардон оқсоқол тўйга етиб, келган эди. Биринчи совриндан кўнгли гурурга тўлиб, кайфияти чоқ бўлган бўлса-да Ҳусан чавандозга эътироз беришди.

- Ҳали Оқбурунни тўдага қўшишга вақт эрта. Бугунга шуниси етади.

- Пойлаб туриб, улоқни танитиб туриш керак. - Ҳусан чавандоз фикрини билдирди. - Қалин тўдага эмас, тушиб қолган такага, ҳайдадим-да, оқсоқол.

Томошабинлар Ҳусан чавандозга оҳор бердилар.

- Биринчи соврин қўшхонамизга келди. Энди ҳафт бўлсин, Оқбурунни яна бир қўшасиз.

Ҳусан чавандоз кулимсираб қўйди.

- Оқсоқол нима дейдилар?

Томошабинлар "Ҳа денг-ҳа денг" лаб оқсоқолни кўндиришди. Баковул бўлса, икки яшар тананинг гавдасини майдонга туширишни буюрди. Чавандозларнинг ҳафсаласи пир бўлди.

- Бу танани якка қилиб ташлайдиган полвонни ҳали энаси тугмаган.

- Энди кўпқарига Алпомиш билан оти Бойчибор керак бўлди.

Бакавул эътирозларга қулоқ солмади. Катта совринни эълон қилди.

- Оти бор. Икки дон тилло танга, бир ёқали тўн, жулқўрс хўржини бор. Бор-е, - тангилик қилди бакавул, - қўшша улоқни ҳам қўшдим.

Томошабинлар Ҳусан чавандозни қисташди.

- Туринг! Бир уриниб келинг қани?

Ҳусан чавандоз ўрнидан турди.

- Қўймадиларинг, қўймадиларинг-да.

Отлиқ томошабинлар бир-бирларига имо-ишора қилди.

- Ҳали оти ёш, ўсадиган экан.

- Уккагарди улига кучам бор экан-да. Бургутдай қўйилиб, улоқни илиб чиқди-ей.

Хусан чавандоз бу гапларга эътибор бермай чармдан тикилган бармоқ пушларини панжаларига кийгизди. Нўгайи этигини қўнжларини текислаб белидаги камарини таранг-роқ торгди.

14

Отлар тўдаси устига бостириб келди. Оқбурунни тўдага ўнглаб, қамчинни гўшагидан тишлади. Чавандоз танани тақимига беркитиб олганга ўхшайди, бўз от жон-жаҳди билан олдинга интилябди. Аммо, орқада уч пойча уч чавандознинг тақимида қозиққа боғлангандай беркилган эди. Хусан чавандоз бўз отнинг ёнбошидан Оқбурунни қўшиб кетаберди. Чапдаги чавандознинг қўли толдими, тананинг орқа пойчаси бўшалиб келди. Хусан чавандоз пойчани эгарнинг қошидан қайириб олиб, тақимини оширди.

- Ё отамнинг моли, чу дейман, чу! - шовқин берди Хусан чавандоз. Бармоқларини бармоқларидан ўтказиб олиб, такасиз томонга тарози-ёнбош бўлди. - Ё пирим мадад бер!

Оқбурун кийикдай сапчиб-сапчиб, бўз отлик чавандознинг тақимидан тана пойчасини узиб олди. Арслон ўлжасига ташланганга ўхшайди ҳар сакрагани. Туёқ туёқни қўймайди. Оқбуруннинг олди тўсилди. Бир тўхтаб, чапга такло бурилди. Тўдадан тонг юлдузидек якка ўзи чарақлаб чиқди.

- Ҳалол! Ким бўлсаям шу полвонники ҳалол бўлди. Келиб совринни олсин!

Хусан чавандоз ҳеч кимга эътибор бермай, ҳеч бир гапни эшитмай қўшхона томон кўтарилди. Оқбурундан тушиб, босилдириқ жўннинг устига ёнбошлади. Томошабинларнинг қувончини айтмайсизми? Хурсандлигидан бири-бирини кучоқлаб, олқишляпди.

- Айтганимиз келди.

- Шоймардон оқсоқол Оқбуруннинг зоти қўнғут бўлсин! Насиб қилган экан, боя "йўқ" деб турувдингиз.

Хонимқул Оқбурунни етаклаб, кўздан дана қилди. Тўйнинг биринчи кунда Оқбуруннинг доврўти достон бўлди.

Шоназар оқсоқол Қулай оқсоқолга маҳмиз қилди. - Қайтадиган вақтимиз бўлди. Бу дейман, зиёфат, иззат-ҳурмат бекорга бўлмаган. - Сўранг қани Шоймардон оқсоқолнинг нима мудааси бор?

Қулай оқсоқол Шоймардон оқсоқолга қаради.

- Нонни еб, сабабини сўрамадик. Тўйингиз борми, оқсоқол?

Шоймардон оқсоқол Хонимқулга олиб кел" ишбрасини қилди.

- Оримиз, ориятимиз бир. Бунинг устига бир ота-онанинг фарзандларимиз. Хабарингиз бор уч тўйдан қуруқ қайтаямиз. Оқбурунга Хусан чавандознинг кучи етмаяпди. Тўрт йил зўр чопди. Оқбурун ёш, кучга тўлмаган эди, ўшанда. Энди улоқни ердан кўтардим деганда Хусан чавандоз тўда ичида қолиб, Оқбурун чавандозсиз чиқаяпди. Манови чавандозлик кийим-бош. Мана буниси, - бугжамаларни битта-битта Бойтўра чавандознинг олдига қўйди оқсоқол, - сарпоси. Бу эса менинг саллам. Бойтўра чавандоз ўтинчимни ерда қолдирмас. Оқбурунни шу бугундан бошлаб Бойтўра чопди. Мақсадим шу.

Қулай оқсоқол қийин аҳволда қолди. "Гап буёқда денг".

- Терсоқар қишлоғида Азизга, Эшонқул Назарга, Алига, Тангрига, Сафарқулга сара улоқчи отлар бор. Биз улардан ўтиб бир нарса деёлмаймиз.

15

КИЧИК БОР.

- Шоймардон оқсоқол, бизларни қийин аҳволга солиб қўйдингиз, - бармоқ тишлади Шоназар оқсоқол. - Мана Бойтўра чавандоз. Ўзи бир нарса десин.

- Ҳа, тўғри, - Шоймардон оқсоқолнинг фикрини маъқуллади Қулай оқсоқол. - Оқсоқол бўлганимиз билан одамлар фикри билан иш қиламиз. Бу тақлифингизга "Ҳа!" ёки "Йўқ!" деёлмаймиз.

«Оқбурун»

Шоймардон оқсоқол дилидаги гапни дастурхон қилди.

- Шундай дейишларингни олдиндан билардим. Шуниси борки, сизларда "мана-ман!" деган йигитлар кўп. Қулай, Азиз, Қаҳҳор, Чоршанби, Норбалаларнинг кучта тўлган даври. Уларга ишониб, йўл бериш керак. Тўғри айтасиз, Бойтўранинги ихтиёри ўзида.

Бойтўра узалиб оқсоқолнинг салласини қўлига олди.

- Четта чиққандан кейин ҳаммамизнинг оримиз битта бўлади. Сизларни сўзларингни ерда қолдириб бўладими? Айниқса, Шоймардон оқсоқолнинг... Омонлик, соғлиқни сўранг. Оқбурунга яхши қарашинг, -оқсоқол томон ўтирилиб ваъда берди Бойтўра чавандоз. - Оқбурун энди меники бўлди.

Бойтўранинги бу иззати Шоймардон оқсоқолни қувонтириб юборди. Шоназар ва Қулай оқсоқолга ҳам тўн ёпилди.

- Қани оқсоқоллар, Бойтўра чавандознинг сарпосини "Қутлут бўлсин!" қилинглار.

- Сарпо муборак бўлсин! - Шоназар оқсоқол дуога қўл очди. - Олгину олдирма,йигит пири қўлласин. Хўжаи Ҳизр жиловдоринг бўлсин. Оллоҳу акбар!

X

Мулла Одинаинг икки кунлик кўпқарили тўйининг шобури оғиздан-оғизга ўтиб бу ёғи Туркменистон, Шўрчи, Бойсун, Шеробод, Сайробгача етди. Айтишларича кўпқарига катта-катта совринлар қўйиларкан:икки тўй уч от, саккизта ҳўкиз, ўнга қўй, ўн беш эчки, йигирмата бадал улоқ, олтига тилло танга... Қўшхона, қўноқ, отларга арпа бериш бу ҳисобга қирмайди. Сара улоқчи отлар, зўрдан-зўр чавандозлар келиши қўтиляпти. Ким билан гурунглашманг "Ор талашадиган кўпқари бўлади", дейди.

Катта Ўра билан Кичик Ўранинги орасидаги масофа анча узоқ-бир кунлик от-уловлига йўл. Тўйлашадиган ишқибоз одамларга бу масофа ҳеч гап эмас. Шоймардон оқсоқол бу тўйга бориши шарт. Йигирма чоғли қишлоғининг одамлари билан ярим кечдан туриб, йўлга тушдилар. Отлиқларнинг ичида кўпқарилардан бир-икки тақим қиладиган йигитлар бор. Қолганлари томошабин, ишқибоз.

- Эртачироқ етиб борганимиз маъқул, - Сарик жинхўрлик бул бошловчи қилиб, изидан эргашди Шоймардон оқсоқол. - Чўпонлик қилган одамсан. Тўғня кесиби ўтадиган яқин йўллари сен биласан. Арчазорда адаштириб, сарсон қилмагин тагин. Тўйдан кеч қолиб, бармогимизни бурнимизга тиқиб, қуруқ қайтмайлик.

16

- Оқсоқол, - ранжиган киши бўлди Сарик. - Ўзингни эр билсанг,ўзгани шер бил, дегувчи эдилар раҳматли отам. Ўттиз йиллик умрим тоғу даштда ўтди. Бу арчазорнинг ҳар бир сўқмоғи, дараси, булоғи беш бармоғимдай менга аён.

- Бўлди қил, - Шоймардон оқсоқол қамчи билан Сарикнинг елкасига оҳиста уриб қўйди. - Жаҳлинг бурнингни учида туради-я. Хушёр бул маъносида айтдим-қўйдим-да. Оқсоқол, оти безовта келаётган Эшимга таибеҳ берди. - Отингиз байталларни кўриб, қизганияпти. Шаттоҳлик қилиб тепиб, тишлашдан қайтмайдиган сиёғи бор. Ё олдига ўтиб йўл бошланг, ёки кейинга қолиб, узоқроқ масофада эргашинг.

Йўлни гурунғ қисқартиради. Навбат-навбати билан бўлган воқеалардан, от,чавандозлар маҳоратидан суҳбатлашиб бораётидилар. Қоронғи. Узоқроқдаги тўнкани ҳам илғаб бўлмайди. Отлар туёғининг "дулур-дулур" овозини демаса,ўрмонда сукунат. Ҳали Қайнар булоғига етгунча анча масофа бор. Тонг отишини Ҳажир булоқда кутиб олсалар керак. Ундан у ёғи Кичик ўранинги Шакарбулоқ қишлоғи.

Тонг юлдузи чиқиб,атрофга рўшнолик ёйилганда Ҳажир булоққа етиб олдилар. Унча узоқ бўлмаган масофадан одамларни гурунғи, кулгуси эшитилди.

- Терсоқарликлар, - Эшим бу одамларнинг кимлигини гапираётган гапларидан таниди. - Ингичка овоз Қорабекники, дўрилагани Назар Эшонқулиники;

- Буларга етиб олганимиз яхши бўлди, - хурсанд бўлди Шоймардон оқсоқол. - Чавандоз

қайси отни минади, бутунги кўпкарида қандай йўл тутамиз, келишиб олишимизга қулай бўлди.

XI

Майдон отлиқларга тўлди. Шовлоқ чопилляпти. Тўйнинг тартиби шундай. Кўпкари бошланишидан олдин отларни терлатиб, чавандозлар кўпкарига мослашиб олишлари учун шашак такани сўйиб, майдонга ташлайдилар. Бу кўпкарига ташланадиган такадан икки ҳисса енгил бўлади. Соврин-зот қўйилмайди. Шоймардон оқсоқол кенжа ўғли Боймирзага Оқбурунни яқачирги қилиб, эгарини босиб берди. Тўшайил ва пуштангини қаттиқ тортиди.

- Эҳтиёт бўл. Тушиб қолган улоққа қўш. Бир тақим қилда, дарров чиқиб кел.

- Ув-в, чавандозлар: Бойтўра, Азиз, Шишик, Азим ҳамманг ёнимга кел, - Шоназар оқсоқол кўпкарига киядиган кийимларини кийиб, майдонга тушишга тараддув кўраётган чавандозларни имлади. - Кўряписизларми? Манови от, чавандозлар Туркменистондан... Девдай сиёқи бор ҳар бир чавандознинг... Хў ана-ви қўшхонадагилари Денов, Шўрчи томондан келганга ўхшайди. Алпомишнинг авлодлари. Бутун кўпкаридан зот айриш қийиндан-қийин бўлади. Отнинг кўплигига қаранглар. Бир-бирингга кўмак бер, такани тақимингга боссанг, бошқаларнинг атрофидан қўриқлаб, йўлни бўшатинглар. Бойтўра Оқбурунни, Азим эшоннинг бўзини, Азиз Бексарининг чилини миниб тўдага киради. Чоршанби Назар Эшонқулнинг тўригини минади. Тушиб қолган улоққа боғлаб қўйгандай ҳунари бор. Тақимга олиб, эгарнинг қошига қайриб олсангиз, армон йўқ.

Кийикдай сакраб, бурилиб кетади. Биронта от чалкашолмайди. Эшқул Зиёнинг калтасини минади. Сурдак бўлган улоққа елимдан ёпишади. Қўшанлар боя айтган гапим, ҳимояга зўр беринглар. Ит эгасини танимайдиган ур-сур бўлади. Улоққа чўзилган чавандознинг устига от ҳайдаганни аяб ўтирманглар.

Баковул танадай такани чаплаҳайиш қилиб, майдонга эндирди. Чавандозлар отларини миниб, майдонга эна бошладилар. Баковул чавандозларга бир-икки оғиз гап қилди.

- Азиз биродарлар! Узоқ тўққандан келган чавандозлар! Бутун мулла Одинанинг кўп йиллик орзуси ушаладиган кўн Кўнгли очик одам. Кўпкарини қизиқарли, чиройли қилиб ўтказиш, сизу бизга боғлиқ. Кўпкарида "Ҳалол!" деган муқаддас сўз бор. Менинг айтганим-айтган, деганим-деган бўлади бутунги кўпкарида. Караматхон эшон бормилар? Қани кўнгилни кенг қилиб, сўзни ширин қилиб бир дуо беринг.

Караматхон эшоннинг дуоларига ҳозир бўлган чавандозу томошабинлар қўшилишди. Баковул кўпкари тартибини тушунтирди ва биринчи зотни эълон қилиб, такани тақимидан бўшатди.

- Бир ҳўкиз, қўй, бадал улоги бор!

Отлиқларнинг доираси жунбушга келди. Денгиз ҳаракатга келиб, чайқалгандай бўлди. Отлар пишқирди, кишнади. Кимдир шовқин берди.

- Қара, така кўтарилди!

Тўда бир томонга оғди. Отлиқлар ясаган доира-қалъани ёриб чиқиш қийиндан-қийин. Тўда туйқус чап томонга қараб чўзилди. Аммо, қисқа фурсатда бу чўзилиш ҳам қалъа қаърига қолиб кетди.

Бойтўра Оқбурунни тўдага тўғрилаб, қимтиди. Оқбурун тўдани ёриб, таканинг устига бостириб борди. Туркменистонлик чавандоз таканинг олд оёғига чўзилди. Бойтўрага орқа пойча тўғри келди. Қўшқўллаб пойчадан ушлаб, эгарга олди. Тақимини ошириб, пойчани эгарнинг қошидан қайриб олди.

- Ё, Али! Ҳа, жонивор! Ҳа, дейман!

Оқбурун ҳар сапчиб олдинга интилганида тарози бўлган така пойчалари чавандозлардан бўшалиб келар, туркман чавандози билан сурдакда Бойтўра чавандоз ёнма-ён кетарди. Оқбурун кийикдай жуфтак олиб, бир тўхтади-ю, тулки финтидай бурилди. "Шарт!" этган овоз эшитилди. Туркман чавандозининг тақимидан чиқиб кетган пойчанинг овози эди бу.

«Оқбурун»

- Ҳалол! Отангга раҳмат! - баковулнинг қичқирганидан бу совринни ҳалол бўлганини билиб қолишди бошқа чавандозлар. - Мана шу чавандоздан ўрнак олинглар. Чавандоз, зотингизни олинг!

Бойтўра Оқбурунни бўйнига шапатиллаб, суйиб қўйди. Энкайиб, қулоқларини сийпалади. Секин-аста қўшхона томон юрди. Қулай оқсоқол ўрнидан илкис туриб Оқбурунни жиловидан ушлади. Отдан тушган Бойтўрани бағрига босди.

- Полвоним! Оркашим! Отагинам!

Шоймардон оқсоқол Боймирзага бўлорди.

- Тўшайил ва пуштангини бўшат. Етаклаб тур.

18

- Менимча бутунга етади, - деди Бойтўра кўпқарига келган от ва чавандозларнинг кўп-гидан бошини сарак-сарак қилиб. - Ҳалиям Оқбуруннинг кучи, ҳунари иш берди.

Кўпқари майдонидан баковулнинг қўнғироқдек овози эшитилди.

- Бир туя, қўй, ҳафтранг кийиз, қўшша улоғи бор.

Тўданинг ҳовури осмонга ўрлади. Чавандозлар толиққан отларини алмаштира бошладилар. Бу катта совринга эгалик қилишдан умид узганлари қўшхонага келиб нафас ростлашди. Баковулга томошабин отлиқлар, атрофдагилар бақир-чақир қилишди.

- Кўпқари-кўпқаридек бўлсин-да. Енгилроқ така ташланг. - Бундайга бир зот билан кун кеч бўлади. Ҳамма умид билан келган.

Баковул чавандозларга қўч тилади.

- Сизларга нима бўлган, полвонларим? Ҳар биринг кенг элкали, Алпомиш сиёқли, кучларинг Ҳасан кўлборникидек . . . Қани биринчи зотни олган чавандоз? Шоди чавандоз келганми? Мурод жинхўр-чи?

Шоназар оқсоқол ёнбошлаб, бамайлихотир кўпқарини томоша қилаётган Бойтўрани туртди.

- Шу зот сенга насиб қилганга ўхшайди-ёв.

- Йўқ! - гавдасини кўтарди Бойтўра. - Туяни совринга қўйиб, яхшилик келтирмайди. Кутиб турай қани, от қўйилса бир уриниб ҳўраман.

- Қаранг-а . . . Бойтўра чавандознинг ганини эшитиб қолгандай баковул туя зотини бекор қилди.

- Той, бир қўй, ҳафтранг кийиз, қўшша улоғи бекор. Мана шу чопилаётган такани совринга қўйдим.

- Мана бу бошқа гап, - ҳавас қилди Шоназар оқсоқол. - Энди кўнглинг жойига тушдими?

Тўда жунбушга келди. Ур-сур авжига чиқди. Гоҳ у, гоҳ бу тарафга доира оғиб турди.

- Тана кўтарилди! Мурод жинхўрни қув! Мурол жинхўр чап қўлини кўтарганича тўладан чиқди. Унинг қўлидан қон оқаётган эди.

- Ҳа эгангни жегир. Ўлжанинг жийрони қўлимни гажиди.

Азим чавандоз Музаффархон эшоннинг бўзи билан доира ичини бир айланди. Ёриб чиқолмади шекилли, такани ташлашга мажбур бўлди.

- Така ерда, - баковул қичқирди ва қўйган зотларини такрорлади. - Мард чавандозим деб энаси туққан полвон борми? Кўрсатсин ўзини. Боре, - тантилик қилди баковул, - бир дона тилло танганиям қўшдим.

Шоназар оқсоқол Бойтўра чавандозни кўлтигидан кўтарди.

- Боя туя зотига йўқ деб турувдинг, энди нимани баҳона қиласан? Сенга шу зот насиб қилганини кўнглим сезиб турибди. Ичим куяяпти, тур қани?

Қулай оқсоқол ва қишлоқдан келганлар ҳам далолат қилишди.

- Ҳа денг, ҳа денг полвон!

- Қани "Ё, пирим!" деб ўрнингиздан туринг, - Эшим Боймирзага бутурди, - нега қараб турибсан? Оқбурунни белини торт.

Бойтўра ўрнидан вазмин турди. Эгнидаги чекмонни бир чеккага қўйиб, чармдан тикилган бармоқпўшига панжаларини тикди. Узангига оёғини қўймасдан эгарнинг қошидан чап қўли билан ушлаб силкиди.

19

- Отини белини ким тортди?

- Сариқ акам тортдилар, - деди Боймирза Оқбуруннинг юган жиловидан ушлаб.

Бойтўра чавандознинг кўнгли тўлди. Узангига оёқ қўйиб, чап қўли билан отнинг етим ёлидан, ўнг қўли билан эгарнинг қапталидан ушлаб, чаққон бир ҳаракати билан эгарга ўтириб олди. Қўшхонадагилар дуо беришди.

- Олгин-у олдирма!

Бойтўра тўдага яқин бориб юганнинг жиловини тугиб, калта қилди. Тўда бостириб келди. Оқбурунни тўда йўлига ўнглади. Така шўрчилик чавандознинг чавқар отида эди. Такани эгарнинг қошидан қайириб маҳкам тутиб келарди. Бир қўли билан эса отини қамчи билан саваларди. Жонивор жон-жаҳди билан имтиларди. Чавандознинг ҳам ўпка-жигари узилгандай, толиқиб қолди. От узиб чиқолмади.

- Қолди. Чавандоз қара, така ерда.

Шерободлик чавандоз такани ердан кутарди. Тўрт пойчага тўрт чавандоз эгалик қилди. Бойтўра ёнма-ён от ҳайдаб пойчалардан бирини бўшалаб келишини кутди. Шерободлик чавандознинг тақимидан суғирилган пойчани эпчилик билан илиб олиб, эгарнинг қошидан қайириб, тақимини оширди. Ҳар томондан қий-чув бўлди.

- Оқбуруннинг йўлини тўс, Атрофини ўраб ол. Қўйма дояпман сенларга. Бойтўра Оқбурунни ниқтаб, шовқин берди.

- Ҳув-ув-в. ху-у-у-в-в! Ҳа, жонивор, ҳадим. Ҳа!

Оқбурун йўлини тўсиб, ҳар томонидан қисиб келаётган отлар баравари чопди. Ҳар ўқталиб, имтилганида чавандозлар тақимидан така пойчалари узилиб келар, девор нурагандай ёнидаги отлар суриларди. Оқбурун кийик жуфтагини ростлагандай тезликда чопди. Бойтўра чап қўли билан Оқбуруннинг бўйнига шалатилади. Оқбурун тўхтаб олиб, чапга бурилиб, тўдадан якка чиқди.

- Ҳалол! - деб бақирди баковул. - Алпомиш авлодидан бор экан-ку?! Отангга, оқ сут берган онангга балли!

Бойтўра чавандоз Оқбурунни йўрттириб, қўшхонага кутарилди.

- Босилдиригини устига ташла! - Боймирзага буларди Бойтўра чавандоз.

- Оқбурун билан мен ҳақимизни олиб бўлдик.

Бойтўра бугунги омадидан ич-ичидан мамнун эди. Шоймардон оқсоқолни айтмайсизми? Қувончи юз-кўзидан билиниб турибди.

Кўпқарининг биринчи куни тугади. Баковул қўшхоналарни эълон қилди.

- Меҳмонлар, кечга томон тўйхонадан кўниқ, отларга арпа олиб кетинглар.

XII

Катта Ўранинг Чуқурли қишлоғидан Шоймардон оқсоқол бошчилигида тўйга келганларни Соҳиб найновнинг уйига буюрдилар. Найнов деганларича бор экан. Новчадан келган, узун бўйли . . . Кўрган тунд одам, деб кўнглидан ўтказди.

20

Қиёфаси шундай бўлгани билан очиқ кўнгли, меҳмоннавоз одам экан. Меҳмонхонасини олдиндан тайёрлаб қўйибди. Отларга қарашига кўмаклашди. Кейин меҳмонларни уйга тақиф қилди.

- Соҳиб ака, пичоқ беринг . . . Йигитлар така гавдасини терисидан ажратиб, барвақтрок тозалаб берсин, - Эшим уй эгасидан илтимос қилди. - Бугун кўпқарининг энг пеши бизлар бўлдик.

Соҳиб найнов ўлик така гавдасини биргалашиб хариға осиб берди. Йигитлардан Хуррам дегани қассобликда эби бор экан, бир дамда ичак-қоринни ажратиб, гўштни мучалади-қовуриладиганини тўғраб берди.

«Оқбурун»

- Олтмиш килолар гўшти бор, - чамаю чўт қилди Соҳиб найнов. - Йириклигига қаранг. Узиям тўй эгаси меҳр билан боққан экан-да.

Шабон билан Норсафар тўйхонадан қўноқ, отларга арпа олиб қайтдилар.

- Эҳе, - ҳайрон бўлди Соҳиб найнов, - бунча гўшт.

- Тонг отгунча гўштхўрлик қилиб чиқамизда, - ҳазил қилди Шабон. - Сиз ёрдам берасиз. Жиянлар бор. Ортиб қолса, тутиб уйга олиб кетамиз.

Ҳазил-хузуллари тутар-тутамас икки отлиқ келиб қолди. Қисқа сўров ва гаплашувдан сўнг уй соҳиби Хуррамга хабарни етказди.

- Шоймардон оқсоқолни сўраб келишибди. Ким у оқсоқол дегани. Мен танимасам . . . Айтиб қўясизми? Тушинглар дедим, аввал оқсоқолни кўрайлик, дейишди.

Шоймардон оқсоқол бу бегона одамларни танимади. Шундай бўлса-да, мулозамат қилди.

- Йўқлаб келибсизлар, тушинглар.

- Сизам меҳмон, бизам меҳмон . . . Бировнинг уйи . . . қандоқ бўларкан?

- Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан деган гап бор, - қистади Шоймардон оқсоқол меҳмонларни. - Гўшт кўп, нон бор. Зиёнларинг тегмайди. Танишиб, гурунглашамиз.

Отлиқлар шундай илиқ таклифни кутишган экан шекилли, отдан тушдилар. Ураб эгарнинг қапталига боғланган босилдириқларни ечиб, эгарнинг устидан ташлаб, отларни қантарлаб қўйишди.

- Совисин. Шом бўлганда сугориб, емини иламин, - деди шопмўйловлиси.

Дастурхонга қайнатилган, сўнгра қовурилган гўшт тортилди. Сўхбат анча чўзилди.

- Бизларни сўрасангиз, - дедимуддаога уйдан шопмўйловлиси, - Шерободданмиз. Шу тўйни эшитиб келдик. Катта кўпкариси бор дейишган эди. Тўйлашиб юрибмиз. Уйдан чиққанимизга икки ҳафта бўлди. Йўлдошимнинг оти Тўқли. Менинг отим Асад. Энди, аввало узр. От боқамиз, харидори чиқса сотамиз.

Шоймардон оқсоқолнинг баданига чумоли ўрмаларандек бўлди.

- Ҳа, - йўлдошини гапини қувватлади Тўқли дегани. - Отни сот, деган нақл бор. Биз отингизга харидор бўлиб келдик.

Шоймардон оқсоқолнинг қони бетига урилиб, кўчари қалтираб қолди.

- Бу ҳақда бир гапирдингиз иккинчи оғиз олмади, - ўзини босиқ тутиб жавоб берди оқсоқол. - От сотилмайди.

Асадбой дегани эзмалик қилди.

21

- Оғзингизга сиққанини сўранг. Минг бош қўйим, йилқи, молларим бор.

- Мен бир гапирдим, меҳмон, - узиб гапирди оқсоқол. - Эзмалана берсангиз мени хафа қилиб қўясиз.

Меҳмонлар бир-бирига тикилиб олиб, хулоса қилдилар.

- Нима ҳам деймиз, - узр сўради Тўқли дегани. - Отингиз тулпор экан. Буюрсин. Роҳатини кўринг. Аммо-лекин бизларни кечиринг, Қизни ким айтмас, қимизни ким ичмас . . .

Шоймардон оқсоқол йигитлар билан отлиқларни иззат-икром билан узангиларини босиб, кузатиб қўйдилар.

(Давоми бор)

Агар сенинг сувратингни Рўзи Чо-
риев чизганда эди... билмадим қандай
қиёфага эга бўлардинг. Лекин
ҳозир, шу ҳолатингда
ва мана шу
қиёфанга Жор-
жоненининг
қўлидаги
мўйқалам
ҳам холст-
дан ортга
чекина ва
титраганча му-
аллақ туриб
қоларди балки. Йўқ,
сен учидан қон томчилаб
турган қилични нозик бармоқлари би-
лан ноқулай бир тарзда тутиб турган
Юдифга сира ўхшамайсан. Оёгинг
остида шафқат сўраб типирчилаётган
ожиз банда ҳам душман лашкарбоши-
си эмас. У сенинг эринг.

...Қонталаш уфққа қараб турарди
аёл. Сочлари елкасига ёйилиб тушган,
ҳоргин нигоҳида умидсизлик. Елкала-
ри ва қўлларида мадор ва ихтиёр йўқ.
Кучланиш, зўриқиш сезилмайди
рўмоннинг бир четидан ушлаб турган
бармоқларида. Шоҳи рўмол ҳадемай

бармоқлар орасидан сувдек оқиб ту-
шиб кетадигандай. Лаблари... юмшоқ
ва серчизиқ, четлари сал юқорига то-
мон қайрилиб турадиган, инжиқона
бир табассумга мойил лабларида илож-
сизлик ифодаси. Эри ҳозиргина таш-
лаб кетган аёлларга хос қиёфа...

Эр эса узоқлашиб борарди ўз ма-
шинасида. "Нива" гилдиракларидан
кўтарилган чанг ҳавода муаллақ қот-
ган. Ҳад-ҳудудсиз чўл ҳам гўё бу ман-
зарага монанд садоларни илғаш илин-
жида қулоқ тутиб тургандай сукутда.
Қулоқ тутиб турди аёл ҳам бир дам.
Унсиз илтижолар сўнди сўнгра унинг
қалбида. Бор овози билан қичқирса,
чинқирса, аюҳаннос солса ҳам ортига
қайтмайди энди Тиркаш. Худди шун-
дай бўлишини дарвозадан чиққанла-
ридаёқ пайқаганди у. Аммо су-

кут сақлади "наҳотки"-
деган илинжи
бир умид таъси-
рида. Фақат қиш-
лоқдан анча
узоқлашиб
дала йўлига
томон бурил-
ганларидагина
сўради:

-Қаерга олиб
борасиз мени?...

-Айтдимку, табибга деб, -жа-
воб қилди Тиркаш кўзини тошлоқ
йўлдан узмай. Аёл индамади. Зеро, бу
томонларда қишлоқ ҳам табиб ҳам
йўқлигини айтиб турарди ички бир
ҳиссиёт.

-Уй, ҳовли, оғил камлик қилдими
сизга... ўлдирмоқчи бўлсангиз, -деди
бироз сукутдан кейин.

-Нотўғри фикрлаяпсан, Адо, даво-
латаман, тузалиб кетасан...

Кейин жимгина давом этдилар
йўлда улар. Ҳар ким ўз хаёли билан
банда. Уфққа томон оғди ёз қуёши. Бак-

«Юдифь»

лажкадан сув ичди Тиркаш ва бошқа бирини олиб хотинига узатди.

-Ич!

Баклажкани оларкан, эрининг қўлига тегиб кетди аёлнинг бармоғи. Шошиб қўлини тортди эр ва бармоғини машина ўриндиғига ишқалаб артди. Орқа ўриндиқда ўтирган бўлса-да, аёлнинг назаридан четда қолмади унинг хуфёна ҳаракати.

-Тушамиз, -деди Тиркаш ва машинадан сакраб тушиб қайноқ қум билан ишқалади бармоқларини, сўнгра баклажкадан сув қуйиб ювди қўлини ва хотиржам тортди қўнгли. Улгудек қўрқарди хотинининг касали юқишидан. Ва қандай бўлмасин қутилишни ўйларди ундан. Ана шу мақсадда машинада кун бўйи йўл босиб унинг топган маъвос - мана шу ер, кимсасиз биёбон. Қаёққа қараманг, ёйиб қўйилган супрадай ер ва қозон қопқотидан осмон. На бирор туп дарахт, на на бирон бир жонзот бор. Қуёш уфққа ёнбошлаган бўлсада, ҳаво ҳарорати баланд. Машина соясида жой ҳозирлади Тиркаш. Пешонасидан куйилган ётган терни арта-арта ерга буйрадек кина гиламча тўшаб имо қилди хотинига: "Ўтир". Сўнгра машина, юкхонасидан сафархалтасини олиб келиб ўзи ўтирди унинг устига. Халта тўла, ичида нималардир бор. Бир неча кундирки, маёвкага бориш иштиёқида шу халтага солиб қўярди топган тутганини. Ерга чўккалади аёл. Тиркашнинг ўзи бажарди қолган ишларни ҳам. Унинг ҳаракатларини кузатиб тураркан, енгилгина истехзо ўйнади аёлнинг лабларида. Дастурхон, тўртта ёгли патир, зарқоғозга ўралган гриль. Товуқни махсус электр печда айлантириб пишириш кенг урф бўлганди шаҳарда. Гриль дейишарди унинг номини. Аммо бу хушхўр таомни ейиш насиб этмаган экан. Зар қоғозни очиши би-

лан бадбўй ҳид урилди аёлнинг димоғига. "Сасиб қолибдида савил" деди Тиркаш афсус билан. Жуда маззада лекин, қара, устига қизил гаримдори-лар сепилган... афсус ҳидланиб қолибди-да... Сўнгра чўнтагидан бир ҳовуч парварда олиб дастурхон устига тўқди.. Насиб бўлса сени табибга кўрсатиб даволатиб қайтсам шаҳардан уй оламиз, дўкон очамиз. Ўзинг мудир бўласан. Савдода пул бисёр ҳозир..." Лекин нон нима учун тўртта" ўйларди аёл. Тиги ўткир ошхона пичоғи-чи? Тўрт баклажка сув. Пўстлоғи арчилган, учи ўткир қилиб йўнилган ходала. Буларни кўриб эрининг аввалдан ҳозирлик кўриб қўйганини пайқаган эди аёл. Индамади шундай бўлса ҳам. Тиркашнинг ўзи синдирди нонни. Ва мулозамат қилди "Ол". Енгини бармоғининг учигача тушириб нонга қўл чўзди аёли. Бир булак нон олди шунчаки, эрининг сузи ерда қолмаслиги учун. Аслида туз тоғгиси йўқ. Нигоҳини ерга қадаб турарди Тиркаш. Оғир эди, жуда оғир эди аёлининг кўзларига қараш.

-Абдисами...

-Хотиржам бўл, - шошиб унинг сузини бўлди эр, - Опам... қараб турадилар ўтлимизга.

-Биз нима учун бу ерда тўхтадик?

-Салгина адашганга ўхшаймиз. Эрталаб соат тўртта йўлга чиққандик. Мана энди кечги етти. Роппа-роса ўн беш соат юрибмиз, аммо Қулунзор кўринмаяпти.

-Харитада борми ўша қишлоқ?

-Харитада дейсанми?.. Билмадим-ов, жуда кичкина у қишлоқ, - деди Тиркаш пичоқни дастасидан ушлаб бош бармоғи билан тигини худди дугтор торини жўр қилаётгандай чертиб кўраркан, - лекин чўл бор харитада. Қизилқум... Жуда катта чеку чегарасиз чўл бу.

-Табибнинг отлари нима экан ўзи?

-Омониллохон. Омонилло Сӯфижонов.

Товуш чиқармай кулди аёл. Эри айтган исм нимаси биландир табибларга хос.

-Дарвоқе, сен шу ерда кутиб тур, Адо, мен машина билан нарироққача бориб, Қулунзорга олиб борадиган йўлни суриштирай... "Шарт эмас, ҳаммасини тушуниб турибман" демоқчи бўлди аёл. Мунгайиб қаради эрига ва илтижо оҳангида деди:

- Абдисамига эҳтиёт бўлинг, мен сиздан розиман... Розиман бошқалардан ҳам...

Бошқа гапиролмади. Енги билан артди кўз ёшларини. Ва беихтиёр уфққа қаради. Қуёш ботиб бормоқда. Қип қизил қон оқаётганга ўхшарди ёш тула кўзларидан. Унинг ҳолатини пайқайди албатта эр, аммо ўзини иш билан оввордек қилиб кўрсатди, учи ўткир ходалари бир амаллаб ерга қадади ва тайинлади:

- Қара, мана шу белги. Ундан узоқлашиб кетма. Акс ҳолда сени тополмайман. Шу ерда кут. Йўлни аниқлайман-у, дарҳол ортимга қайтаман.

Машина йўлга тушди, "белги" дан шафқатсизларча узоқлаша борди ва уфқ қаърига сингиб кетди ниҳоят.

2

Чўчиб ўзига келди аёл. Теграсига кўз югуртирди, қоронгулик тушгунга қадар тунаш учун бирон бир бошпана топиш илинжида. Кимсасиз чўлда очиқ майдонда ётиш хатарли. Аммо қай томон қарамасин, бийдай текислик. Тунда биёбон даррандаларига ем бўламан деган ўй қамраб олди шуурини. Мис баркашдек қизориб ер қаърига кириб борарди қуёш. Шунда ҳоргин шивирлади аёлнинг лаблари: "Алвидо, алвидо... алвидо... "Сўнгра устига "Бидай уни" деб ёзилган бозор халтадан эски-туски кийимларини олиб уларнинг ўрнига дастурхонга ўралган егуликларни солдида, халта устига оҳиста бош

қўйди. Эри қолдириб кетган сафархалтага тегинмади ҳам. Мудроқ аралаш қандайдир шарпалардан англадики, кимсасиз кўринган бу маъвонинг ҳам ўз ҳаёти ва ўз "фуқаролари" бор. Нималардир шитирлайди, "Тирч-тирч" деб нолиш қилади қандайдир жонивор. Қумларни майин шувиллатиб совуради чўл шамоли. Нимадандир норозидай гижирлайди кекса саксовул.

Бундай пайт инсон яккаю ягона нажоткорига, яъни худога топширади ўзини. Гарчи кўнглининг бир четида ваҳм бўй кўрсатиб турган бўлсада, бундан қайгуга ботмади аёл. Зеро, бу ерга ўлимини бўйнига олиб келганди у. Ва агар эри шундай йўл тутмаганда ҳам - яъни миллион йиллар мобайнида инсон қадами етмаган бийдай чўлга хотинини ташлаб қочишни режалаштирамаганда ҳам - яқин кунларда ўлим фариштасига топшириши аниқ эди ўзини. Шундай қиларди уч ёшга қадам қўйган угли ва эри учун. Унинг бошқа ҳеч кими йўқ эди бу ёрут дунёда. Қайнона, қайнотаёси, қайинсингиллари келмай қўйишган. Нимадандир ҳазар қилишарди улар. Олди-бердини тўхта-тишган кўни-қўшнилар ҳам. Шундай бўлгач... Хуллас, кўнгли ўксиб, ўзини гариб ва ҳеч кимга кераксиз деб ҳис этса-да, кўнглининг бир бурчида қандайдир илинж...

Тонг саҳарда уйғониб кетди салқин ҳаводан эти жунжикиб. Ва йўл тадоригини кўра бошлади ҳали қуёш уйқудан турмасдан. "Борар манзилим ноаён. Бошим оғган, оёғим тортган, кўзим тушган томон кетавераман" деган ўй билан сафархалтани елкасига олди, бозорхалтани боши устига ўрнаштириб қўйди-да, йўлга тушди. Одатда мактаб томон йўл оларди бундай пайт. Қўлтигида бир даста китоб дафтар. Кейинги икки ҳафта бормади мактабга. Директор чақиртирди. Бошига катта оқ рўмол ташлаб кириб борди директор ҳузу-

рига. Рўмол унинг юзини, бўйнини ва қўларини таъқибли нигоҳлардан тўсиб турарди. Асосий гапни айта олмай чайналарди директор. Тезроқ бу ердан чиқиб қочишни ва инсон қадами етмаган жойларга кетишни ўйларди Адолат. Ниҳоят, директорнинг овози эшитилди унинг қулоғига: "Ўзингиз тушунасиз, Адолатхон, мактаб муқаддас даргоҳ, биз кетинг демаймиз. Аммо маорифдан бизга келган топшириқ..."

Мана, энди ниҳоясига етди ҳаммаси. Осон қилди эри уларнинг мушкулени Чўлнинг янги куни. Аниқроғи, неча миллион йиллардан бери мудраб ётган биёбонда ногоҳ пайдо бўлиб қолган антиқа жонзотнинг янги куни. Бу жонзот ўз танасининг ҳарорати билан қоқ қуруқ ернинг бир парчагина жойини тун давомида илтиб, ором ҳам бағишлаганини эътиборсиз қолдирмади биёбон. Унинг оёқлари остида тушалиб ётди. Қаерга ва қай томон боришини билмасди аёл. Лекин эри ташлаб кетган жойда қололмасди ҳам. Қай томон бўлса ҳам юриши керак. Фақат юриши, юришдан тўхтамаслиги керак. "Бахтим чопса бирор манзилга етиб борарман, бўлмаса, сўнгги қадамни босиб, юз тубан йиқиларман ва йиқилиб ўларман". Кетаверди ана шундай ўй билан ҳайё - ҳайт деб.

3

Шарққа томон бораверди таваккал ила. Баланд бир қирга яқинлашди қоқ туш маҳали. Қир ёнбағри бўйлаб юрди бирон сояров жой топиш илинжида. Ва баҳорги ёмғир сувларидан ҳосил бўлган бир ўнгир панасига олди ўзини. Чойдишдаги сувдай қайнарди мияси. Қора тер қуйиларди бошидан. Ўнгирнинг бир томонида чуқур ғалдир, бошқа томони бир нав жон сақласа бўладиган камар. Бозор халтадаги баклажкалардан бирини олиб қопқоғини бураб очди ва ерга ўтириб, толиққан

оёқларини бор бўйича узатиб ҳаётбахш неъматни "қулт- қулт" ютаркан, ором олди унинг толиққан вужуди. Баклажка қопқоғини наридан бери ёпди бемажол бармоқлари билан. Ва шу ҳолатда уйқуга кетди деворга суянганча. Унга тақлид қилгандай деворга суяниб турарди баклажка ҳам. Бир пайт оёгининг жазиллаб куя бошлаганини сезиб кўзини очди. Чанг босган, тиканлар тирнаган оёқларини беаёв қиздирарди қуёш. Огир бир хўрсиниқ отилиб чиқди унинг кўксидан. Гор деворларига ғамгин назар ташлади ётган жойидан. Эни уч метрлар бор, узунлиги ҳам бундан кам эмас. Дилга маҳзунлик солади кўнгиртоб деворларнинг бадқовоқ қиёфаси.

Сувдан икки қултум ютди яна. Энг муҳими сув! Тўртта патир билан бир ой жон сақласа бўлади. Бир ҳовуч парварда ҳам бор... Тўхта, яшайманми ўзи? Яшаш учун келганманми бу жойларга? Улимга маҳкум этилганманку ахир... Кунига бир донадан парварда... Кўк ва қизил чизиқли парварда доналари... бир бўлакдан нон... Юраверсам бирон бир манзилга етиб борарман. Боролмасам ҳам майли... Уйим бор! Ғалдир деворларига қараб хотиржам тортиди унинг кўнгли. Тепадан оқиб тушган ва қотиб нотекис сирт ҳосил қилган лой қотишмалари олиб ташланса бемалол яшаш мумкин. Фақат анави қорайиб турган ғалдир нима бўлди экан. Айиқнинг ини бўлса-чи! Кейин ўз фикридан ўзи кулди. Чўли биёбонда айиқ нима қилсин! Ҳато бўри ҳам яшамайди бу ерларда. Улар қишлоқларга яқин минтақаларда макон тутадилар. Бу ер эса ... бизнинг қишлоқдан минг километрлар бор узоқлиги. Агар кунига элик километрдан йўл боссам, йигирма кун керак. Кейин истеҳзоли кулди, ўн қадам нарида бўлганида ҳам бормасдим деган аламнок бир туйғу бор эди

унинг шуурида.

... Кейинги уч ҳафта уйидан таш-қарига чиқолмай қолгани тўғрисида ўйларкан, бармоқлари мушт бўлиб ту-гилди ва беихтиёр муштира, билакла-рига қаради. Кейин халтани кавлаш-тириб катталиги кулча нондеккина ой-нача олди. Ва ўзини кўзгуга солди... Аммо кўзларини юмиб олди дарҳол. Ойгани қоронғу ғалдирга ташлаб юбор-ди. Одатда аёл ўзи учун эмас, эри учун қарайди ойнага. Бу ерда эса эркак зоти йўқ. Аммо ойнадан нафратланиши, уни ғалдирга отиб юбориши бунга боғлиқ эмас. Ўзидан нафратланарди, ўзининг ойнадаги аксидан жирканарди. Ўзинг-дан нафратланиб узоқ яшолмайсан! Ўлимнинг рози бўласан. Ланжлик ва апатия ўрнини бошқа бир турғунлик эгаллади яна бироздан кейин. Чўл ша-моли ҳур-ҳур эсиб турарди бу палла-да. Юзини, кўксини тутди чўл шабада-сига. Ором олди толиққан тани. Ва ногоҳ кўнглининг қайсидир яширин пучмоғидан оҳистагина мўралай бош-лади "яшаш яхши" деган ҳали ожиз ва гўё янги тугилган чақалоқдек ҳимоя-сиз бир ҳиссиёт. Ана шу ҳиссиёт таъ-сирида яна бир бор кўздан кетирди горни. Ҳамма ёқда қотиб қолган лой бўлаклари, кесаклар... Шундай бўлса ҳам қандай яхши бу ер, бошпана. То ўлим келгунча балки шу ерда қолар-ман. Ҳеч ким жирканмайди, ҳазар қил-майди бу ерда мендан. Ана шундай аламнок эди унинг ўйлари.

4

Бирон бир иш қуролисиз лой қотишмаларни олиб ташлаш иложсиз. Шундай бўлишига қарамай, улардан бир нечасини ушатишга уриниб кўрди чўлнинг янги фуқароси. Унинг бармоқ-ларига бўйсўнишни истамади қотиш-малар. Ғалдирга яқинроқ борди, сал-қин ва нам ҳаво уфуриб турарди чу-қурлик қаъридан. Бу нима бўлиши

мумкин? Ғалдирнинг нариги томони-да тешик бормикин? Ё бўлмас... фикр-ни давом эттиришга камлик қилди унинг фантазияси ва билими. Нима бўлганда ҳам шу ўнгир ичида кундуз офтоб жазирамасидан, тунда сахро-нинг салқин ҳавосидан ҳимоя қила-диган жой-бошпана қуриб олиш за-рур. Аксига олиб бу ерларда тош-пош ҳам йўқ. Тиркаш унутиб қолдирган са-фархалта ичида нималар борлигига эътибор ҳам бермаганди у. Кимсасиз саҳрода ёлғиз ўзи қолган одамнинг кўзига ташналик, очлик ва ўлимдан бошқа нарса кўринмаслигини ким бил-майди дейсиз. Ана шундай қарахт ҳолда сафархалтани кўтарганча етиб келган ва топган маъвоси шу ер, шу ғалдир.

Бир ҳафта аввал дўстлари билан Сувтушарга маёвкага бориш учун тай-ёргарлик кўра бошлаган эди Тиркаш. Шу халтага олиб келиб соларди топ-ган тугганини. Ушандан буён ҳеч ким очиб кўрмади бу халтани. Саросимага тушиб унутиб қолдирди халтасини. Ҳа, қотиллик ҳам осон иш эмас-да. Саро-симага тушиб қолди бечора эрим. Ҳозир унинг ичида бир дона тош бўлса ҳам катта бойлик... Шошқин бир ҳара-кат билан сафархалта боғичини еча бошлади унинг нозик бармоқлари. Их-чам қилиб букланган тўшама, Устига "Сев" деб ёзилган атир совун, сочик ва бошқа майда чўйдалар. Қарийб бир литр сув кетадиган эмалли ёғлоги ҳам бор. Фақат ҳафсаласи пир бўлди икки шиша ароқни кўриб, қани энди шу ўлгур оловли сув оддий сувга айланиб қолса! Бу нарсаларнинг ҳаммасини таниди, ароқдан бошқа ҳаммаси ўзи-ники. Чўл шароитида шу ҳам катта бойлик. Халтанинг тагидан ушлаб сил-килаган эди, унинг ён чўнтақларидан бир ҳовуч зардоли ва шафтоли дана-ги тўкилди. Тугмаси ўтказиб қўйилган

«Юдифь»

кистасида ҳам нимадир бор. Эрининг нарсаларини кавлаштирмасди ҳеч қачон. Мана энди унинг халтасини титкилаб кўришга мажбур. Қаттиқ муқовали шеърӣ китоб чиқди халта чўнтагидан. Китобни шунчаки варақларкан, (шеърӣятта унчалик қизиқмасди) унинг қатида аёл кишининг сувратини кўриб ҳаприқиб кетди яраланган юраги. Рангли суврат. Қаердадир кўргандай бу аёлни. Ўрилган сочини олдига ташлаб табассум қилиб турибди. Эғнида бинафшаранг шоҳи кўйлак. Оғирлигини ўнг оёғига ташлаб турганлиги сабабли чап томонда қўймучи устида ва кўкраги бўйлаб ўтган чизиқлар аниқ билинган. Кўзларида ишва. Кейинги икки-уч ой ичида эрининг юриш туриши бироз ўзгариб қолганлигини сезиб юрарди. Аммо билмаганди ундаги руҳий эврилишлар аёл билан боғлиқлигини.

Ғалдир деворига ўрнаштириб қўйди сувратни ва ўзича жавради: "Жонсиз бўлса ҳам ҳарқалай ҳамроҳ. Аммо чиройлигина экан кўргур. Кўзлари оқтобда қизорган... Унуттишим керак энди буларнинг ҳалмасини, эримни ҳам сувратдаги аёлни ҳам, ҳато яккаю ягона фарзандимни ҳам. "Ўзинг учун ўл етим деган гап борку..." Сўнгра пичоқни қўлига олиб шиддат ила ишга киришди. Ғор деворини ўйиб токча ясаркан, пичоқни шундай зарб билан уриб тортардики, гўё деворни эмас, қандайдир кўзга кўринмас душманни чавақлаётгандай. Астойдил меҳнат қилди тер тўкиб. Кечга яқин чоғроққина хонага айланди ғалдир. Шолчани ерга тўшаб устига чўзилди. Ташналик қийнади уни. Икки қултум сув ичи бақлажкандан. Сувни тежаса, умрини тежайди. Сув - умр. Бу оддий ҳақиқат чўлу саҳроларнинг бош қонунини, ҳаёт синовидан ўтган фалсафаси.

5

Қанчалик чарчаган бўлмасин илинмади кўзига уйқу. Ташқарини кузатиб

ётди ғор оғзига бошини қўйиб, қўлида ўткир тигли пичоқ. Парпираб осмонга кўтарилиди тўлин ой. Тўлин ой! Сирли тус олди чўл манзараси. Гарчи бутун вужудини алақандай мавҳум хавотир қамраб олган бўлса-да, ётаверди ёрутундан, қумлоқ устига бамисоли сўзанага солинган каштадай жимжимадор бўлиб тўшалган саксовуллар соясидан кўз узмай. Ниҳоят, бўшашиб кетди пичоқ тутган бармоқлари. Ҳаётининг бу янги саҳифасида ҳам қўрқув, ҳам эркинлик, ва яна алланечук исмсиз туйгулар мужассам эдики, кимсасиз чўлда ёлғиз ўзи тақдир зарбаларини кутиб ва ҳато унга қарши курашишга шай турган аёл руҳиятида содир бўлмоқда эди ажабтовур эврилишлар.. Ана шу жараёнда беихтиёр пичоқни яна маҳкам сиқди унинг бармоқлари. Ғор томон ўрмалаб келаётган қандайдир жонзотни кўриб қолганди у. Бирдан узини четга олди саросима ичра. Ғор оғзида тўхтаб бошини илкис кўтарди ва қаттиқ вишиллаганча думи билан ерни тап-тап ураверди ҳалиги жонивор. "Аждарҳо!" Эртақлардаги ана шундай қўрқинчли жонивор мана энди унинг кўз ўнгида. Ой ёрутида аниқ тиниқ кўриб турарди унинг ажабтовур ҳаракатларини. Табиийки, ўз уйини бегона жонзотга бериб қўйишни истамади ва қаттиқ вишиллаганча думини баланд кўтариб важоҳат ила ғорга кириб келди "Аждар". Деворга қапишганча қалтирар ва ундан кўз узмасди Адолат. Бир неча бор ҳидлаб кўрди ғор ҳавосини ва "ўз уйим - ўлан тўшагим" деган ҳикматта амал қилгандай тинчиб ғалдир ёнидаги чуқурликка кириб ётди чўл даррандаси.

Тунни ухламай ўтказди аёл. Кўзини аждардан, елкасини девордан узмаган куйи аста сирғалиб ерга ўтирди ва тонгни кутиб олди шу ҳолатда. Балки туни билан аждар ҳам ухламагандир. Эрталаб аёлнинг қимираб қўйганини кўриб ваҳшат билан вишил-

лади. Олдинги оёқларида кўтарилиб думини қаттиқ сермаганди гор девори ўпирилиб отнинг калласидек келади-ган бир кесак аёлнинг оёқлари остига келиб тушди. Вазият қалтис. Ўз уйини келгинди жонзотта бериб қўйишни ҳам, ёки у билан баҳам кўришни ҳам истамасди тўлининг газабнок хилқати.

- Сенга ёмонлик қилмайман, эй аждарҳо, мен одамман, аёлман, эрим ва болам бор, - деди аёл ва пичогини ташлади. Учи билан ерга қадалиб тиги ялтираб турган қуролга бир қараб олди-ю, яна рақибига кўз тикди дарранда. Сўнгра ваҳшат ила вишиллаб огзини катта очганча аста-аста олдинга томон бир-икки қадам қўйди. Тўхтади ва думи билан яна зарба беришга ҳозирланаётгандай бир қиёфага кирди: Олақуроқ сўгаллардан иборат қўлин териси шишиб, бўйин мушаклари ўқлотдай бўртиб, яна қадам ташлаш учун аста кўтара бошлади оёгини. Аммо ерга қўймай шу ҳолатда қотиб турди бир муддат.

- Худойим ўзинг пайёҳингда асра, - нидо қилди аёл.

Кўтарилиб турган оёгини ерга бошиб думини туширди дарранда. Елка ва яғрин териси дами чиқиб кетган пуфақдек бўшаша бошлади. Келгинди жонзотнинг овози уни шаштидан қайтарди афтидан.

- Наҳотки сен инсонларга ҳос меҳмондорчиликни ҳам билмасанг. Қара, мана, қўлимда қурол йўқ. Борадиган бошқа манзилим бўлмагани учун сенинг уйингга келдим. Бир кечалик меҳмонингман. Уйинг жуда чиройли, ўзинг ҳам. Бир кечаликкина жой бер, эртаклаб кетаман уйингдан. Нима қилай, уйим - жойим, рўзгорим йўқ. Мени уйдан ҳайдашган, сенга гапнинг очигини айтсам. Мусофирман. Мусофир.

- Қирр-қиррр! - деган овоз таралди дарранданинг бўғзидан.

- Дарвоқе, тўхта, сени меҳмон қили-

«Юдифь»

шим мумкин. Фақат сабр қил...

Аёлнинг майин ва илтижога тўла овози хуш ёқдимиди, ҳарҳолда, сўнди унинг кўзларидаги газаб. Бир-икки тўлгади-да, аста ерга қўйди огир бошини. Олачипор думи қайрилганча ёнида тинчгина ётарди энди. Ундан кўзини узмаган куйи сафархалтани очди Адолат. Зарқогозга ўралган грилни (ташлаб юборишни унуттанди) олиб қогозни очди-да, аста эгилиб ерга қўйди. Майдаланмаган, бутунлигича турарди товук жонивор. Ер бағирлаб ўлжага яқинлашди дарранда ва яшин тезлигида унга "чанг солди" Орқага бироз қайрилиб турадиган ва фақат ўлжани ушлаб туришга хизмат қиладиган тишлари билан грилни маҳкам тишлаганча жағларини куч билан қисди. Товук суяқларининг қисирлаб синаётган товушини аниқ эшитди аёл. Томоғи ва бўйин мускуллари шишиб бораётганидан товуқни чайнамасдан бутунлигича ютаётгани аниқ. Бироздан сўнг ётган жойидан кўтарилиб галдир томон юрди дарранда. Ва олдинги оёқларига таянганча пастга туша бошлади. Бунинг уяси шу галдир эканда деган хаёлга борди аёл. Эгилиб қарагандай, қоронғу чуқурликдан салқингина ҳаво кўтарилаётганини пайқади. Бир кўнгли энди галдир огзини беркитиб қўйса бу хавфли жонзотдан қутиладигандай. Бироқ ҳеч нарса йўқ эди беркитишга. Бўлганда ҳам Адолатнинг ўзи истамасди бундай қилишни. Энди нима қилсам экан деган ўйлов билан ўтириб қолди бир муддат. Хаёлига аниқ бир режа келгандай, бу ердан тезроқ кетиш тараддудида нарсаларини йиғиштира бошлади. Тўшамани ерга ёйиб ихчамроқ қилиб ўрашга уринаётганида галдир томондан келаётган қандайдир товушлар эътиборини тортди.

Ортига ўгирилиб қараганда чуқурлик ичидан чиқиб келаётган даррандани кўрди. Унинг бошидан ва лунжлари-

дан сизгириб сув оқарди. Каттиқ силкинди жонивор. Майин сув заррала-ри шовуллаб ёғилди, муздай сувдан сесканиб кетиб энтикиб қолди аёл:

- Сув! Сув!- дея шивирларди унинг лаблари. Лекин қандай сув? Шўрми, тахирми, ширинми?

Бу ҳақда ўйламасди. Шошиб ўрнидан туриб ғалдир олдига борди, эгилиб қаради. Қоронгилик. Пастроққа тушишга қарор қилди. Яна ҳам пастлади ва муздек ҳаво юзига урилди. Ғалдир тубида оҳиста мавжланаётган сувнинг шовури чалинди қулоғига.

6

Уйқудан турганида қуёш нурларидан чарогон эди олам. Кеча тунда сувнинг шовурини сезган, аммо чуқур тубига тушишга юраги бетламаганди. Мана энди ўз кўзи билан кўриши мумкин. Сув борлиқнинг бетак-рор мўъжизаси! Чуқурликда ана шу мўъжизага юзма юз келди, аёл. Ҳовучлаб сув ичар, сув сачретиб бошини ва юзини юваркан, бунга ҳам қониқмай, кўйлак-иштонини ечмасдан муздек сувга отди ўзини. Энтика-энтিকা чўмила бошлади ва энг бошидан шовуллаб сув оқизганча юқорига тирмашди. Ва югуриб офтобга чиқди. Ҳеч қаерда кўринмасди дарранда. Кўзлари билан қидирди уни. Раҳмат айтмоқчи эдими унга, уни силаб-сийпаламоқчи, эркаламоқчи ва энг ширин сўзлар билан сийламоқчи эдими уни, аниқ билмасди ўзи ҳам.

- Энди яшаш мумкин! Энди ўлмайди Адолат!

Қизиган қум устида чалқанча ётар, ана шундай деб шивирлар ва энди совуқ сувдан эмас, бахтдан энтикарди. Табиийки, узоқ давом этмади бу ҳолат. Усти боши қуриди бир зумда ва ўзини ғор ичкарисига олди яна. Кейин яна ғалдир ичига тушди. Ерос-ти дарёси деган хулосага келди, сув остидаги тошларни ушлаб ва оёғи би-

лан пайпаслаб кўраркан. Сезилмасди сувнинг оқими. Денгизни эслатарди бу жиҳатдан чуқурликдаги сув. Аммо тиниқ, тоза ва чучук. Дарё қирғоғида узоқ ўтирди. Яна сув ичди, юзларини ювди яна. Бу ердан кетгиси келмасди сира. Кейин сув остини қўллари билан пайпаслаб бир неча дона тош олди. Этагига солди ва юқорига олиб чиқди. Бу тошларни нима қилишини билмасди, аммо уларга катта хазина сифатида қарарди. Нимагадир асқотади улар. Сув остида эса қалашиб ётарди турли катталиқдаги тошлар. Кун бўйи ташиди ва бир жойда тўплади уларни, тўпланган тошлардан сизгириб оқаётган сув ерга сингиб борарди. Бир кафт ивиган тупроқни қўлига олди, ми-жиглади, гижимлади ва ундан кичкинагина - одатда қизлар қўғирчоқлари учун ясайдиган, нималиги номаълум - шакли вазага ўхшаб кетадиган идишча ясади. Зум ўтмай қуриди идишча. Роса завқ ила томоша қилди Адолат ўзи яратган мўъжизани. Лойдан рўзгор учун каттарок идишлар ясаш ҳам мумкин-ку! Бирор бир нарсаларни солиб қўйишга яраб қолар. Нима бўлганда ҳам буюмда. Ҳеч бўлмаганда тўнкариб қўйиб устида ўтириш мумкин. Пичоқ билан ерни юмшати аё, шундай хаёллар таъсирида, баклажкларда сув ташиб лой қилди ва дастлабки тажриба учун қўшқулоқни ва икки қоринли мунди ясаб офтобга қўйди. Мундини бу шаклда ясаётганида унинг ажойиб календар вазифасини ўташи балки ҳали хаёлида йўқ эди. Аммо мунди қуригандан кейин унинг биринчи қоринчасинига 365 дона тошча солди. Ва ундан иккитасини олиб иккинчи қоринчага ташлади. Дастлабки рақам йилнинг мавжуд кунларни, кейинги рақам ўзининг чўлдаги ҳаётини англатарди. Шу кундан бошлаб қатъий тартибга айланди бу одат. Ва ҳар кун оқшом палласи уйқуга ётишдан олдин биринчи қоринчадан данак катталиғидаги бир дона тошни олар ва иккинчи қоринчага солиб қўярди.

7

Ҳафта охирида бор озӯқа заҳираси тугади унинг. Икки кун оч ва сувсиз ётди уйдан чиқмай. Учинчи кун тепалик устига кўтарилди ва ҳас-ҳашақлар орасида чигирткалар юрганини кўрди. Улардан бирини мўлжалга олиб таппа босди қафти билан. Юлиб ташлади унинг тикондор оёқлари ва қанотларини. Жонига озор етказсангиз оғзидан қонга ўхшаш қопқора суюқлик чиқаради чигирткалар. Бу билан жиркантирмақчи бўлади сизни. Юзи буришиб кетди овчининг. Ерга чўзилди беҳол. Сўнгра қорни билан ётди-да, кўзини чиртга юмиб оғзига солди чигирткани. Жуда тоза жонивор чигиртка аслида. Емиши ўт-ўлан. Қуриган ҳашақлар остида кўмкўк ва серсув майин гиёҳлар орасида юришарди улар. Ярим майлакатларда чигирткадан қирқа яқин турди хушхўр таом тайёрланишини эшитган эди Адолат. Чигирткани чайнаётган эди шундай ҳаёлларни эслашга унинг. Шундай бўлса ҳам тугиб олган ўлжасини чайнаб ютгунча бир неча бор ўқиди. Тирқираб ёш оқди унинг кўзларидан. Кейинги тутилган чигирткани ейиш қийин бўлмади унчалик. Хонасига қайтди "Худого шукур" деган шукрона билан ва яна тўшама устига чўзилди. Ниманингдир шарпасидан чўчиб уйғонди. Тонг отган, Аҳдарҳо жойида йўқ. Ишга кетибди, ишламаса кун ўтмайди, ишлайди-да булар ҳам.

Шу куни "ишдан" эрталоқ қайтди дарранда. Шишиб турган лунжларида нимадир бордай. Оғзини катта очди аёлга қараб. Тухумлар! Оппоқ бўлиб бир неча дона тухум кўринди унинг лунжиди. Ерга тўқди уларни ва индамай жойига равона бўлди.

- Нега ўзинг емадинг?

- Қирр-қирр!

- Емайман, қорним тўқ" деганингми бу? Маишатим зўр дегин-а.

Одатда, эри улфатлари билан чойхо-

нада ёки гаштақда ўтириб қайтганида уйда тайёрлаб қўйилган овқатга қўл урмасди. Шунда: "Маишатим зўр денг-а" дея ҳазиллашарди Адолат. Дарранда олиб келган егги дона тухумни рўмолига тутди-да, пасга олиб тушиб сувга солиб қўйди. Оқиб кетмасин деб ҳар эҳтимолга қарши тош бостирди рўмол учига.

8

Мана, ҳаш- паш дегунча ўттиз биттага етди тошлар сони. Йигирманчи июнь. Эртага энг узун кун. Куннинг биринчи қисмида ов қилар, иккинчи қисмини рўзгор ишларига бағишларди Адолат. Тўрт дона патир ва бир ҳовуч парварда аллақачон тутаган. Қорин ғамини емаса бўлмасди. Аммо "қуруқ қўл" билан қайтмасди Тиркаш ҳам. Дарвоқе, кейинги пайтларда даррандани шу ном билан атай бошлаганди Адолат. Тиркаш Дарранда деб мурожаат қиларди унга. Мана, оқшом чўкаётганда эрганақ дарвозани тумшуги билан очиб ҳовлига кириб келди Тиркаш. Ҳовли теграсини тошлар билан ўтириб бағанидан кейин юлгун бутадаридан ясаганди бу дарвозачани. Тиркашнинг оғзида узунлиги қарийб бир ярим метр келадиган чалажон илоҳ. Ҳақиқатан ҳам Тиркашни эслатарди унинг баъзи бир ҳаракатлари. Хусусан, уйга кириб келиши, бошини уяси оғзидаги кесакларга қўйганча уйқуга кетишида ўхшашлик бордай.

Кўпинча кўчадан тишини гугурт чўпи билан кавлаганча кекира - кекира кириб келарди эри ва шунчаки "Ниманг бор" деб сўрарди-ю, телевизор олдида ёстиққа ёнбошлаганча уйқуга кетарди. Шу сабаблими, чўл даррандасини Тиркаш деб атай бошлади аёл. Аммо кўп жиҳатдан одам Тиркашга нисбатан дарранда Тиркаш ақллироқ ва маданиятлироқ туюларди унга.

(Давоми бор)

АДОЛАТ ТИМСОЛИ

**Исмоил
ТУХТАМИШЕВ**

1950 йилда Қарши шаҳрида туғилган. Республикамиздаги масъул лавозимларда фаолият юритган. Йигирмадан ошиқ китоблар муаллифи.

2015 йилда вафот этган.

Аслин олса барчамиздек битта жондир,
Яратгандан миллат учун нур, эҳсондир.
Эл-юртига ҳар бир лаҳза фидо жондир,
Матонатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Хур диёрда боғу бўстон яратди рост,
Эътиборин эзгуликка қаратди, рост.
Ватан шонин дунё узра таратди, рост,
Саодатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Қадрин тиклар ўтган қанча буюкларни,
Толиқмасдан даст кўтарган зил юкларни.
Истиқлолдан қурди азим кўприкларни,
Шижоатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Ўзбекистон келажагин порлоқ кўрди,
Ҳар бир ишда халқи билан кенгаш қурди,
Бутун жаҳон унга томон юзин бурди,
Кароматнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Эъзозлайди Ватан қадрин билганларни,
Бирор лаҳза тинчимасдан жилганларни.
Кечирди ҳам баъзан хато қилганларни,
Адолатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Қад тиклади урф-одатлар, қадриятлар,
Яхшиликдан бино қурган ўй, ниятлар.
Авлодларга ёзган мангу ўчмас хатлар,
Саховатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Ақл-ёди Ҳаққа ошно этилгандир,
Нигоҳлари уфқларга тикилгандир.
Номи абад тарихларга битилгандир,
Садоқатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Бу қисматнинг оғирлигин яхши билар,
Муаммолар босқич-босқич ҳал қилинар.
Эл-юртига барқарорлик, тинчлик тилар,
Шарофатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Олам узра ҳилпирайди юрт байроғи,
Орзу-ҳавас, мақсадларин йўқ адоғи.
Элин ҳар бир ўтил-қизи-кўз қароғи,
Заковатнинг тимсолидир Юртбошимиз.

Пешволарга бўлган эмас ҳеч вақт осон,
Матонатин тан олмоқда жумла-жаҳон.
Эл бахтига ул жафокаш бўлсин омон,
Жасоратнинг тимсолидир Юртбошимиз.

БУГУН ҲАММА БИЛАР

Ардоқлар ҳар битта фидойи жонни,
Боболардан мерос шуҳратни, шонни.
Келажаги буюк Ўзбекистонни,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Тонглари менгзаган ўй, хаёлини,
Ўзи яратажак истиқболини.
Эркин қайтиб берган истиқлолини,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Олислардан келган йўл босиб узоқ,
Ўз сўзин бировга бермаган мутлоқ.
Эзгулик йўлини ёритган чироқ,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Дилларга жо қилдик орзу, ниятни,
Қайтадан тикладик кўп қадриятни.
Мустақиллик берган имкониятни,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Ривожин топгандир шариат, ислом,
Қайтадан қад ёзди ҳадису калом,
Мазҳабни шарҳ этди Мотрудий бобом,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Ҳар вақт фарқлай олган ёлгондан чинни,
Ҳеч қачон сотмаган эътиқод, динни.
Ватан деб қон кечган Жалолиддинни,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Бошидан ўтказди кузу қишларни,
Шаънига мос келмас турфа ишларни.
Жасурлик тимсоли Алломишларни,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Муқаддас санаган зиёни, нурни,
Мангу сўндирмаган қалбағи қўрни.
Жангларда зўр, ғолиб Амир Темурни,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Жаҳонгир курашди адолат учун,
Ғанимдан ололди ҳамиша ўчин.
Мир Ҳазрат кўрсатди заковат кучин,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

Баралла янграгай мадҳиям, созим,
Тоғлардан акс-садо бергай овозим.
Кундан-кун ошмоқда ҳурмат, эъзозим,
Бугун ҳамма билар, жаҳон билади.

ВАТАНИМ

ШЕРБОЙ ШЕРОВ

1962 йилда Қарши туманидаги Қовчин қишлоғида туғилган. 1979–1985 йилларда Тошкент тиббиёт олийгоҳида (Ҳозирги Тошкент тиббиёт Академияси) таҳсил олган. Ҳозирги кунда вилоят соғлиқни сақлаш бошқармаси бошлиғи ўринбосари лавозимида фаолият юритмоқда. "Инсон азиз" деб номланган шеърый тўплам муаллифи, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш аълочиси.

О, Ўзбекистон Ватаним - онам,
Таърифлай дейману, ожиздир қалам.
Сен менинг вужудим гурурим борим,
Сен менинг борлигим, қалбағи орим.

Аслида дунёнинг бешигисан сен,
Илмлар маконин эшигисан сен.
Қанча алломалар бағрингда ўсди,
Қабоҳат йўлини беркитди тўсди.

Қани айт мабодо бўлмаса эди,
Бағрингда улғайган Ибн Синолар.
Табобат илмини ким ўргатарди,
Топилар эдим, дардга шифолар.

Тасаввур қилайлик Берунийни- йўқ,
Ким ҳам қўл урарди коинот сари.
Ахир, самога шу зот йўл очиб берди,
Ҳозир ҳам қонундир унинг асари.

Дунени сарҳисоб айламоқ учун,
Ғалаб этиларди асослар илмий.
Маъна мен бор деб ўзин кўрсатди,
Юртимнинг ўғли доно Хоразмий.

Орият, номусу-миллат тақдири,
Элнинг ҳаёлидан ўтарди бир-бир.
Ниҳоят вақт келди, ушалди бари,
Майдонга чиққанда саркарда Темур.

О, Ўзбекистон жонажон юртим,
Тарихингда шунча бисотларинг бор.
Жамолингни кўриб бугун суюндим,
Яратганининг ўзи бўлсин мададкор.

Қани айт дунёнинг қайси юртида,
Шунчалар буюклар туғилиб ўсган.
Бу фақат бизнинг юрт, сабаби шуки,
Юртимизга Худонинг назари тушган.

ШУКРОНАЛИК

Қариган чоғингда белдан куч кетиб,
Кексалик ташвишин жимгина ютиб,
Сездирмай кимдандир эътибор кутиб.
Юрганинга асло хор бўлмасанг бас,
Бировлар ёрдамига зор бўлмасанг бас.

Хайҳотдай ҳовлида қолганда ўзинг,
Чақирсанг ҳовлидан чиқмаса сўзинг,
Тўрт қадам нарини кўрмаса кўзинг.
Ёнингда кампинг ушлаб турса бас,
Ёшликдан сўз очиб хушлаб турса бас.

Фарзандларинг кетар ўз-ўзи билан,
Қайсидир ўғлим дейди, ё қизи билан,
Ҳаммаси тинч бўлсин юлдузи билан.
Фақат сени тез-тез эслаб турса бас,
Ўз юкини ўзлари судраб юрса бас.

Унутма, ҳаётга бўлмаймиз устун,
Келдикми, албатта кетамиз бир кун,
Худого шукр қил, ўтган кун учун.
Кузатар чоғида тик турсалар бас,
Ортингдан эслашиб, жим юрсалар бас.

БИР ҚАРШИГА КЕЛИБ КЕТИНГ

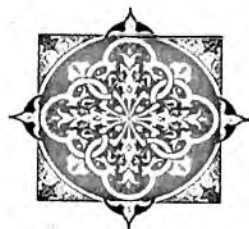
Билмоқчимисиз Ўзбекистон қудратини,
Кўрмоқчимисиз халқимни журъатини,
Қўйинг, томошо қилманг суръатини.
Ўйлаб кўриб имкон қилинг, ният этинг,
Вақт топиб, бир Қаршига келиб кетинг.

Энди йўқдир аввал кўрган тор кўчалар,
Кундузларини чарақлайди тун-кечалар,
Ўзибу кунни оғу қилиб ўтди нечалар.
Хоҳ кун бўлсин, ё тун бўлсин ният этинг,
Вақт топиб, бир Қаршига келиб кетинг.

Ўзгаришлар афсонамас, бор ҳақиқат,
Ҳеч ким қилолмайди бундай журъат,
Бир илтимос, гийбатларга учманг фақат.
Хўп майлига таваккал деб, ният этинг,
Вақт топиб, бир Қаршига келиб кетинг.

Улуғ зотлар ётган жойин кўринг бориб,
Роҳат бўлар келсангиз ҳам чарчаб, ҳориб,
Бор гапларни кейин айтинг қайтиб бориб.
Тинч - осуда замонларда чин ният этинг,
Вақт топиб, бир Қаршига келиб кетинг.

Меҳнатсевар халқимни Сиз келиб кўринг,
Аҳволини кимларданмас, ўзидан сўринг,
Мард бўлсангиз, Сиз адолат томон туринг.
Яхшилиқни кўрмоқликни пок ният этинг,
Вақт топиб, бир Қаршига келиб кетинг.

ТАРК ЭТМА, ВАТАНГА ЧЕКСИЗ МЕҲРИНГНИ

АЙЛАМА

Дустингдан дардингни пиҷон айлама,
Бировнинг сирини ошкор айлама,
Узгага чоҳ қазиб, тушганда узинг-
Хатонг учун сунг пушаймон айлама.

Ҳаётга ҳар кимнинг боқиши бошқа,
Китоблар варақлаб ўқиши бошқа,
Моҳитоб фалакда чиқиши бошқа-
Барчасин тенг дебон гумон айлама.

Ҳамма ҳам олим бўлолмас,
Куп илмни олган билан.
Ҳар ким башорат қилолмас,
Фол илмини билган билан.

Сел сувлари бўлмас абад,
Сойлар тўлиб оққан билан.
Ато қилмас доно бўлмас,
Элга сўзи ёққан билан.

Ҳар ким ҳам қадрини билолмас,
Гулгун даврон келган билан.
Сунгги пушаймон фойда қилмас,
Минг афсуслар қилган билан.

Чумчуқ қарчигаёй буларми,
Тинмай қанот қоққан билан.
Ҳақ бўлмай ҳосил буларми,
Қор ёмғир ёққан билан.

Эл билан бирга бўлмасак,
Тоат-ибодат қилмасак.
Ўз қадримиз билмасак,
Ор йўқдир юрган билан.

Рузи бахши ёзгин ҳикмат,
Эсдан чиқмасин ибодат.
Амал қилмасанг бекордир,
Ҳақ йўлига кирган билан.

Аҳли аёлингни султони сенсан,
Улар арғашарлар сарбони сенсан,
Дустлар билан завқли суҳбат қурарсан,
Камтар бул, бошингни осмон айлама.

Олимсан, хатодан холи эмассан,
Сўзингни биллиб айт валий эмассан-
Бандасин, банданинг кули эмассан-
Мулофиқ ётларни меҳмон айлама.

Яхшилик қилгандан ёмонлик қайтмас,
Хатонг бировлар раҳмат ҳам айтмас,
Мардларчи ҳеч бирин сирини айтмас,
Мард қолиб номардни шодмон айлама.

Ғийбатдан йироқ юр-охири войдир,
Ўшандай аҳмоқлар фитнага бойдир,
Худодан қўрқмаслар, ҳар ишга шайдир-
Қушилама уларга, армон айлама.

Беҳисоб нарса йўқ, бордир меъёри,
Бетўхтов нарса йўқ, бордир қарори,
Бир-бирига боғлиқ, борлиқнинг бари-
Бир-биридан ёт тутма, душман айлама.

Рузи бахши уйла, жамла фикрингни,
Тарк этма, Ватанга чексиз меҳрингни,
Шояд Оллоҳ қабул этгай шукрингни-
Қалбингни кенг туттил, хуфтон айлама.

СОҲИБҚИРОН СИЙМОСИ

(Достондан парча)

Шайх Зайниддин дебди ногоҳ:
«Ёрлақагай сени Оллоҳ.

Берар сенга ноёб ўғил,
Хунар ўргат, тарбия қил.

Булар дунёнинг гавҳари,
Етти иқлимнинг сарвари».

Отам боши кукка етган,
Ният қилиб, мени кутган.

Кун кетидан ўтган ойлар,
Юлдуз ишқин замин пойлар.

Бир минг уч юз ўттиз олти,
Тўққизинчи апрел пайти.

Шаҳри Кешнинг гул боғида,
Хужа Илгор қишлоғида.

Номлабди шайх мени:Темур,
«Ларза»сўзин бир эслаб кўр.

Онам бухоролик асли,
Уламолардандир насли.

Такина бегим волидам,
Ардоқлаган мени ҳар дам.

Мен деб урган ўзни чўққа,
Ишонмаган ер-у кукка.

Не қилсам ҳам кўнгли тўлган,
Тун-у кун парвона бўлган.

Бошладим эрта саводим,
Алибекдир илк устодим.

Мени дерлар Соҳибқирон,
Оламга солганман сурон.

Юлдузлар: Муштарий-Зухро,
Бир буржда бўларкан пайдо.

Бу вақт аталаркан Қирон,
Тутилган эканман шу он.

Отам Муҳаммад Тарагай,
Маъноси қуш, номи Тургай.

Чорвага қўйганлар ихлос,
Отам уруглари «барлос».

Асл беқларидан Кешнинг,
Кўзин билган ҳар бир ишнинг.

Касен чўзса етган кули,
Қўрасида сигир-қўйи.

Тутилганман асли Кешда,
Чаққон, моҳирман аҳар ишда.

Отам кўрибдилар бир туш,
Таъбиридан бўлибдир хуш.

Бир мўйсафид йўлларида,
Қилич берган қўлларида.

Бош узра қиличи ёйиб,
Кетган эканлар уйғонаб.

Соҳибқирон сиймоси

Шайх Шамсиддин устоз сўнгра,
Ургатди «Шом», «Ёсин» суръа.

Бўлдим Қуръонни ёд олиб,
Барчани ҳайратга солиб.

«Ҳофиз» унвонини олдим,
Ун тўрт ёшга тўлиб қолдим.

Ёза бошладим ўнг ва чап,
Мен ҳақимда тарқалди гап.

Устозларни қолдирдим лол,
Кула бошлади бахт-иқбол.

Уқишдан сўнг от минишни,
Жиловлаб бўйсундиришни.

Жангларда хушёр жонбозлик,
От устида қиличбозлик,

Камондан ўқлар отишни,
Курашда ўзни тутишни,

Машқлар қилдим кеча-кундуз,
Бунга тўвоҳ кўкда юлдуз.

Жаҳон дарёсида сузим,
Майдонда барчадан уздим.

Сўни устозим Абдулла Қутб,
Қўлимга бир мактуб тутиб,

Амир Кулол ҳузурига,
Бир машварат тузурга.

Мени имтиҳон қилмоққа,
Ақл-идрокимни билмоққа,

Самарқандга отлантирди,
Сафар мени шодлантирди.

Устоз мени роса синаб,
Эркалаб бошимни силаб.

Еттига нонни тутқазиб,
Деди:–Тишлаб қуйгин осиб.

Сеникидир етти иқлим,
Тиним билмай олгин билим.

Насихатим айлагин ёд,
Куни келиб бўласан шод.

Айтди:–Қодирсан ҳар ишга,
Кузатди сўнг мени Кешга.

Отам ҳузурига қайтдим,
Устознинг сўзларин айтдим.

Қувончлари кўкка сигмай,
Устоз топдилар кўп ўтмай.

Самар Тархон қиличбозга,
Шогирд тушдим шул устозга.

Жадал машққа тушиб кетдим,
Такрорлаб чуққига етдим.

Ўнг қўлимни боғлатди ул,
Машқ қилдирди сўнгра чап қўл.

Ҳеч ким мендан ўтолмади,
Баҳслашганда ютолмади.

Қилич тутиб икки қўлда,
Барчани қолдирдим йўлда.

Самара берди сабоқлар,
Қилич қўлимда уйноқлар.

Ун еттига етди ёшим,
Йўлим ёритди қуёшим.

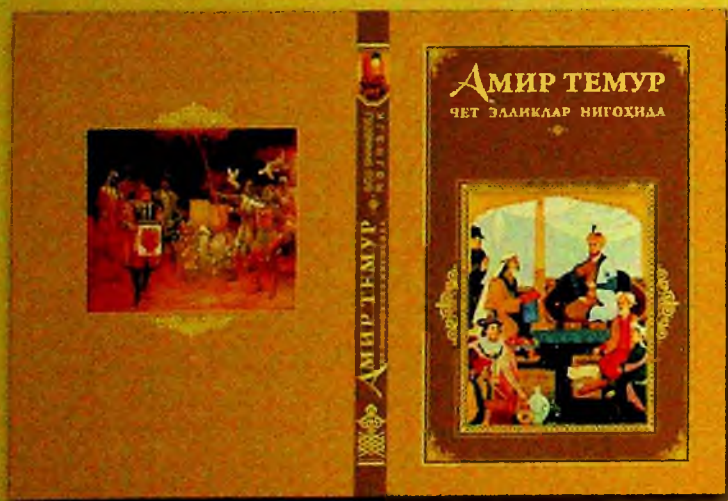
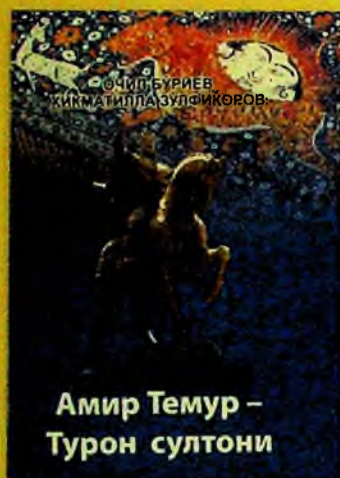
Мендек жасур юртда йўқдир,
Отам кўнгли мендан тўқдир.

Машқлар билан ўтди куним,
Кеш баҳори гузал, сўлим.

МУАЛЛИФЛАРИМИЗ:

- Акмал Саидов,** 1958 йилда Тошкент вилояти Запйота туманида туғилган. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қўмитаси раиси, юридик фанлари доктори, профессор.
- Убайдулла Уватов,** 1940 йилда Ғузор туманида туғилган. Тарих фанлари доктори, профессор, таниқли шарқшунос олим. "Меҳнат шуҳрати" ордени соҳиби. Ҳозирда Тошкент Ислон университетининг профессори.
- Поён Равшанов,** 1941 йилда Қамашн туманида туғилган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси. Қарши Давлат университети профессори.
- Саидмухтор Оқилов,** 1974 йил Тошкент шаҳрида туғилган. Тошкент ислон университети Ислоншунослик илмий тадқиқот маркази директори, тарих фанлари номзоди.
- Ғулом Мирзо,** (Ғулом Мирзаев) 1964 йилда Қарши тумани Ҳушвақт қишлоғида туғилган. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган журналист, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси. "Яхши ҳам сиз борсиз", "Унутилган ҳур", "Офтонга қайтаман", "Қалб томчилари" каби шеърнй тўпламлар муаллифи. Таржимон.
- Юлдуз Эргашева,** 1963 йилда Қарши шаҳрида туғилган. Қарши муҳандислик-иқтисодиёт институти «Ўзбекистон тарихи» кафедраси мудири, тарих фанлари доктори, профессор.
- Бахтиёр Ҳайдаров,** 1970 йилда Ўзкaбoғ туманида туғилган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.
- Очил Бўриев,** 1953 йилда Қасби туманида туғилган. Ғулон Фанлар академияси академиги, Қарши Давлат университети тарих кафедраси доценти.
- Соҳиб Жўраев,** 1990 йилда Косон тумани Мудин қишлоғи туғилган. «Жанубгазтаъминот» унитар корхонаси бош ҳисобчиси.
- Неъмат Арслон,** 1940 йилда Шаҳрисабз туманида туғилган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.
- Жуматурди Ақиев,** 1952 йилда Миришкор туманида туғилган. ҚДУ нинг чет тиллар факультетини тамомлаган. Айни пайтда Миришкор туманидаги 35-мактабда инглиз тили фанидан сабоқ бермоқда. Бадиий таржима билан шуғулланиб туради.
- Турсунбой Боймиров,** 1949 йилда Қамашн туманида туғилган. Педагог, Шуҳрат медали соҳиби Айни пайтда нафақада.
- Рўзи бахши Қултўраев,** 1934 йил Деҳқонобод туманида туғилган. "Ойжамол" деб номланган шеърнй тўплам муаллифи.
- Садоқат Нарзуллаева,** 1997 йилда Шаҳрисабз туманида туғилган, Унинг «Орзулар қаноти», «Кўклам хабарчиси», «Ўзбек миллий мақоми», « Юрт қизиман», номли китоблари нашр қилинган.

Янги наshr қилинган китоблар

ISBN-2181-0281

2181 0282